

Аскад Мухтор

A M Y

Роман

Тошкент
Faafur Fулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1986

Ўз2
М93

Аскад Мухтор.

**Аму: Роман. — Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти,
1986. — 320 б.**

Аму тўлкнида дўстлик гулчамбарлари қалқиб-қалқиб оқади. Тотув кўшилилк рамзи бўлмиш бу мэнзарани икки соҳилдан туриб томоша килаётганлар қалбидаги олий хиссият ундан ҳам гўзал. Бизнинг ҳайжонли, серташвиш давримизда одамлар кўнглидаги бундай илхомбахш туйғу айникса азизидир. Зоро, у ўз-ўзидан пайдо бўлган эмас, унинг узок, сермашакқат тарихи, ўз қаҳрамонлари, курбонлари бор.

Бу китобда ана шу оғир ва шарафли йўл лавҳалари билан танишасиз.

Аскад Мухтар. Аму: Роман.

Ўз2

4702570200—24
М————— 15—86
М352(04)—86

© Ғафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986 й.

Амуга ёш томди — тун,
Амуга қон төмди — тонг,
Амуга нур томди — кун,—
Тонгсиз офтоб чиқмас...

Ағғон ҳалқ қўшиғидан

Ҳиндикушнинг терскай ёнбагирларида ойдин кеча.

Дарвоқе, бу ерларнинг кечалари деярли ҳамиша сутдек ойдин. Негаки, булутлар қариб икки метр пастда сузади, ҳалигина ботган ой уч соат ўтар-ўтмай яна баркашдай оқариб қалқаверади. Кундузлари эса тепада ястанган абадий музликларга акс этувчи қуёш нури ҳам ой шуъласидай совук, чексиз, у факат рўпарадаги бепоён дара ва тубсиз жарликларнигина ёритолмайди, бу шуъладан ўпқонлар қаъри, аксинча, яна ҳам зимзиё, даҳшатли туюлади.

Дараларнинг у томонида осмонга ўрлаган Помир силсилалари. Совук ва кўм-кўк гумбаз остидаги бу жонсиз кенгликлар мудхиш пўртаналар пайтида бирдан котиб қолган океанга ўхшайди. Қачонлардир табиатнинг ваҳший кучлари Ер қобигини қисирлатиб жунбишга келтирган, синдирган, аёвсиз майиштирган ва шунда бу тектоник мўъжизалар — бир-бирига мингашган ўлик қоялар, яхлаб котган харсанг чўққилар, инсон оёғи етмаган музликлар, осмон билан туташ қорли ялангликлар, ҳеч нарсага тенглаб бўлмайдиган ана шу ойдин жимлик мангуликка пайдо бўлган.

Бу — буюк жимлик. Агар дафъатан қоялар устига қоялар куласа, музликлардан кўчкилар кўчса, ер қатламлари уйғониб, тоғларга ларза келса, бу жимлик

уларнинг даҳшатли гумбурини дунёга келмасданоқ ютиб юборарди. Ҳеч қачон ҳеч нарсага пинак бузмайдиган ваҳм жимлик бу.

Жонсиз ойдин, совук жимлик. Зим-зиё зулматдан ҳам кўра бунинг ваҳимаси кучлироқ. Шунинг учун бўлса эҳтимол, бу ерларда жон эгаси йўқ.

Жонсиз шуъла дунёси, совук, чексиз жимжитлик.

Бу ерда руҳан эзиласиз, фақат ғарбга қарагингиз келади. Чунки орқа томонда ер йўқ, тупроқ йўқ. Фақат кўк тусида, кўкка туташ абадий музлик, қалашган қоялар силсиласи. Ҳудуд улолам дейишар экан қадими жуғрофиюнлар.

Фақат қиялаб кетган туманли пастликларга, ғарбга тикиласиз, у ерда ҳаёт чорлайди сизни, яшил дунё талпинтиради, парвоз қилгандай бўласиз: ўнгда осмон — ўнг қанотингиз, чапда осмон — чап қанотингиз...

Тасаввурингиз қуввати етса, шу баландликдан отилиб тушиб, ундан нари водийлару саҳролар оша, уч минг чақиримгacha тўлғаниб оқкан кўхна Жайхунни кўз ўнгингизга келтира биласиз. Дунёнинг энг қадими дарёларидан. Тарих боболари Герадоту Страбон ҳам уни кекса Оксус деб атаганлар. Атрофдаги ҳамма нарса — ҳам гўзал, ҳам даҳшатли барча манзаралар шу дарё учун, шу дарё туфайлидир: минг йиллар давомида ўйилган, ювилган, нураган қоронғи жарликлар, сирли даралар ҳам, оқимни иланг-биланг йўлларга солиб, курдатли шаршаралар пайдо қилган харсанг қоялар ҳам, пастликларда дилни талпинтирган тириклик жозибаси ҳам Аму билан боғлиқ... Тепадаги бепоён кор далалари, абадий музликлар, хатто ватандошимиз Федченко номидаги дунёда энг катта муз денгизи ҳам шу дарёни озиқлантиради.

Айтгандай, ҳали она дарёнинг биз билган қадрдан номи йўқ. Бу ерда у бир номсиз ирмоқ холос. Қейинроқ унинг тоғлар бағрида туғилган шўх-шалола эгачи-сингилллари ҳам ўнгдан, ҳам сўлдан шошиб ёрдамга

келади. Шундагина у тогу тошлар аро қутуриб, қояларни кўпориб, юмалатиб, кўпикка бурканиб, зарра-зарра сув тўзонларини пага булутлардай юксакка тўзғитиб...

Ҳай, зарра дегандай, бу ҳақдаги хикояни узок Қора-кумдаги бир кум заррасидан бошлайлик.

Жимжит сахрода енгил шабада юрдию бир кум зарраси қимирлаб қўйди. Унинг ларзаси билан ёнидаги зарралар ҳам силжишиб, бархан ўпирила бошлади. Кум оқими шамолга бўйсуниб кучая борди, зарралар учкунланиб ҳавога кўтарили, шамолнинг ўйинига берилган қум-тўзон гир айланниб бош кўтардию нарироқда ўзига ўхшаган шерикларини ҳам кўриб шўхлик қила кетди. Бир мўъжиза кучи билан тиккага кўтарилиган гирдибод устунлари энди сахро бўйлаб телбадай кезади, кум бўронини осмонга слиб чиқиб, қутурган кора қуюнлар кун юзини тўсади...

Дарёда ҳам шундай ҳолат бор.. У муз сахросида, абадий муз қоясининг пана бир бурчида қимир этган зилол томчидан дунёга келади. Сарикўл чўққиларининг ортида, қуёш туғиладиган томонда.

Ҳамма нарса ўз сарчашмаларидан қарздор экан. Бу гап аввало дарёларга дахлдор. Она дарёнинг сарчашмаси мана шу ерда.

Илк нур биринчи зилол томчиде акс этиб, гўё унинг тақдиридан, узок саргузаштларидан хабар беради-да, кейин, томчилар қўшилиб жилғага, жилғалар қўшилиб дарёга айланганда Воҳанг деган ном олади. Воҳанг дегани — тақдирдан дарак дегани.

Биринчи бўлиб унга охунинг кўзидай тиниқ тоғ қўли Заркўл бағрида туғилган Помир дарёси кўмакка келади. «Жаҳон томи» нинг энг суронли дарёлари Гунту Бартанг тош юмалатиб, кўпик сочиб, қизил базалът қоялар орасидан ўзига тор ўзан очиб келиб кўшилганда дарё Панж номини олади-да, бир-бирига улашган қудратли шалолалар занжирини ҳосил қилганча, пастга караб отилади.

Кейинрок, тагин ўнгдан, кутилмаган жойда, қояли тоғлар ортидан кескин қайрилиб келиб қўшилган Сурхоб, Ёзгул, Ванг тошқинлари унинг қудратини яна ҳам оширади. Кўп ўтмай у чапдан сирли водийлар мунгини, асрлар дардини ташиб келган энг гўзал ва ўжар синглиси Кўкча билан учрашади. Бу учрашувдан кўнгли яйраб кетгандай, шаддод хулки бир оз майнлашиб, ҳайқириклари шивирга айланади-да, ёйниброк оқа бошлайди. Олдинда ҳали қувончли учрашувлар бор. Ўнгдан унга қудратли Бахшнинг ҳам тиник, ҳам совуқ тўлқинлари, чапдан эса Бомиён қояларининг исканжасидан кутулиб баҳодирона кифтини керганча қадимий Қундуз шошиб келади. Улар қарийб бир жойда учрашадилар ва она дарёмизга машхур Аму номини бағишлайдилар.

Адирлар бағрини чукур ўйиб, тош қатламларидан ўзан очиб келиб, Амунинг эндиги бўтана сувларига анчагача қўшилолмай оқадиган тиник тог дарёси Қофарниҳонни ва дилбар жанубий водийларимиздан бирининг кон томири бўлган Сурхонни хисобга олмаганда, она дарё бундан кейинги қарийб бир ярим минг чақиримлик узундан-узоқ йўлида, бир сой ё жилга ўёқда турсин, томчи сув ҳам олмайди, факат сарфлайди, поёнсиз далаларга, туташ боғ-роғларга, каналу ҳавзаларга, ерга, осмонга, дашту сахроларга саҳоват билан ширин сув улашади. Зарафшону Боботоғ, Кўхи Сафеду Банди Туркистон чўққиларидан озиқланувчи ўнлаб қадим тармоқлари эса энди унга етиб келолмай икки соҳилдаги ялову экинзорларга сингиб кетади.

Икки соҳил. Аму воҳаси деб аталган қадим афсонавий бойликлар дунёси кишилик маданиятларининг бу кўхна тарихий ўчоғида тириклик ҳамиша Аму саҳовати билан боғлиқ. Мехнаткаш дарё бу дуркун воҳага ҳар йили етмиш миллиард кубометр сув, миллион-миллион тонна унумдор лой, маданий тузларга бой тўқ қўнғир шўртоб тупроқ ташиб келишдан ташқари, бурун замонлардан

Бадахшоннинг лаълу ёқутларини, Помиру Ҳиндикушнинг бебаҳо хазиналарини, инсон оёғи етмаган сирли дараларнинг олтин зарраларини ювиб, улардан дарак келтирган. Антик дунё тарихчиларининг шаҳодатича, Термизхудотга ёлланган вахшилик тоҳарлар Жайхуннинг лойка сувига пўстак солиб, олтин кум саралар, Балх бозорларида араб савдогарларига пуллар эканлар...

Биз беихтиёр тарихга ўтиб кетдик. Бу ерларнинг кўхна ўтмиши мангуботган бу ҳайбатли тоғ силсилалирининг тушига ўхшайди. Ана, ёнбағирларида элас-элас хотиралардек туман силжийди. Туманни, булатни, ишқилиб, совук намлиқ ёпишқоқ пардадек юзга чапланади-да, елкангиздан босгандай пастга ундейди. Каердадир тош кўчади, дараларда кўчкилар гумбури янграйди.

Дарвоке, даралар... Бу тоғ-тошли соҳилларда асосан дарий тилида сўзлашувчи халқлар, тожиклар, афғонлар, бадахшонликлар, қадим Ориённинг юзлаб уруғ ва қабилалари яшайди. Дарий дара сўзидан бўлса, бу балки тоғликлар тили деганидир...

Туман сийраклашиб, баҳайбат қояга илиниб турган яшил қишлоқ кўринди. Тошга тирмашиб ўсган наъматак аста тебранди — пасттекисликларга чиқиб оқимини секинлатган Аму шабадаси ҳур-ҳур эсади. Ундан пастда бир нечтагина мирза терак кўкка интилганча мудраб, ой нурида нукрадай йилтиллайди. Қияликдаги яшил ялангликларга, ёнбағирда қалашган уйларнинг ясси томларига, тошлокда ўстирилган жажжи-жажжи боғу бўлтак-сўлтак полизларга кўкимтироқ сут рангидаги майнин шуъла таралади. Узокларда ўркач-ўркач базальт қоялар... Тонги туманда сузаётган түя карвонлари хаёлга келади. Хитой ва Ҳиндистонга денгиз йўллари очилмаган замонларда Фарбу Шаркнинг савдо йўли шу ерлардан, Аму кечикларидан ўтган. Қуёшда қовжираган чўлу биёбонлар, вахимали тоғ даралари, обод водию суронли шаҳарлар орқали ўтиб келадиган «Буюк ипак йўли» ҳеч қачон ипакдай равон бўлган эмас, албатта. Асрлар тумонотида бу ер-

ларда савдо карвонларига улуғ ҳурмат билан бирга талончию зўравонларга қарши чексиз нафрат ҳам етилган элатлар қалбida. Бу икки соҳилда зимзиё кечалари бир-бирига ёв кўзлар, милитик-найза тиғлари қарама-карши тикилишган, қирғоқдан қирғоққа тўплар отилиб, тоғ дарёларининг мусаффо сувлари қонга бўялиб оққан. Амунинг бўтана тўлқинларида кон эмас, дўстлик гулдасталари қалқиб ўтишини ёки соҳилдан абри-найсон камалагидек қардошлик кўприги кулоч отишини орзу ҳам қилолмаганлар.

Ҳа, тоғларнинг унунтилган тушларини безовта қилишга тўғри келади. Кўпrik тўғрисида гапирдик. Искандар Зулқарнайн сүғд элларини забт этиш учун Навтак кечигида ўз лашкарларининг елкасига бўйра-кўпrik ташлаб от ўйнатиб ўтган, дейдилар. Наршахийнинг ҳикоя қилишича, арабларнинг Аму орқали Мовароуннахрга ўтиши ўн тўрт ойга чўзилган экан. Аввал Убайдуллоҳ, ибн Зийёд; кейин Саййид Усмон лашкари ўтиб, уч марта орқага қайтган. Сўнгра, даҳшатли лашкарбоши Сулм ибн Зийёд ўтганда Сурхон суворийлари уларни қириб ташлаганлар. Ҳатто маккор Қутайба Муслим ҳам Аму қирғоқларини қонга бўяб, ўн икки марта Хуросонга чекинишга мажбур бўлган...

Корахонийларнинг бошлари оққан бу сувларда, оғули камонлар юклangan Махмуд филлари ғарқ бўлган. Чингиз Термизга келганда бешикка беланган гўдаклар кетидан ўзини сувга ташлаган минглаб оналар фарёди тўлқинлар билан оқиб кетган. Темур эса шу соҳилларда жасур сарбадорларга қарши жангларда оёғини синдириб, бир умрга «ланг» лақабини олган.

Ҳа, Жайхун дегани жойи хун маъносида бўлса эҳтимол. Хун — кон ва қасосдир.

Дараларда момақалдиrok гумбирлайди. Тоғларнинг узоқ хотираларини бесаранжом қилдик шекилли. Балки, ундай эмас, Амуда фақат кон оқмаган, демоқчиdir тоғлар. Дарҳақиқат, Аму буюк дарё, тарихий дарё, гўзал дарё, меҳнаткаш дарё. У аслида денгизга эмас,

халқлар қалбига қуйилади. Ўтмишда ҳам унда фақат қон оққан эмас. У гоҳида қуёшдай балқир, нурланар эди. Нималар кечмаган ахир бу кечиклардан!

Аму босқинчилар учунгина «сув тўсиғи» дир. Аслида у — халқлар, элатлар такдири, қадим маданиятлар чорраҳаси. «Шоҳнома» да Эрон билан Турон зиддиятлари ҳам, қон-қардош тутинишлари ҳам шу дарё тимсолида тасвирланади. Бу ерда динлар, фалсафалар, худолар, Будда, Гелиос, Шива маъбудалари учрашган. Кўшонлар салтанати Рум ва Чин империяси билан баҳслашган. Аму, Ганг сингари, инсоннинг сўнгги хоки покини олиб кетадиган муқаддас сув бўлмаса ҳам, усиз бу ерларда ҳаёт йўқ. Ўтроқ ҳаёт, маданият маскани бўлган Амунинг юқори оқимидағи Бактрия, ўрта оқимидағи Суғдиёна, қўйи оқимидағи Хоразм — авлод-аждодларимизнинг қадимий қудратли давлатлари эди. Улар бу ерларда. Искандару Дорони таслим этдилар, бу соҳилларда ўлмас халқ фарзандлари Широқ, Спитамен туғилиб вояга етди. Араб халифаларининг Аму фарзанди Муқаннадан қўрқиб бу ерларга курдирган қўргонларининг харобалари ҳали-ҳали турибди.

Ха, унда фақат қон оққан эмас. У гоҳида қуёшдек балқир, нурдек мавжланар эди: шайхурраис Сино кечув қидириб қамишзор соҳиллар бўйлаб кезганда, ожиз Рудакийнинг дардли мисралари, Бобурнинг соғинчли иолалари етиб келганда, ёш Алишернинг китоб карvonларини, ёки «Жайхун хулқи» ни таърифлаш учун хаёлга толган Берунийни қўрганда она Амунинг нурланган мавжларини кўз олдингизга келтира билурсиз. Маърифат ва шеъриятнинг буюк чорраҳасида нурланмай бўладими!

Шарқнинг илагу мушк-анбарини, Хитойнинг кумушу чинни идишларини, Термиз ва Мозори Шарифнинг тақа юнги, балик елими, кунжут мойларини Қаспий орқали Булғор хонликларига етказган, Буюк Петр империясининг орзули режаларига туташган бу қўнғир тасмадек тари-

хий сув йўли, аттангки, эндиликда денгизга эмас, ҳатто ўзининг қадрдон шўр кўлига ҳам эмас, икки сахро орасидаги бепоён қамишзорларга зўрға етиб бормоқда. У ёрдамга, ғамхўрликка муҳтож. Икки соҳилдаги халқлар ўз қадимий хаёт манбаларини саклаб қолиш, эъзозлашдек эзгу ташвиш билан яшамоқдалар.

... Ой бўзариб ботаётири, қуёш ҳали орқадаги ўн минг метрли юксак чўққилардан ошиб ўтолганича йўқ, шунинг учун осмон қорамтир-кўқ, тиник бўлса ҳам, ерда қора соялар кезади, арчали қияликлардаги харсанг тошлар кораси гира-ширада кўркинчли кўринади. Пастга тушган сари баҳор нафаси вужудингизни камраб, тошга тирмашган яшиллик, кушлар чаҳ-чаҳидан уйғонган бутазорлар дилни тортади. Тепага қарасангиз, зангори бўшлиқда ҳайбатли тоғлар сузиб кетаётганга ўхшайди, чуқур сой ўзанлари, воҳаю даралардан тепага қараб паға-паға туман кўтарилади.

Чакиртош сўқмоқларда кўтос подалари силжийди, уларнинг сиртида чуфур-чуфур кушлар галаси. Узоқларда кўчманчи тоғлик қабилаларнинг тошлар панасида қияликка илиниб турган факир чайлалари кўзга ташланади. Водий нафаси келиб турса ҳам, ҳали айланма тоғ йўллари тикка, хатарли. Тоңг олди коронғисида омонат осилиб турган қоялар совуқ соя ташлаб, ғуж буталарнинг кораси вахимали кўринади. Тун сирли, сезгири. Кичкина тош кўчса, иккинчи, учинчисига урилиб, пастроқда дараларни янгратадиган суронли кўчкига айланади.

Шу пайт жарлик тепасига ташланган яккачўпда ёлғиз кимса кўзга чалинди. Бошида соябонли шляпа, соқоли ўsic, тиззасигача пайтава ўраб, товони тишли пишик ботинка кийган, елкасида раҳт ҳалта ва, негадир, милтиги йўқ. Тоғликлар милтиқсиз юрмайди, айниқса бундай маҳалда. Ким бўлсайкин бу хавфли йўлларда танҳо юрган?

У пастга караб шошар, орқасига қайрилиб боқмас

эди. Шунисига Караганда, тоғликлар одатидан хабардор одам. Лекин кўриниб турибди — бу ерлик эмас, елкага қаватлаб ташланган чакмони бўлмаса, қўлида қурол эмас, ақалли таёғи ҳам бўлмаса, қўйингки, шошганидан ҳам билиниб турибди — бу ерлик эмас. Бошига фавқулодда кулфат тушган ёки ўтакетган таваккалчи одамгина бу ерларда тоғликларнинг сирли удумлари га хилоф равишда шошиб йўлга ёлғиз чикиши мумкин.

Тош сўқмок уни ҳамон қўйига етаклайди. Қоялар панасидан, ўпқонлар четидан авайлаб ўтади, жарликлардан тармашиб чиқади, йўлни қисқартириш учун қалтис қияликлардан эмаклаб ўтиб, кўчкilarга чап бериб шошади, янгроқ, коронғи дараларда фақат унинг оёқ товушигина акс садо беради.

Бу озғин одам, зиёлином, лекин чайир бу таваккалчи қаёққа ошиқяпти, нимадан қочяпти, тоғларнинг сирли садосиданми, ўзининг ваҳимали оёқ товушиданми?

Гўё туннинг, тоғу тошнинг коронғи дунёси уни минг кўз билан кузатади, таъқиб этади.

... Мен уларни Мозори Шарифнинг кўримсизгина бир қаҳвахонасида учратдим. Бу ернинг шуниси яхшики, қаҳвани тунука чойнакда эмас, инглиз жезвесида қайнатишади. Хотиним билан ажралишгандан бери, узлатдан маскан топиб, ҳар куни шу жойда нонушта қиламан. Саройда ғалаёнлар кучайгандан буён эътибордан қолган бир камбағал зиёли бўлсан, қадимий кўрғон вайроналарини кавлаб юрган шўринг курсур бир археолог кимга керак экан, қаёқдан топиб келишди — ҳалигача билмайман.

Хозирги «янги» лар ҳам менга унча қайишмади — ватанпарварлигимга шубҳалари бор: археология факультетини Сарбоннада битирганман, гоҳо инглизларга қарши умумнафратнинг майда, куйдирувчи учқунлари менинг юзимга ҳам сачраб турганини сезаман. Аслида армонларим кўп, йигирма йилдан бери она юртимнинг қадими

шон-шуҳратини оламга кўз-кўз қилсан деган орзу-умид билан яшаб, тоғу тошда жон чекиб юрибман. Бунинг учун менинг қасбимдан ҳам қулай восита бўлмайди. Буларнинг эса бунга сира алоқаси йўқ экан, ажабо, ухлаб тушимга кирмаган одамлар мени қидириб келишиби.

Кундалик қаҳвамни буюриб, чеккароқдаги одатий столим ёнига аста ўтирган эдим, ойнабандли эшикнинг таниш қўнғироғи жиринглаб икки қиши кириб келди. Улар тўғри мен томон юрдилар. Иккиси ҳам европача, яхши кийинган, ўрта ёшда, қадди-қомати пишик, юзлари шамолда, офтобда корайиб дағаллашган; новчароғи жуда хунук қиши экан, бурнида иккита катта сўгал, астойдил тарашланган жингалак чакка соқоли ҳам бўртиқ ёноқлари, оғир осилиб тушган жаг суякларининг беўхшовлигини яширолмаган эди. Шериги пакана, бўйига ярашмаган сокол қўйибди, лекин пешонаси кенг, кўзлари чиройли, зийрак, ақлли кўринарди. Янгигина жинси шимињинг тизза кўзига чарм ямок солгани, эчки юнгидан тўқилган, ёшларга хос енгиз фуфайкаси унинг гавдасини яна ҳам миқти қилиб кўрсатар эди.

Тикка келиб ёнимга ўтиришди.

— Доктор Сухайл сизмисиз?

Демак, таниб-билиб, қидириб келишган.

— Хизмат?

Менинг чўчинқираб қараганимни сезгач, иккаласи ҳам ўрнидан қўзгалиб қўл узатди:

— Сайёд Ниҳон, тупроқшунос,— деди новчаси.

— Надим Сарбаланд, гидрогеолог,— деди паканаси.

Қўл олишгач, мен ўзимни эркинроқ сездим: зиёли йигитлар экан.

— Ялло! Яна иккита қаҳва,— дедим югурдак болани чакириб. Бола қаҳвани олиб келганда улар ўзларига лиқёр буюришди, мен рад этдим. Умуман, ичклик ичмайман. Улар чақкон-чақкон куйиб ичишди. Бегона бўлсак ҳам гапимиз қовушиб кетди. Надим тоғлик исазай-

лардан экан, шевасидан билиниб турибди, мен бу қабила-нинг тоғдаги қадимий изларини вактида яхши ўрган-ғанман. Сайёд эса, пайқадимки, дурроний элатидан, улар ўзларини дурри-дурроний деб атаб, ғууруланиб юрадилар. Лекин Сайёдда манманликни сезмадим. У соддагина қилиб мақсадга ўтди:

— Биз «Жеймс — Морисон» компанияси ирригация ва мелиорация қурилиш-лойиха трестининг вакили номидан келдик,— деди у ишчан рухда, дона-дона гапириб.— Шимолий Афғонистонда Аму сувларидан фойдаланиш юзасидан лойиха-қидирув группалари тузиляпти. Сизни ўз группамизга таклиф этмоқчи эдик...

— Кечирасиз, соҳиб Сайёд,— дедим самимий жил-майиб. Уларнинг мени ким биландир адаштираётганига амин эдим.— Сизлар янглишибисизлар, менинг ирригацияга алоқам йўқ, кекса бир археологман.

— Биламиз, доктор Сухайл, ҳаммасидан хабардормиз. Биз сизни компания вакилига тавсия этдик, кафилинигиzioni олдик. Китобларингиз ва досъенгиз билан танишиб, соҳибимиз Лаъл Маҳдий жаноблари ҳам «Айни муддао, у билан дархол учрашишим керак», дедилар.

— Жаноб Маҳдий...

— Компаниянинг ваколатли ходими, бош геологимиз,— деб қуюқ, ширали овози билан гапга кўшилди, ликёр ичиб сал қизарган Надим Сарбаланд.— Йўқ десангиз, кўп зиён қиласиз, доктор, яхши группа тўпланяпти, компаниянинг контрактлари бекиёс саховатли, зарур мутахассислар учун ҳеч нарсани аямаяпти. Ўзимизнинг ҳукуматга ҳам Чорвилоятда бундай қидирув ишлари жуда зарур экан. Чинакам юртпарвар бўлсангиз...

Мен бир оз гангиб ўйга толдим, ичиб олган сергап улфатларнинг гапи унча қулоғимга кирмай қолди. «Жеймс — Морисон» компаниясини эшитиб юрардим, бош резиденцияси Пешоварда эди шекилли, лекин унинг ирригация-қидирув ишларида мен нима қилиб беришим мумкин? Улфатларнинг «ҳукуматимиз эхти-

ёжлари», «юртпарварлик» ҳақидаги гаплари, агар мени синаш учунгина ишлатилаётган бўлмаса, чиндан ҳам дилимнинг аллақайси бир торларига тегиб кетди. Дар-ҳақиқат, балки мен ҳам бир ишга кор келиб қоларман, фаолиятсизлик, тушкун кайфият кўпдан жонимга теккан.

Надим ҳамон саховатли контрактлар ҳақида гапирав эди. Менинг ҳозирги ахволимда бу моддий манфаатлар ҳам зиён қилмайди.

— Билмадим, бу таклифингизга ҳали ҳам ақлим етмай турибди, жаноблар, лекин ўйлаб кўрай,— дедим иккиланиб.

— Йўқ,— деди Сайёд Нихон,— кейин ўйлайсиз, аввал жаноб Лаъл Маҳдийга учрашишингиз керак, биз унга ваъда берганимиз! У киши билан сухбатдан кейин марҳамат қилиб бир қарорга келарсиз, илтимос.

— У жанобни қаердан топаман?

— У киши «Бомиён» отелида сизни кеч соат олтигача кутади.

«Бомиён» га соат бешдаёқ бориб, биринчи қаватнинг холлида хаёл суриб ўтиридим, кутилмаган таклифнинг маънисига етолмай ҳаяжонда эдим. Жаноб Лаъл Маҳдий аллақаёқдан шошиб қайтиб келди-ю, ишchan қиёфада пешона терларини артиб, холлни кесиб ўта бошлади. Унинг худди мен кутган одам эканини узокдан фахмладим. У ҳам эскидан танишдек қуюқ сўрашиб, иккинчи қаватдаги хонасига таклиф қилди.

Кондиционер эшитилар-эшитилмас гувиллаб турган оддийгина салқин хонада гиламнинг бир четида ер тагидан сергак тикилиб ётган паҳмоқ сэттердан бўлак қимирлаган жон, ҳатто бирорта ортиқча жиҳоз ҳам йўқ эди.

— Кофе буюрайми? Сигарами? — деди уй эгаси.

Бу ажойиб келишган, қотма, гавдаси адл, одмигина, лекин хушбичим костюм кийган, жингала сочи ора-чора оқариб кулранг тусга кира бошлаган ўрта ёшлардаги

ёқимтой киши эди, билимдонлиги, хушмуомалалиги билан мени дархол ром килди. Суҳбатимиздан маълум бўлдики, теги Хинdistонда инглиз оиласида туғилган, кулиб айтишича, наслида жасур синкхларнинг «орий» қони ҳам омихта экан, асли номи Рональд Байрсби, дарий ва паштуний тилларини бекам-кўст билади, лекин мен «сэр» деб мурожаат қилганимдан кейин инглизча сўзлай бошлади.

Мен, албатта, аввало ўз шубҳамни билдиридим:

— Сиз ҳозирги прогресс одамларисиз, биз эса кўхна дунё... Мен на топография ва на гидрогеологиядан хабардорман, булар бари тезкор замонавий соҳалар, қадимий дунё билан шугулланиб юрган мендек бир қарияни группангизга таклиф қилмоқчи бўлибсиз, бу англашилмовчиликми, ёки...

— Йўқ,— деди Рональд Байрсби. Телефонда кофе буюриб, рўпарамдаги креслога чукур жойлашиб ўтириди.— Бу англашилмовчилик эмас, доктор Суҳайл. Сиздек билими кенг, нодир мутахассис бизга жуда ҳам зарур. Муқаддас «Авесто» китобидаги ёввойи отларни қўлга ўргатиш манзараси ёдингизда бўлса керак. Отларни қўлга ўргатиш ўша замонлар учун ҳозирги фан-техника инқилобидан кўра муҳимроқ бўлган. Нега десангиз, мана, пода кетида судралиб юрган чўпон бирдан от миниб олди дейлик. Энди унга уфқлар кўринади, яйловлар кенгаяди, чорва кенг ёйилиб, түёқ кўпайгандан кўпая боради. Кўчманчи қабилаларнинг ўзлари ҳам, ер чегаралари ҳам узок-узоқларга кўча бошлайди. От-улов карvonлари кенг уфқларга қараб йўл олади, янги йўллар, янги география пайдо бўлади. Отлик овчи ёй отганда унинг олдида замин бир камон ўқ масофасига кенгаяди. Ҳалклар, элатлар, қабилаларнинг бу ерлардаги, айникса, тог йўлларидағи қадимий миграцияси археологларни кўпдан кизиктиради, буни биласиз, доктор. Неолит манзиллари бўйича сиз ҳам қадим сув йўллари, пода ва ов йўлларини аниқлагансиз, ўргангансиз. Бу тажриба ва

Билимларингиз бизнинг тоғ шароитидаги гидрогоеологик кидириув ишларимиз учун айни муддао эмасми? Мана сизга қадим дунё ва замонавий прогресс!

Рональд Байрсби янги келган қора кофени кичкина сопол идишларга қўйиб, кумуш қисқичда чақмоқ қанд солди-да, бирини менга узатди.

— Раҳмат, сэр.

Дарпардалари тушган салқин, нимкоронғи хонада хушбўй кофе ҳиди анқиб, кайфиятимни кўтариб юборди. Суҳбатдошим ҳар нарсани асосли, ишонарли қилиб гапирав, бутун вужудидан соғлом куч, ўзига ва сизга ишонч руҳи барқ уриб турар эди.

— Ҳа, мен энди оз-моз тушуняпман ўз ўрнимни,— дедим қаноатланиб.

— Энди бизнинг компания ва унинг институтларига келсак,— деди Байрсби ишchan руҳда,— штабимиз Пешоварда, билсангиз керак. У ердаги қадим рожанинг кўхна кўргонига жойлашган илмий-текшириш институти,— шу ўринда пахмоқ сеттер безовта қимирлаб кўйди,— беш юз акра тажриба плантацияларида, лабораторияларда иш олиб боради. Биз сахроларни ўзлаштирамиз, яйловларни тиклаймиз, эрозия жараёнларига барҳам берамиз, сугориш тармоқлари, гидроиншоотлар барпо этамиз. Ҳиндистоннинг қакроқ Тар чўлларига биз хаёт келтирдик, хабарингиз бўлса керак. Геологиядан социологиягача — мана бизнинг иш доирамиз. Ҳозир ҳатто олис кўчманчилик районларидаги ҳаёт шароитларини ҳам ўрганяпмиз. Ҳиндистону Покистон, Эрон ва Афғонистон — фаолият регионимиз мана шундай. Бизнинг лойиха ва тавсияларимизни барча ривожланаётган давлатлар имтиёзли шартлар билан жон деб олишяпти!

— Олижаноб фаолият! — дедим мен жуда маъқул бу гапларга бош иргаб ўтириб. Суҳбатдошим энди мени ўз группасининг одами деб билиб, яйраб ҳикоя қилас, эндиликда ўзимнинг ҳам бунга шубҳам колмаган эди. У давом этди:

— Мен интернационал бурч, у-бу баланд гаплар ҳакида гапирмайман, бу ўз-ўзидан равшан, лекин ишимизнинг катта бизнес эканини ҳам унутмаймиз. Машаллий мутахассисларни иш билан таъминлаймиз, контрактларимиз ҳам компаниямиз обрўсига яраша эътиборли. Мени тарғиб қиляпти, деб ўйлай кўрманг, Шимолий Афғонистондаги бўлгуси Катта Аму лойиҳаси мамлакатингизнинг барча ватанпарвар кучлари диккатини жалб этажак, бунга кўзимиз етади. Хукуматингизнинг сиёсий-хўжалик доираларида ҳам бунга қизиқиш катта.

Ўйлаб қарасам, менинг noctum тарихида мисли кўрилмаган бир иш. Кўримсиз қаҳвахонада ўтаётган кунларимга ачиниб кетдим, менинг касбим ҳам кор келиб, билимларим тасарруфига жой топилиб қолса зора! Худо ёрлақаб, бу адл қоматли билимдан одамни менга ёруғ қисмат дуч қилибдики, йўқ демаслигим керак.

— I wars gled to se juo, ser, goud boy!¹ — дея у билан дўстона хайларашдим, масала ўз-ўзидан ҳал бўлган эди.

Шундай қилиб, ўйламаган жойда, қари бошим билан қидирав группасига аъзо бўлиб колдим. Сайёд Ниҳон билан Надим Сарбаландни топиб, қароримни билдиридим, биз яна қаҳвахонага бориб, юртимизнинг равнақи, ватанпарварлик ҳакида узоқ сухбатлашиб ўтиридик. Улар менинг компания билан контракт тузишимга ёрдам бердилар, сафарга тайёргарлик, кийим-бош, шахсий буюмлар ва бошқа баъзи зарур майда-чуйдалар ҳакида тавсия ҳам маслаҳатларини айтдилар. Менинг ҳам, албатта, умрим дала-даштда, сафарда ўтган, мамлакат тоғу дараларида мен оёқ босмаган сўқмоқ кам, аммо бу йигитлар ҳам ўз ихтисослари бўйича энг шиддатли шароит ва вазиятларни бошдан кечириб, пишиб кетганлар, уларнинг маслаҳатларига қулоқ солиш лозим.

¹ Мен сизни кўрганимдан курсандман, азизим. Хайр (инглиэча).

Экспедициямиз дастлабки сафарда чукур воҳанинг ичи билан тоғ жарликларига кўтариладиган эски сой ўзани бўйлаб йўлга чикиши керак эди. Бунга отлар, тоғ йўлида яхши юрадиган кўтослар сотиб олиш, ёрдамчи кучлар, ерли тоғликлардан йўл кўрсатувчилар ёллаш, палата, зарур лаш-луш, коржома, озиқ-овқат ғамлаш, асбобускуна олиш, умуман машақкатли тараддудга бир яrim ойдан ортиқ вақт кетди. Йигитлар уйларига бориб, оз муҳлат бўлса ҳам оиласлари билан хайр-хўш қилиб келдилар, менинг хайрлашадиган кишим йўқ, ёлғиз ўғлим Аврангзеб эса Қобулдаги ёш сарбозлар лицейига кираман деб кетган. У билан ота-болалик муносабатларимиз жуда илиғ-у, лекин шу жойга келганда, гапга кўндиrolмадим: лицейга бораман деб туриб олди, шу ёшдан сарбозлик нима ҳожат экан, билмадим. Ўзи болаликдан анча бебош, кўрқмас, таваккалчи, дийдаси каттиқ, ҳатто бир оз тошбағир, бераҳмрок бўлиб ўси, ит-мушукни совуқконлик билан отиб ўлдира олиши мени чўчитар, лекин у буни ўзича мардлик деб тушунар, хеч нарсадан ҳайникмайдиган чинакам эркак бўлиш унинг шиори эди. Балки бу болалик манманлигидир, балки мактабда, тенгкурлари орасида ўзига келар, дилига меҳр соладиган онаси энди йўқ, бир муаззинга тегиб кетибди деб эшилдим, мен эса боланинг тарбиясини бари бир эплолмайман. Бораколосин, майли, ўқиса балки одам бўлар, дедим.

Хачиру кўтосларда той-той юқ, расмана бир карвондай чўзилиб, аzonда йўлга чиқдик. Бу ерларда ҳаммавақт навқирон, жон эгаси борки барини безовта килиб, вужудни тўлқинлантирадиган эрта баҳор эди. Куртак ёрган бутазорлардан чумчук галалари пир-пир учади, қир этакларида бодрок-бодрок бўлиб гуллаган ёввойи зардолилардаги ариларнинг ғувиллагани узокданоқ эшитилади. Онда-сонда сал кўкара бошлаган сарғиш Аму яйловларида от кишнайди, шаталоқ отиб бетиним чопқиллаган кулунлар она бия товушини эшитиб тўхтайди-да, олисларга аланглаганча бурун катақларини кериб зах

далалар ҳавосини тўйиб шимиргач, яна чопади. Шамолдан ағанаган бултурги қамишзорларга ғақ-ғақ қилиб ёввойи гозлар кўнади. Мен бу кадрдан йўлларни кўпдан қўмсаган эдим. Баъзан, одатимча, кумда, майсада қолган ҳайвонлар изидан уларнинг баҳорги ҳаётини ўқиб ўзимча жилмайиб қўяман.

— Доктор Суҳайл, кайфингиз чоғ-ку? — дея сўрайди от устида хода ютгандай ғўдайиб, оёклари ерга тегайтегай деб кетаётган новча Сайёд Ниҳон. Эрта баҳор нафасидан унинг хунук юзи ҳам баҳра олгандек эди.

— Ха, йўлимиз ўнгсин, ишқилиб.

— Буниси энди сизга боғлиқ, доктор,— деди олдин-роқда мерган ковбой сингари, от билан бирга кўшилиб қўйилган ҳайкалдек бўлиб кетаётган хушқомат бошлиғимиз.— Довондан кейин карвонни лагерда колдириб, қадим йўлларни ўзимиз кезамиз, сиз йўл бошлайсиз.

— Маъқул, сэр.

Уни факат мен «сэр» деб атайман. Бошқалар орқаваротдан «босс», ўзига эса «соҳиб Лаъл» деб мурожаат киладилар ва ўз тилларида гаплашадилар. Пишиқ бўлади деб ҳачир миниб олган Надим Сарбаланд унга ҳатто ўзининг исазай шевасида гапиради, билимдон бош геологимиз шуни ҳам тушунади, унга ҳаммамиз қойилмиз. Ердамчи хизматкорлар уни, ҳурмати учун, майда-чўйда халта-бўхчадан бутунлай озод қилишган. Бизнинг эгарларимизда, айниқса, пакана Сарбаланднинг ҳафирида баъзи нозик асбоб-ускуна, коп, қути каби юклар лапанглаб кетяпти. Соҳиб Лаъл эгарининг қоши ҳам бўш, зотли оти ўйноки, қўлида факат милтиғу орқада содик сеттери Ража ҳар тошу қувоққа оёқ кўтариб пилдираб кетяпти.

Хуллас, бошлиқ ҳаммамизга маъқул. Унинг келишган кадди-қомати, енгил сафар жомаси, ковбойларга хос чаққонлиги, ёшлиқ файрати, чарчамаслиги, ҳаракатларининг ўзига ярашиб туриши, муомаласи хизматчиларнинг ҳам ҳавасини келтиради, айтган гапи — гап. Надим билан

Сайёд эса унинг учун ҳар нарсага шай, уларнинг бу садоқати менга ҳам ёқади. Фақат бир нарса сал ғалати: шундай кўркам, маданиятли, билимдон йигит атрофдаги табиат мўъжизаларига, илк баҳор гўзалликларига андак беларво туюлади менга... Бу балки дастлабки юзаки таассуротдир, лекин атири таратиб ётган тароватли водийлар ҳам, кип-қизил лолазор кияликлар, банорас ёпинган қирлар, тикка қоялардан учган оқ наъматак гулининг бўронлари ҳам, кўклиам уйғотган тоғ ирмоқларида сув ичаётган зангори читтакнинг узун оёқларида тебраниб туриши ҳам — хуллас, ҳеч бир гўзаллик унинг диккатини тортмаяпти, бу ерларнинг мастона манзаралари ҳақида менинг эсим кетиб гапирган гапларимга ҳам шунчаки бош иргайди-ю, завқини унча билдирамайди. Эҳтимол, бу унинг ўта ишчанилигидан, хаёлларининг бандлиги-дандир.

Учинчи куни кечқурун оғир тошлок йўллардан отларимиз оқ кўпикка ботиб довон ошдигу хушбўй арчали бир кияликда дастлабки база учун чодирлар қурдик. Тепада қояга илиниб колгандай кичкинагина кўм-кўк қишлоқча осилиб туради. Қуйида енгил туман, қандайдир ғуж дараҳатлар корайиб кўринади. Ўша томондан эши-тилган бойёғли товуши гўё тунни тезроқ чорлаб, юксак осмонда ғарб шафағининг охирги яллиғларини ҳам сўндириди. Лагерь тинди, лекин тун сехридан ҳамма уйғок, фақат Санчо-Пансо (сэр Байрсби билан биз хачир минган бақалоқ гидрогеологимизни шундай деб атаганимиз) эгарга бош қўйиб хуррак ота бошлаган эди.

Мен узоқлардаги паст тоғ тизмаларида йилт-йилт этган ўтлар, баъзан тоғларда тошга айланган қадимги ёнғоқ тўнкаларининг темир оксиди кўпайганда чўғдай ёниб туриши ҳақида сўзлардим, бошлиғимиз қизиқиб қулоқ солгандай туюлганидан, тушунтиришда давом этдим. Умуман, Ўрта Осиёда дастлабки инсон ҳаёти тоғу дараларда бошланганлиги аник, сүғд ва чоганиён қабилаларининг ўтга сифиниш одатлари, зардушти оташ-

парастларининг дастлабки ибодатлари ҳам шу ерларда туғилган, улар ўз ибодатхоналари учун ўтни шу оташнафас тоғлардан олганлар. Шу билан бирга, бу қадимий табиий ўчоқлар тириклик манбаи ҳам бўлган, одамлар шу ёнартошлардан олтингугурт, навшадил, тери ошлаш учун зарур моддаларни ажратиб олабилгандар. Бу ибтидоий ўчоқларнинг ёнганига тахминан уч ярим миллион йил бўлди. Суғдиёна ўчоқлари... Улар айникса мана шундай тунги тиник осмон фонида сирли мўъжизадек кўринади, гўё қадим афсонавий девлар тоғлар қаъридан ўзининг олов тилини чиқариб кўрсатаётгандай...

Суҳбатдошимга карадим, ёнбошлаб қулок солиб ётибди. Менинг ҳикоям унинг дилида нималар уйғотади, нималарни ўйлаяпти экан?

— Бу жойлар афсонага бой,— деб аста давом этдим,— ўша оташнафас тоғлар орасида Рахшқўл бор. Осмондай тиник тоғ кўли, сувининг мавжи баҳорги майсадек ям яшил. Афсоналарга кўра, «Шоҳнома» даги Рустами достоннинг олов қанотли дулдули Рахш шу кўлнинг тубида ўтлар экан. Бу арчазор ёнбағирларга овга келган мерганлар булбул навоси таъсиридан миттиқларини ташлаб кетарканлар. Ҳали ҳам узоқ-яқиндан бойваччалар каклик сайлига келиб туришади...

Билган гапларим кўп, сўлим баҳор кечаси, тоғ ҳавоси кўнглимни илитдими, илҳомим тошиб, гапиргим келар эди, лекин, қарасам шефимиз ўша ёнбошлаганича аллақачон пинакка кетиб қолган экан, нарироқда уйғоқ ётган Сайёд Ниҳон «Жим, соҳиб уйқуга кетдилар» дея ишора қилди.

Жимиб, ўзимдан хафа бўлдим, бунча сергап бўлмасам, булардан ёшим катталиги ҳам, қасбимнинг буларга бегоналиги ҳам билиниб қолди. Одамлар, хусусан сэр Байрсби ҳам куни билан йўл юриб толикишган, уларнинг уйқуси ҳам қаттиқ, сеникидай қушуйку эмас, кўхна дунё ҳикояларию афсоналарингга нима бор!..

Жағимга әрк беріб юборганимга ўзимдан ўзим асабим бузилиб, уйқум келмади. Халтадаги эски рисолаларимни олиб, батареяли фонарча ёруғида тоғ қабилярининг қадимги миграция йўлларини хотирамда тиклашга, кўчманчиларнинг мол сўқмоқларию қуриган сой ўзанларини харитадан яна бир белгилаб чикишга уриниб тонг оттирдим.

Эртасига ишчиларга жавоб беріб, базага сокчи колдирдик-да, фактат қидирав группасининг ўзи — бир кўтос билан иккита гина хомбол олиб, топограф, тупроқшунос, гидрогеолог, севимли Ражаси билан бош геологиямиз — пиёда йўлга чикдик, йўл бошловчи энди мен эдим.

Қадим йўлларни тош тўсиб, сел ювиб, чакалак босиб кетган, чукур жарликлар кесиб ўтган, юриш ниҳоятда оғир, лекин яна бир-икки кун деганда мен ўз миссиямнинг моҳиятини астойдил тушуниб, группадаги мавкеимдан тобора қаноат ҳосил қила бошладим. Мен кўрсатган қадими миграция тармоқлари кўпинча тириклик манбаларига, айникса, эски сув йўлларига яқин, сув эса ўзига маъқул қаттиқ қатламларни танлаб пастлаб борар, булар бари группамизнинг мутахассислари учун кашфиёт, улар ҳадеб тоғ-тош кезавермай, оз вакт ичидаги кўп нарсани аниқлаётганликларига хурсанд эдилар. Бошлиғимиз барча маълумотларни ўзида тўплайди, паҳмоқ Ражасини эркалатиб ўйнайди. Сайёд билан Надим буни зимдан кузатиб мамнун, чунки бу — шефнинг ишдан розилигини кўрсатарди.

Йиғилган геологик намуналар оғирлик қилиб, кўтос билан юкчиларимиз орқароқда қолганда бир яшил ялангликда нафас ростладик. Қир гулларининг нафис, коришиқ хиди тараған, баҳор шабадаси эсиси турибди, тиззадан ўт, күшлар чаҳ-чаҳи чарчогимизни дарров кўтарди. Кўп ўтирумай, юкларни у елкадан бу елкага олдик, биримиз пайтавани, биримиз ботинка ипини қайта боғладик-да, яна ўрлаб кетдик.

Энди кўзғалганимизда ғовлаб ўсган исирик тагидан орикқина курк кирғовул парр этиб учди, учдию паҳмоқ Ражанинг ўт орасидан ўзи томон ўқдай отилганини кўриб, негадир яна ерга кўнди. Ўлжани сезиб кони қайнаган Ража ўша томон ҳовлиқиб сакради, кирғовул эса яна учди, нарироққа бориб яна тушди, Сайёд билан Надим бақиришарди:

— Ярадор экан!

— Қаноти синганга ўхшайди!

Соҳиб Лаъл ҳам овчилик эҳтироси кўзғаб Ражасини гиж-гижлар, «Ол, Ража!» деб қувноқ қичкирар эди. Кирғовул чиндан ҳам қаноти сингандай учиб-кўниб, узоклашаверди. Мен жонворнинг хийласини тушунардим: у шу яқин орада, эҳтимол ҳалиги исирик тагида бола очган, жўрттага қаноти сингандай учиб-кўниб, итни уясидаги нотавон жўжаларидан узокроққа алдаб олиб кетяпти. Ража билан қирғовул анча жойга кетиб қолишиди. Ит кўзи қонга тўлиб, ҳансираганча, ана тутаман, мана тутаман деб ҳамон қувлади, чангл солишга бир қадам қолганда «қаноти синган» она кирғовул базўр ҳаволайди-да, нарироқда тап этиб ерга тушади. Мен жониворнинг оналик савки табиийсига, фидойи-лигига қойил қолиб, гап нимадалигини ёнимдаги сэр Байрсбига беихтиёр завқ билан айтиб қўйибман.

Бу қилган ишимдан ҳали-ҳали дилим ўртаниб пушаймон қиласман, ўша дамни ўйласам, ўзимдан нафрлатланиб кетаман.

Менинг гапимни эшитган сэр Байрсби «Э-ҳа!..» деб чиройли кўзларини катта очиб турди-да, дарров Ражасини чақирди. Бир неча бор қичкириб, таҳдид билан чорлагандан кейин ит ҳам орқасига қайтиб, эгаси томон юрди. Хайрият, муштипар кутулди, бошлиғимиз уни аяди шекилли, деб ичимдан кувониб турсам, сэр Байрсби итини қирғовул уяси томон бошлади.

Исирик тагида чиндан ҳам уя, уяда қирғовулнинг тўртта полапони сариқ тумшуқларини катта очиб, она-

ларининг ем келтиришини кутиб чуғурлашарди. Шарпани кўриб, пат ўрнига энди момик чиқарган узун бўйинларини чўзишиб, талпиниши. Рональд Байрсби кулиб бирининг қип-қизил гўшт қанотидан тутди-да, юкорига кўтарди, икки қадам нарида тилини осилтириб, ҳансираф, унга караб турган сеттернинг олдига ташлади. Ит бу ожиз нарсани ҳидлаб, уёқ-буёққа ағдарди. Қейин чўзилиб ётди-да, икки оёғининг орасига олиб гарчча тишлади, бир парча суюксиз қизил гўштдан жиндак кон чиқди холос, ит уни тириклай кисирлатиб, икки ямлаб, ютди-да, тамшаниб эгасига қаради. Сэр Байрсби илжай-ганча жўжанинг иккинчисини икки бармоғига илиб олиб, кўтариб турарди.

— Сэр! — деб кичқирдим энди хушимга келгандай.

Байрсби кулди. Мен қўлига осиламан деб интилган эдим, орқамда Сайёд билан Надимнинг кулгисини эшилдим. Бўшашиб тўхтаб қолдим: ё булар одам эмас, ё мен... Рональд иккинчи жўжани итга ташлади. Қисир этган товушни эшилдиму чётга қайрилиб, кўз-қулоғимни кафтим билан бекитиб олдим. Сайёд билан Надим кулишар эди.

— У ҳийлакор бўлса, биз ундан ҳийлакорроқмиз, тўғрими, Ража! — деб кулар эди соҳиб Лаъл яна бир жўжани ташлаб. Сайёд билан Надим: «Тўйди, соҳиб, маза қилди!» дея қиқирлашар, мен бўлсам ўзимга тасалли беришга уринардим: хайрият, менинг ҳолимдан эмас, соҳиб кулаётгани учун қиқирлашаётган экан бу икки ялтоқи. Чиндан ҳам, бу «томоша» тугагунча йиғлаб юборишимга сал қолди, хотинчалиш экан деб ўйлаш маса эди...

Шу кундан бошлаб орада қандайдир ришта узилди. Улар ҳамон ўша-ўша, лекин мен группада ўзимни алланечук бегона сезардим. Сэр Байрсбининг чиройли ҳатти-ҳаракатлари, хушмуомалалиги ҳам ёқмай қолди. Унга нисбатан кўнглимда пайдо бўлган совуқликни ҳайдашга қанча ҳаракат қилсанм ҳам эплолмасдим.

Кўп йўл юрдик, алаф ўсмаган тош қияликлардан, кўчкилар хавфи аён бўлиб турган «жонли» қатламлар четидан ўтиб, кўп оғирчиликлар кўрдик, иш билан, ўй, баҳс билан банд бўлдик, мен бошлиғимизни авваллари икки бармоғида полапон ушлаган ҳолда бир-икки марта тушларимда кўрдим-у, кейинчалик аста-секин барини унудиб юбордим. Ўша воеа гоҳ-гоҳ ёдимга тушганда, қирғовул қуриб кетибдими, йилига неча минглабини отишади, неча минглаб тухумию боласига тулки, юрон қирон келтиради, дея ўзимни овутаман. Ўзим ҳам қизиқ эканман-да, шунча катта ишлар қилаётган биздек одамларда шунақангি болаларча жўн кўнгилчанлика бало борми...

Йўл бошлаб борар эдим. Кўним, тунаш, ионушта пайтлари илгаригидек, ишchan, иноқмиз. Совуқлиknинг орадан кўтарилганига хурсандман. Дарвоқе, бу совуқликни улар пайқамади ҳам, ёлғиз ўзим ичимга ютиб юрдим. Ҳозир ҳаммаси жойида. Қийинчиликларни биргалашиб енгиш, табиат жозибаси, бурч, иш баримизни қовуштирас, пиштар эди.

Чакра горига етдик. Кўрамиз, дейишди. Йўлимиздан четроқда бўлса ҳам, ўзимиз толиккан бўлсак ҳам, улфатларимга мехрим товланиб, майли, бу мўъжизани ҳам бир кўришсин, дея йўл бошладим.

Чакра! Уни болаликда кўрган тушдай эслайман. Бу ноёб ғорга ёшлигимда бир йўлим тушиб кўп орзулас түфилган эди менда. Чакра мўъжизаси ҳозирча давлат ҳисобида бўлмаса ҳам, илм-фан ҳисобида бор, шунинг учун уни яна бир кўриш ўзимга ҳам айни муддао.

Ғорга кираверишдаги чуқурни иргай буталари босган, пештоқига эса тошда ўсадиган занги қизғиши ёввойи ток чирмашиб кетган эди. Ичкарига оёқ босишимиз билан совуқ ва зим-зиё қаъридан тўда-тўда кўршапалак бошимиз устидан қора шамолдай учеб чиқиб кетди. Биз карбид фонарларимизни ёқдик. Киришда кўримсизгина туюлган ғор бирдан чараклаб, кўз ўнгимизда кенг,

баланд, оппок афсонавий қаср пайдо бўлди. Ичкарига юрганимиз сари ғаройиб шаклларда тарашланган мармардай оқ устунлар, гоҳ шифтдан осилиб тушган, гоҳ ердан ўсиб чиқсан ўнлаб найзасимон шаффоф пирамидалар қатор тизилиб тураган эди. Фонарь шуълалари юкоридаги қандилсимон табиий тош кунгираларда чараклаб товланар, афсонавий гул ёки даҳшатли алвости шаклига кирган катта тошлар орасида сирли соялар ўйнар эди. Биз бу мўъжизалардан хушимиш оғиб, қанча йўл юрганимизни билмаймиз, фор тоғ ичига деярли тикка кириб кетган, факат ярим чакиримлардан кейин энлироқ тортиб, жиндак бурилиш ясаган жойи бор. Шу ерда бошлиғимиз компасдан кўз узиб, мендан сўраб қолди:

— Бу жаҳаннам узунми, доктор? Қанча келади?

— Бу ерда бир туркум форлар бирлашган, сувлилари ҳам бор. Умуман, узунлиги тахминан уч ярим километр, лекин тагин билмадим, менга нотаниш тармоқлари ҳам бўлиши мумкин, Чакрага хали спелеологларнинг оёғи етмаган, сэр,— дедим. Соҳиб Лаълнинг ғордаги табиий мўъжизаларга унча тикилмай, бошқа нималарни дир ўйлаётганини пайқаб, тушунтира бошладим:

— Биласизми, бундай форлар қандай пайдо бўлади? Мўрт жинслардаги майда дарзларга аста-секин нам, сув ўтади-да, оҳак қатламларини эритиб олиб чиқиб кетади. Йиллар, асрлар давомида ўпқонлар, форлар пайдо бўлади. Чакра хозир мукаммал, яъни ўйилмайдиган жинсларгина колиб, анча тўла шаклланган мағора ҳисобланади, унда қадим замонларда ибтидоий одамлар яшаган бўлиши керак. Мана бу кристаллашган найзасимон устунларни,— тепадагилар сталактит, пастдагилар сталакмит, деб аталади,— уларни сув томчилари миллион йиллар давомида яратган. Кўрдингизми, сэр, мўъжиза, мўъжиза! Халқимиз сал қадини ростлаб, у-бу ишга курби етадиган бўлсин — ўшанда бу ерларга спелеология мутахассислари келади, йўллар, отеллар,

музейлар очилади, бу ноёб мўъжиза бутун дунё сайёхларининг каъбасига айланади. Истиқболда мамлакатимизнинг жаҳонаро шон-шуҳрати бу!

Лаъл Маҳдий менинг ҳикоямни тинглар экан, айни пайтда Сайёд Нихонга, Надим Сарбаландга иш буюрар, габарит рақамлари, геологик намуналар олдирав, мени эса «ҳа», «ҳа» деб, гапга рағбатлантирав эди. Улар ҳам «Хўп бўлади, соҳиб!» деб юргургилаб юришибди. Улфатларимнинг шу ерда ҳам ортиқча ишчанлиги, ҳеч қаерда учрамайдиган бу афсонавий гўзалликлар сехрига парво қилмагани менга ёқмади. Бу қадар ҳиссиз, дидсиз бўлиш ҳам яхши эмас-да. Лаъл-ку, майли, у бегона бир бизнесмен, ҳа, булар-чи, булар ўзимизнинг афгонлар-ку ахир, катта пул беради, деб, она юрт табиатининг фусункорликларига ҳам кўру кардай лоқайд бўлиб, бунчалик мутелик қилиш эвига-да.

Чакранинг кўркам қасрларидан оғир кайфиятда чиқдим. Йўлдошларим ҳам сафар коржомалари намиккан, юз-кўзлари оҳакка, қизил балчикқа белангган; асбобускунаю юкларини зўрға кўтариб ёруғликка чиқканларида, анчагача кўз очолмай, майсада ҳорғин юмалаб ётдилар. Шунинг учун таъбим хиралигини улар унча билишмади. Фақат шефимиизгина буни сал сезди чоғи, кўзларимга қараб-қараб кўйди.

Дарвоқе, буни таъбхиралиқ деб хато килган эканман. Кейинроқ таъбхиралиқнинг шунақасига дуч келдимки, унинг олдида буниси арзимаган гап бўлиб қолди.

Бошлиғимиз мутахассисларга маҳсус топшириклар бериб, Чакрани яна бир марта узоқ текширтирди, унинг тупроқ тузилиши, тоғ жинслари, параметрлари ҳакида маълумотлар тўплади. Бу ерда яна икки кеча ту nab, шундан кейингина гор ўйган тоғни ошиб ўтдинк. У ерда ажойиб манзаралар намоён бўлди: биз Аму воҳасига чиққан эдик!

Бу ерда ҳали анча тез, лекин энди бир оз ёйилиб оққан Амунинг бўтана бўлабошлаган сувига баҳорги тоғ

ирмокларининг тиник кор сувлари дарров омихта бўйламай, унга ола-була ранг, гоҳо йўл-йўл бекасам тусини берар эди. Тезоб жойларда қирғоқлар ўйилиб, соҳилларда қамишзорлар, ёйик жойларда кўм-кўк оролчалар пайдо бўлган, тўлиб-тўлғаниб оқкан дарёning иланг-билинг йўли узок-узокларгача йилтиллаб кўринарди. Пастда воҳа обод, айникса, ўнг соҳилда бодроқ бўлиб гуллаган туташ боғлар, тарам-тарам чексиз дала-лар, икки ёни теракзор йўллар, сойликлардаги яшил қишлоқлар; чап соҳилда ҳам лолазор қирлар, бўлиқ ўтлоқларда мол-хол, бўшаб қолган кўраю қишлоғ жойлари кўзга ташланади. Баҳор худди шу воҳада туғилган, бутун ҳуснини шу ерда намойиш қилаётгандек эди. Шунга кўзларимиз қувониб, завқланиб ўтирганимизда Лаъл Махдий жиддий, баланд руҳда гап очди:

— Экспедициямизнинг омадини пайқадингларми, баҳтиёр йигитлар? Мен сизларни дастлабки катта муваффакият билан табриклиман, жаноблар! Кўрган-кечирган қийинчиликларимиз беҳуда кетмайди, бизнинг тўплаган материалларимиз лойиҳачилар учун хазина!

Биз тетик тортиб, унга кўз тикдик.

— Энг катта омадимиз шуки,— деб давом этди шефимиз,— лойиҳанинг кўзда тутилгандан кўра анча арzon тушишига аминман. Чунки биз, биринчидан, Чакра форидан трассанинг табиий туннели сифатида фойдаланишини тавсия этамиз... Бу...

— Сэр...— Мен беихтиёр сапчиб ўрнимдан туриб кетдим.

— Бу — каттиқ тоғ жинслари аро уч ярим километрлик қарийб таппа-тайёр туннель, жаноблар, уни бизга худонинг ўзи инъом этяпти! Сиз бир нима демоқ-чимидингиз, доктор Суҳайл?

— Сэр, мен бунга қатъян норозиман ва қурбим борича қаршилик кўрсатаман! — дедим. Овозим ҳам, важноҳатим ҳам ўзгариб кетган бўлса керак, Сайёд билан Надим илжайиб турган жойларида чўчиғандай

қотиб қолишиди. Фақат соҳиб Лаъл юзидағи қувонч ифодаларини ўзгартирмай, лекин гапимга жиддий эътибор бергандай:

— Хўш, хўш? — деди менга қараб.

— Мутлақо қаршиман бундай тавсияга! — дедим.— Мутахассис сифатида, шу юртнинг фукароси сифатида!

— Биз ҳам мутахассисмиз, биз ҳам фуқаро... Хўш, сиз нега энди...

Соҳиб Лаъл «биз» деб, дарров бошқаларни ҳам ўз ёнига олиб олди, мени яккаламоқчилигини пайқадим.

— Сэр, ахир Чакра — бир афсона! Ватан шухрати! Жаҳон аҳамиятига эга бўлган ноёб мўъжиза!

— Ким айтди сизга буни? Қаерда ёзилган?

— Ҳали унга спелеологлар оёғи етмаган, шунинг учун ҳеч қаерда ёзилмаган. Давлатимизнинг кўли калтарок, ўзингиз биласиз.

— Шарқ... Шарқ! — деди соҳиб Лаъл қўлларини ёйиб.— Икки кишининг бири шоир! Агар-чи, доктор Суҳайл, худа-бехудага лирика билан шуғулланаверсангиз, давлатингиз ҳеч қачон оёққа туролмайди.

— Вакти келиб, Чакра — бизнинг миллий ғуруримиз, шон-шавкатимиз бўлиб қолади, сэр!

— Биз ҳам шу мамлакатнинг ғурури, шон-шавкати ҳақида, Катта Аму лойиҳаси ҳақида жон чекиб юрибмиз, доктор.

— Тушунсангиз-чи, сэр Байрсби, дунёда бундай мўъжиза кам бўлади. Унга сув қўйиб, асрлар давомида сайқалланган абадий гўзалликни оқизиб юбориш ваҳшийлик-ку!

— Кекиртакка зўр берманг, доктор, ўтириңг,— деди соҳиб Лаъл, «Бу сизнинг ишингиз эмас, кимлигингизни унутманг» деган маънода.

— Йўқ,— дедим мен, ўтирмадим, шерикларимга мурожаат қилдим: — Гапирсанглар-чи, лунжаларингга талқон солиб олганмисизлар, кўрдинглар-ку Чакрани, оғизларинг очилиб қолди-ку! Сайёд, Надим, бу ўзимизни-

ки, халқимизнинг оламшумул бойлиги ахир! Нега индамайсизлар?

Улар дам бошлиққа, дам менга қараб, анқайиб тураверишди. Ҳафсалам пир бўлди улардан, миллий ифтихор ҳиссидан маҳрум бу пул бандалари аянчли кўриниб кетди кўзимга. Ҳаммамиз жим бўлиб қолдик.

— Менга қаранг, доктор,— деб муроса оҳангига сўз котди Лаъл Маҳдий. Мен ўзимни босиб олганимча йўқ эди, дағаллик билан гапини бўлдим:

— Мен ҳамма жойда айтаман ўз фикримни... агар шу таклиф юзага чиқадиган бўлса, халққа эълон қиласман, ёзаман, афкор оммага мурожаат қиласман, билиб кўйинг, сэр!

У менинг бундай тиш-тирноқ кўрсата олишимни кутмаган, албатта. Шунчаки қария, ожиз бир зиёли деб ўйлаган. Кутилмаганда «ичидан ола чиққани» га гангигиброк қолди-ю, фикридан қайтиш хаёлига ҳам келгани йўқ. Шунга кўра, уни бошқа йўл излашга кўндириш учун уринмадим ҳам,— тўғри қилдимми, йўкми, ҳозирча билмасдим,— жаҳлдан тушолмай қўпол гапирдим, ҳақорат қилдим.— Сиз келгинди бир одамсиз, сэр, миллий ҳисларимизга бундай оёқ кўйманг, у вақтлар ўтиб кетган...

Орамиз астойдил бузилди. Қидирув группасининг иши хали кўп, айниқса сув олиш зонасини белгилаш бўйича энг мураккаб ишлар давом этарди. Қўтослар билан юқчилар ҳам етиб келиб Аму ёқасида капа тикишиди. Бош геолог барча мутахассисларга, айниқса топограф, тупроқшунос, гидролог, геологларга муҳим топшириклар бериб, узоқ ва қийин сафарларга юборар, улар бир неча кунлаб йўл юриб оғир юклар билан ҳориб қайтиб, таппа ташлашар, Сайёд билан Надим бошлиқ нима деса, ҳолдан тойганларига қарамай юргуgilаб бажаришар, фақат мен беиш эдим. «Сенинг вазифанг тугади», дегандай яккалаб, четга сурисиб кўйишганини сезялман. Е чиндан ҳам вазифам тугади,

ё бошлиққа ёқмай қолганимдан, ишқилиб, эътибордан тушиб, моховдай юрибман. Бу бекорчилик бошлиқ билан орамиз бузилган кунларга тўғри келганидан менинг дилхиралигим хаддан ошди. Бир вақтлар кўркам, маданий йигит бўлиб кўринган Лаъл Маҳдийни кўрарга кўзим йўқ, энди унинг бадҳазм, ёт одамлигини ҳар қадамда сеза бошладим. Ўзи амалий иш қилмайди, буюради, маълумот тўплайди, бирор аник ишга кўл урганини, бирор илмий фикр айтганини кўрганим йўқ, унинг мутахассис геолог эканига ҳам шубҳаланиб колдим. Ана бу сотилган югурдаклар эса буни пайқамайдилар ҳам. Бошлиқ ҳам кўпинча ўшалар билан ҳамтоворок, ўшаларга таянади, бирон ишдан тинчиган пайтларида хурсанд бўлиб улфатчилик қилишади. Мен уларнинг қаҳқаҳаларини тинглаб ўз палатамда мукка тушиб ётаман.

Ажойиб юлдузли тунлар эди. Пастда Аму воҳаси ой шуъласига лим-лим тўлиб ётибди. Дуркун баҳор сутдай оқ сокинлик кўйнида янгигина туғиб энди жувон бўлган баҳтли келинчакдай кулиб ором олади. Тўхтаган жойимиз баландликда бўлгани учун, шуълага чўмган тиник осмон узок-узокларгача нилий ранг таратиб, бутун воҳани, йилтиллаб оққан Аму сувларини кўз ўнгимизда намоён қилиб турибди. Зангоро бўшлиқда ўнг соҳилнинг шаҳар-қишлоқлари, колхоз-совхоз посёлкалари тўп-тўп юлдузлардай нур сочиб, жимиrlаб ётибди. Кирғоқ бўйлаб ёруғ-хира чироқлар тизилиб кетган, портлар, электростанциялар, завод, комбинатлар, канал ва сув омборларининг бош тўғонлари бўлса керак...

Нарироқдаги кўм-кўк ялангликда менинг ҳамсафарларим гунгур-гунгур улфатчилик қилишар эди. Мен уларни бу тунги манзараларга бепарво, ичиб ўтиришибди, десам, йўқ, улар ҳам худди шу ҳақда гурунглашаётган экан. Сайёд Ниҳон билан Надим Сарбаланд индамай еб-ичиб қулоқ солиб, гап маъқуллаб ўтиришиб-

ди-ю, кўпроқ ширакайф бўлиб олган хўжайинлари хитоб ташлаб сўзлаяпти. Улар учун ҳозир мен йўқ, бундай пайт одатда «чол» (улар мени орқаваротдан шундай деб аташади) уйкуга ётади. Юлдузли кеча мени ухлатмаганидан улар бехабар, бордио бохабар бўлганларида ҳам, улар учун мен энди йўқман.

— Сен нодонлар бехабарсан,— дер эди соҳиб Лаъл содик улфатларига очилиб.— Сумбул Садриева ҳозир Амунинг коқ ярмини Қарши чўлларига бурмоқчи. Яқинда Шўронинг Олий жиргасида гапирди. Уларда шундай академик бор, аёл эмас, ялмоғиз! Қорақумнинг қуюнларини сеҳрлаган ўша. Бухорога, Ашхободга сув келтирди, девдек ҳўплаб ютапти Амуни. Кўряпсанларми ўнг қирғокнинг чараклаганини, чап қирғоқ эса — зим-зиё. Тўртта хира нукта милтиллаб турибди.

— Бири Оқмачит, яна бири Қизил қалъа бўлса керак...— деди Сайёд.

— Йўқ, Тўғонгузар бу, ёки Ҳайратон...— деди маст Надим қўлларини ўша томон чўзиб.

— Аянчли...— деди соҳиб Лаъл, яна май қўйди.— Бу ернинг дехқонлари учун у соҳилга кўз тикиш айниқса аламли...

Мен гапларини эшитиб ётибману ҳаракатларини фақат тахминлайман: ёнбошлаб ётишибди, ёлғиз соҳиб Лаъл доим ёнида олиб юрадиган чарм бўхласининг устига ўтириб олган.

— Майли,— деди у,— энди у чироқлар хира тортади. Мен у қирғоқни ўзим куритаман!

— Лаббай?

Бу ҳайрон бўлган Сайёд эди шекилли. У дўстлар ва дўстлик ҳакида нимадир деб минғиллади. Лаъл Маҳдий эса ширакайф кулиб давом этди:

— Ишингни дўстларсиз битиришга ўрган, дер эди отам раҳматлик, чунки дўстнинг ҳар бирида пинҳона душман бор...

Кўрмасам ҳам, англадимки, у мен томон ишора

қилди, улфатлар кулишдилар. Қўрпамни отиб ташлаб, ўтириб олдим, кулогум динг.

— Ҳа,— деди Лаъл Маҳдий. У маст бўлганда жуда мактансоқ бўлиб кетар эди. Лекин мастилик — ростлик дейдилар; мен этигимни кия бошладим. Ялангликдан бошликнинг гапи эшитилди:— Биласизларми, Аму сувни қаёқдан олади? Бехабарсан сен нодонлар. Сизнинг севган она ерингиз бағридан олади, ҳа! Нимага у бегона бўлиши керак? Шу қадар бечораи нотавонмисиз? Қисқаси, биз Амунинг жиловини буриб, ўз эгасига қайтарамиз! Дурустми?

— Дуруст, соҳиб!

— Дуруст...

Тунука косаларни уриштириб ичиши.

— Ўша макталган жанубий вилоятларини томчи сувга зор қиламан, ўша Орол деган сассик ботқоқ ҳам қуриб, оппоқ туз саҳросига айланади, қовжираган водийларида шўртупроқ қуюнлари кутуриб кезади. Юртингиз ғамидан ташқари, менинг ўша ялмоғиз билан шахсий ҳисоб-китобим ҳам бор, йигитлар, ҳа...

Шу ўринда у тепасида менинг турганимни кўриб, гапи оғзида, оқариб кетди. Мени ўрнимдан ғазаб кўтарган эди, ички кўйлакда, этигимни қўлантаёқ кийиб, беихтиёр улар ёнига бориб колган эдим. Юзига тикилганимда Рональд Байрсби нечукдир орқага тисарилиб, ўтирган жойида йиқилишига сал қолди. Дарров ҳушёр тортиб, мастиликда бу маҳлукларга ортиқча ёрилиб қўйганини фаҳмлади шекилли, қўзларини пирпиратиб, нима дейишини билмай:

— Хизмат, доктор Суҳайл?..— деди чўчиган овозда.

— Сиз... сизнинг фанга, геолог деган фаҳрли касбга алоқангиз йўқлигини пайқаган эдим,— дедим тикка қараб.— Айтинг, кимсиз?

Ажабки, у ўзини дархол ўнглаб, бошлиғимиз эканини эслатадиган босик оҳангга ўтди:

— Сизга нима бўлди, доктор, ўтиринг биз билан.
Ўзингизни четга олаётганигиз бизга ёқмаяпти.

Яна «биз».

— Менинг саволимга жавоб бермадингиз!

— Ие, биз ичдик, биз мастмиз десак, сиз ҳам... а?

Ўтиринг мундок, давом эттирамиз.

Бошқалар бу «ҳазил»га кулиб юбориши. Мен ёл-ғизлигимни, булар қаршисида ожизлигимни янада чукур ҳис этдим. Бу ёвуз одамнинг чиркин нияти, ўртадаги она дарёни абадий низолар дарёсига айлантириш ҳақида топшириқ олганлиги аён эди. Лекин мен нима килишим мумкин? Бунинг устига, очиқ душманлигимни билдириб, қайтага, ҳаётимни хавф остида қолдирдим чамамда. Чунки бундай ниятдаги одамнинг хеч нарсадан қайтмаслигига аклим етади.

Энди нима қилиш керак? Гапирсам, нукул қулгига олишяпти. Газабимни билдирсам, группада хозир борйүғи бекор колган иккинчи даражали хизматчиман, бошлиқ ўз ҳуқуқидан фойдаланиб оёқости қиласди. Индамадим Бошим ҳам. Буларга дуч келган куну соатимни лаънатладим. Мен ёвузликнинг тантанасини кўрдим-у... лекин, ё тавба, ожизман, нима қилишим керак?

Энди булар билан бирга қолиш учун виждонимга қарши бориб, иккюзламачи бўлиб олишим зарур, аммо мен буни сира эплай олмайман.

Кунлар ўтар эди. Соҳиб Лаъл менга эътиборлироқ бўлиб колди, яхши гапириб кўради, маслаҳат солади. Аммо мен очилолмайман, тўғрироғи, унга бўлган нафратимни енголмас эдим. У ҳам, чамаси, мендан воз кечди-ю, лекин зимдан кузата бошлади. Мен унинг мақсадига тушунолмай хавотирдаман. Назаримда, унга хавфли одам бўлиб қолдим. Ҳойнаҳой, заарар етказмасидан олдин йўқотворишга қасд қилди. Мен буни қаёқдан сездим — билмайман. Ички бир сезги хушёр бўлишга чакирав эди. Унинг газандалигини фош қилиш

учун аввало ўзимни эҳтиёт қилишим, тирик қолишим керак.

Вос-вос бўлиб қолдим, кечалари хавотирда ухлолмай, шулар ҳақида ўйлайман.

Шундай азобли тунлардан бири тўсатдан бир тўхтамга келдим: қочишим керак, бу «кидирувчи» группанинг жирканч ниятини одамларга етказишм керак. Ўзгасига менинг кучим етмайди. Лекин буни мен қилмасам ким қиласди? Шу вазиятда курби етганини қилмаган одам бир умр виждан азобида қолади. Мен, кекса бир афғон, юртимнинг юзи шувит бўлишини истамайман. Агар менга бир нарса бўлса...

... Тонг олди коронфисида тепада омонат осилиб турган қоялар совуқ соя ташлаб, ғуж буталарнинг кораси ваҳимали кўринади. Ёлғиз йўловчининг шошқалоқ қадам товуши сирли янграйди. Тоғу тошнинг коронфи дунёси уни минг кўз билан кузатар, таъқиб қиласр эди. Бу куролсиз тунги йўловчи тош кўчкилари хавф солиб турган тор сўқмоқларда ҳам, тоғлилар одатини қилиб, орқасига қайрилиб қарамас, жарликлар устидаги хатарли авринглардан эмаклаб ўтиб, яна югурап, қоқилганида оёқ остидан учган тош пастда—суронли силжишлар ҳосил қиласди.

Холдан тойиб, тиззалари қалтираб қолган бу кекса йўловчига тонгнинг шафқатли илк нурлари ёрдамга келди: инсон узоқ тоғ этакларида кўкариб кўринган яйловларда кўчманчи ўтовлар корасини кўриб мадад топди. Энди сўнгги тик қияликда илонизи бўлиб кетган чакиртош сўқмоқлардан юриш унга осон туюлди, нажот манзилларини илғаган кўзларидан ваҳм кетиб, умид нури инди.

Бирор ҳудди мана шу зум нақ тепасидаги тикка тоғ қиясида тўнкадеккина тош қандайдир қисмат кучи билан жойидан кўзғалди. Тоғда одамнинг оёқ товушидан ёки унинг акс садосидан ҳам тош кўчиши мумкин. Шу тош

кўзғалдию иккинчисини туртди, иккинчиси учинчиси, яна бошқаларини бошлаб, дев кучига эга бўлган тош кўчкиси даҳшатли сурон кўтариб пастга интилди. Қоялардан минг бор ошиб акс садо келди, ёнбағирлардан булуздай ўрлаган қуюқ тўзон тонг чехрасини тўсади, пастда эса анчагача шағал аралаш сангборон ёғиб, тик кияликдан узилган катта-катта тошлар анча жойларгача юмалаб борди. Бутун водийни уйғотган сурон бирдан тинганда тоғларни шундай ваҳимали жимлик босиб тушдикӣ, бундай пайтда хар қандай довюрак тоғлиларнинг ҳам вужуди гўё бир сиким бўлиб қолади, ҳайбатли қоялар олдида одам ўзини ожиз сезади.

Бу галги шундай сирли жимлик жуда узоқ давом этди. Анчадан кейингина чанг-тўзондан ариган қувоқларда биринчи қушчаларнинг тонгни кечикиб кутлаган овозлари эшилтилди. Жарлик ёқасида қуриб қолган заранг шохида бойўғли «ух» тортди...

Чилстун аркининг кунгурали ёғоч дарбозаси эрталабдан очик, ундан эски «Форд», янги «Фиат», шокилали фоэтонлар кириб, миллий иқтисод вазоратининг икки қаватли хос биноси олдида тўхташяпти. Эшик зинапоясида сурқалпоқ кийиб, қизил астарли чакмонининг барини кумуш камарига кистириб олган баланд бўйли, шоп мўйлов сарбоз келган амалдор ва мутахассисларни кўл қовуштирганча кутиб олиб, узун йўлакдан ичкарига йўл кўрсатиб турибди.

Охиристонда Собир Тўхтабоев билан Ғуломали Қоргар ҳам етиб келди. Улар туни билан эгарда довон ошиб, анча ҷарчаган бўлсалар ҳам, иноқ, ишchan ҳолатда этигу уст-бошларининг чангини коққандан кейин, таниш сарбоз билан кўришиб, йигин аҳлига қўшилиб кетдилар.

Қизил гилам тўшалган чоғроқкина залда ҳали ғовурғувур тингани йўқ; Молия вазири, Ижтимоий ишлар вазоратининг вакили, катта Аму лойихасининг муаллифлари, эътиборли мутахассислар, «Жеймс-Морисон»

компаниясининг иш юритувчилари тугал жам, бир-бирлари билан кўришишар, танишишар, анча эскиб қолган, лекин пишик, оёқлари қизғиш ёнғоқ дараҳтидан ўйиб ишланган узунчоқ стол атрофидаги юмшоқ кур-силардан жой танлар эдилар.

Орқадаги кўк эшикдан Миллий иқтисод вазири кириб келганда жамоат бирдан тинчланиб, залга бесабр иш-чанлик руҳи инди. Вазир баҳмал фас кийган, зиёлинамо оқ юзли, гавдаси сал чўккан, кексароқ киши эди, майнин, содда овоз билан:

— Жаноблар,— деб гап бошлади,— таклиф қилган одамларимиз бари жам бўлди, раиси Жумхур жаноб олийларининг топшириғи билан Катта Аму лойиҳасининг дастлабки мухокамасини бошлаймиз. Бу кунни биз узоқ кутдик, жаноблар, лойиҳани иқтисодий-техник жиҳатдан асослаш жараёни кутилмаганда қарийб икки йил вактимизни олди, бундан хабардорсиз. Аммо оқибат-натижадан биз мамнунмиз, чунки ҳозир лойиҳа ҳар қалай мавжуд. Боз устига, у ҳозирдан машхур бўлиб кетди. «Иқтисод», «Кобул таймс», «Анис» газеталарида ўқигандирсиз, лойиҳа эл оғзига тушиб, афкор омманинг диккат марказида турибди. Унинг «Катта Аму лойиҳаси» дея ном олиши ҳам бежиз эмас, жаноблар, бундай иншоот бизнинг миллий ифтихоримиз бўлғуси, у юртимизнинг жаҳон аро обрў-эътиборини оширгуси. Шунинг учун раиси Жумхур бизга унинг амал ва ижро-сини жадаллатишни топширдилар.

Шундан кейин лойиҳачилар группасининг бошлиғига сўз берилди. У дарийни чалароқ биладиган калькутталик ёш инженер экан, қидирув ва лойиҳалаш ишларининг ҳамма босқичлари ҳақида, иншоотнинг параметрлари, кўзда тутилган иш ҳажми ва турлари, курилиш навбатларию муддатлари ҳақида узоқ қийналиб гапирди. Бу қорача йигит столга ўйиб ташланган чизмайо схемаларни адаштирас, керагини дарров тополмас, топганда эса қандайдир зарур терминни унутиб, ёнидаги қомати

келишган чайир, новча одамга инглизчалаб мурожаат қилар, унинг ҳам асабига тегиб қўйган эди. Залда бир оз ғовур-ғувур бошланди, бу маърузачининг нўноклигидан эмас, лойиҳанинг чиндан ҳам кутилмаган даражада баҳайбатлигидан эди. Мутахассислар ўринларидан туриб, столга энгашдилар, бирор кўзинга, қулоғига ишонмагандай савол назари билан атрофадагиларга карап, бирор ҳайрату кувончдан ҳовликиб колган эди. Маъруза тугамасданоқ саволлар туша бошлади.

— Бир нарсани сўрасам майлими? — деди пешонаси тиришган Гуломали Коргар. Бу чанг юқмайдиган кулранг, «қосим ёқа» ли кўйлак устидан камар боғлаб, қўполроқ этик кийган, чакмоқ мўйлов, кирғий кўзли йигит бе-сабрлиги учун узр сўрагандай вазирга тикилди.

— Дарвоке,— деди вазир,— жаноблар, мен таништирмабман: инженер Гуломали Коргар ва унинг ёнида шўравий мутахассис рафиқ Собир Тўхтабоев Дангара қидирув группасидан. Булар ҳам ҳозир Аму ёқасидан, Чорвилоятидан етиб келишди, Сурҳдувол ва Дашибармғҳо иншоотларининг қаҳрамонлари! Марҳамат, жаноб Коргар, нимани сўрамоқчи эдингиз?

— Бу...— Коргар сапчиб ўрнидан турганига анча вакт ўтган бўлса ҳам, саволи тайёр эмасга ўхшарди, тутилиб гапирди:— бу... қайси жиҳатдан «Катта лойиҳа» деб аталаётпи? Нима маънода?

Савол жўн туюлдими, ўтирганлар бир-бирларига қараб жим қолишиди, аллақаерда кондиционер гувилларди, холос. Вазир лойиҳа группасининг бошлигига қараб елкасини кисди. Маърузачининг ёнида ўтирган хушбичим, чайир киши «Шу ҳам муаммоли?» дегандай, истехзоли жилмайиб, деди:

— Буни, жаноб инженер, журналистлардан сўраш керак. Улар халқнинг миллий ифтихор ҳиссини ифодалаб, ватанпарварлик рухи билан...

— Профессионал саводсизлик рухи билан денг! —

Истеҳзоли жилмайишнинг маъносини тушунган Коргар товуши барвактроқ баландлашганини ўзи ҳам сезди. Сездию сал юмшатишга ҳаракат қилди:— Хўп, журналистлар учун бу кечирарли. Хўш, ўзимиз-чи, биз мутахассислар-чи? «Катта Аму лойиҳаси» деган гап қайси маънода? Иňшоотнинг катталиги, буюклиги ундан ҳалқ хўжалиигига келадиган фойда билан ўлчамайдими? Мана, бизнинг Данғара группаси ҳам Аму сувларидан фойдаланиш юзасидан қидирув ишлари олиб боряпти. Лекин биз аввало ана шуни ўйлајпмиз: ҳалққа нима бера оламиз?

— Ажабо! — деди хушбичим киши яна ўшандай белисанд жилмайиб.—Ҳалққа сув берамиз, сув, ҳамкасб!

— Жаноб Маҳдий, илтимос, сўзни бўлманг, инженер гапириб бўлсин,— деди раислик қилувчи вазир. Бу ажойиб майнинг, зиёли одам, инженернинг «жўн» саволини тушуниб олишга ҳаракат қиласади.

— Хўш, ўша сув келди ҳам дейлик, биз уни қабул килиб олишга тайёрмизми? — дея давом этди Коргар ҳарита ёнига бориб.— Битта ариқ олишга кучи етмаган патриархал, ночор хўжаликлар бу сувни қаёққа кўяди?

— Шимолий вилоятларнинг какраган ерларига ҳаёт келади, жаноб Коргар,— деди маърузачи,— бу ерларда бепоён яйловлар сув ичади...

— Девбад даштларининг шўрлаши, ботқокқа айланиши учун, кимматбаҳо сувнинг Коракум этакларига сингиб кетиши учун шунча куч ва маблағ сарфлаш зарурми? — деб Молия вазирига қаради Коргар.

— Жаноблар, баҳс нима ҳақда ўзи? — деди Лаъл Маҳдий. У қидирув ишларининг бошлиғи сифатидагина эмас, компаниянинг бу ердаги бош мутахассиси сифатида ҳам лойиҳани ҳимоя қилиши ўтирганлар учун тушунарли эди.— Қанака шўр, қанака ботқоқ?! Биз бу районларга атиги икки юз кубметр сув бермоқчимиз.

— Тўғри,— деди Коргар,— аммо бу ерга икки юз кубметр сув етказиб бериш учун дарёдан олти юз куб

сув олиш керак. Чунки лойиҳа шундай тизилганки, беш юз километр давомида фильтрация ҳисобига сув камида уч марта камаяди. Бу муаммо бизга таниш. Дарёни қуритиш ниятидаги кишигина бу муаммони четлаб ўтиши мумкин.

— Дарёни қуритадиганлар нариги соҳилда, жаноб Коргар! — деди Маҳдий, энди унинг юзида беписанд жилмайиш йўқ, бўйин пайлари асабий тортишиб, кутимагандা исёнкор бўлиб чиққан бу чақмоқ мўйловли жўнгина йигитга «Қанақа тош экан, чақса бўладими?» дегандай синчков қарап эди.— Сумбул Садриева қуритяпти Амуни! Нишабга ўзи оқар экан деб, ярмини саҳрого бурди, кумга сингиб ётибди. Энди бўлса Қарши чўлларига...

— Менга каранглар, жаноблар, чиндан ҳам,— дея Ижтимоий ишлар вазоратининг вакили тақир бошини сийраб ўрнидан кўзғалди. У семиз, бетоқат, терлаб кетган эди.— Чиндан ҳам, ахир афтон дехқони ҳали Амудан бир челак сув олгани йўқ. Ахир чегара дарёning кок ўртасидан ўтади. Демак унинг ярмига ҳакқимиз бор, жаноб Коргар. Ўзингиз афонмисиз? Агар ақалли жаноб Маҳдийчалик афон бўлсангиз ҳам...— У ўзининг ўтқир ҳазилига ўзи оғир гавдасини силкитиб кулди. «Ҳазил» ни ҳеч ким қўлламагач, ён-верига аланглаб жойига ўтирди.

— Ҳа, мен афонман, жаноблар! — деди яна Фуломали Коргар, энди у овозини бемалол қўйди:— Шунинг учун ҳам чап қирғоқдан ўтган асрлик чегарани қайта демаркация килиб олижаноблик кўрсатган қўшнимизга нисбатан нонтекилик килмайман. Шунинг учун ҳам академик Сумбул Садриеванинг оламшумул номига тухмат тўқилишига йўл қўймайман. Унинг гидрогеологик ҳариталари бутун дунёда ноёб қўлланма ҳисобланади. У Амунинг энг обрўли ҳомийси эканлиги ҳаммага маълум. Бутун умрини шу дарёга бағишлигаран. Ўттиз йил давомида яратган оқилона лойиҳаларидан яхши хабардорман.

Дарёдан фақат ортиқча сувни олиш керак, бизнинг ҳаққимиз — фақат энг зарур обиҳаёт; лойиҳа эса фақат амалий ҳужжатгина эмас, инсонийликнинг ойнаси ҳамдир — мана шу олиманинг устозлик ўйтлари! Сиз у эзгу аёлга тил теккизманг, жаноб... исмингизни билмайман, кечирасиз. Бизнинг миллий туйғуларимизни чайковга солишининг ҳам кераги йўқ! Биз қўшнимизнинг водий, ларини қовжиратиш эвазига шухрат орттироқчи эмас миз.

Анча аввал ўрнидан туриб олган раис тоқатсизлик билан столни такиллатди;

— Жаноблар! Инога! Масаладан узоклашмайлик, бу сўзларингиз ўринисиз, инженер Коргар, қўшнимиз хусусида эса... Бизнинг ҳеч қандай қора ниятимиз йўқ. Мана, ичимида шўравий ўртоғимиз ўтирибдилар, ўз фикрларини айтарлар.— Вазир майнин жилмайиб, Собир Тўхтабоевга қаради. Собир Тўхтабоев қошлари куюқ, бақувват, иягида иккита-учта чўтири бор, чуст дўппили, хилча, миқти йигит, йўлда уннишиброқ қолган оқ ёқаси, галстугуни тўғрилади-да, ўрнидан туриб:

— Вазир жаноблари, ҳурматли ҳамкаслар,— дея дарий тилида қашқадарёлик тожикларга хосроқ талаффуз билан салмоқлаб гап бошлади.— Сувни ким қанча оляпти, қанча олиши керак, дарёни ким қуритяпти, ким қуритмаяпти — масаланинг бу ҳалқаро томонлари ҳақида гапиришга вакил қилинган эмасман. Фақат шуни айтишим мумкинки, дарёни қуритишга бизнинг Конституциямиз йўл қўймайди. Иккинчидан, ҳамма совет кишилари сингари менинг ҳам эътиқодим шуки, Аму низолар дарёси эмас, дўстлик дарёси бўлиб қолиши керак.

Мен бу ерда совет гидрогеологлари ва ирригаторларининг фойдали тажрибалари ҳақида икки оғиз сўз айтмоқчиман. Бу соҳада совет Ўзбекистони тажрибаларининг тан олинган муҳим жиҳати шуки, биз дарёлардан фақат ортиқча сувларни оламиз. Бунинг учун республикамиизда ўнлаб сунъий сув ҳавзалари қурилган, жум-

ладан, Амудаги Толлимаржон, Пачкамар, Туямўйин каби энг йирик сув ҳавзалари сизга маълум. Аму йилига икки марта тошиб окади, шу фаслларда сунъий денгизлар жамғарган сув, яъни дарё ўз ихтиёри билан берган сув запаслари водийларни обод қиласди. Ундан ташқари, суғоришнинг фойдаланиши ошириш, сув беришни автоматик бошқариш, сувдан фойдаланиш прогнози, уни илмий нормалаштириш, юмшоқ шланглар, бетон ариқлар, дренаж сувларидан икки қайта фойдаланиш, еости сувлари манбаларини очиш, сувдан фойдаланишнинг юридик ва молиявий қонуллари — бу тадбирларнинг бутун бир системаси совет ирригация мактабини ташкил этади. Биз бу тажрибадан бошқа мамлакатларнинг ҳам фойдаланишини истаймиз. Менинг муаллимам, академик Сумбул Садриева худди мана шу билан шуғулланмоқда, унинг Парижда ЮНЕСКО кенгашида қилган доклади бу мажлис ахлига таниш. Сумбул аянни Амунинг хомийси деганлари түғри. Устозимиз ҳозир СССР Фанлар Академиясининг Сибирь филиали олимлари олдида ўз гоясини маъқуллатиб, кўп йиллик катта, баҳсли масалани жойидан жилдирди. Академик ҳозир улуғ ёшида тоғ жинслари орасида сувнинг силжиши, унинг турлари, актив зоналари ҳақидаги фаразлар билан банд...

Тобора безовта бўлиб, олдидаги қоғозларни асабийлик билан титкилаб ўтирган Лаъл Маҳдий ахири нуткни бўлди:

— Бу гаплар тарғибий маънода жуда яхши, ўрток... Лекин биз қўлимиздаги лойиҳани муҳокама қиляпмиз, гап мамлакатнинг энг курғоқ ерларига катта сув келтириш ҳақида кетяпти, сиз...

— Тўхтанг, соҳиб Лаъл,— деди Молия вазири йўғон овоз билан кетмондай кафтини столга аста қўйиб. Бу узун бўйинли, бесўнакайроқ новча одам мажлис бошлангандан бери индамай, столдаги катта панжаларига тикилиб ўтирас, нималарнидир зўр бериб ўйлаётгани юз

пайлари тортишиб-тортишиб қўйганидагина билинар эди.— Сиз ундаи деманг, соҳиб, бу гапларнинг ҳаммаси лойиҳангизга бевосита алоқадор. Агар биз жаноб Собир Тўхтабоев айтган тажрибаларга қулоқ согланимизда 1946 йили Гилманд воҳасида азиз миллионларимиз хазондай ёниб кетмаган бўлар эди.

— Қанака миллионлар? — деб сўради бу гапнинг ҳам ишга алоқаси йўклигига амин бўлиб ўтирган Лаъл Маҳдий. Вазир саволга эътибор бермай, давом этди:

— Ўша ерларнинг ўликлиги, сув келса фақат шўр ботқоқка айланиши мумкинлигини шўравий олим Букинич 1930 йиллардаёк ёзган эди. Лойиха тузишда бу фикр эътиборга олинмади. Дарвоке, ўша лойиҳани ҳам сизнинг компаниянгиз тақдим этган эди, жаноб Лаъл Маҳдий. Афғонистон ҳукумати билан шартнома туздингиз. Бу иншоотга Америка банкларидағи доллар жамғармаларимиз тугал сарфланиб кетди. Сиз яратган ботқоқликларни куритиш учун биз яна қарз олишга мажбур бўлдик. Ўн етти миллионлик шартнома деб, етмиш миллион доллар қарзга ботдик. Бу иқтисодий қарамлик тузоги дейилади, сэр. Компаниянгизнинг эндиги тузоги ундан ҳам даҳшатлироқ кўринади...

Зал бирдан жим бўлиб қолганда бесўнакай новча вазирнинг йўғон овози анчагача янграб тургандай туюлди. Кўркам юзи қизариб, бўртиб кетган Лаъл Маҳдий ўрнидан туриб олган эди. Ижтимоний ишлар вазоратининг вакили терлаб кетган ярғоқ бошини сидириб артаркан, ёқа-тұгмаларини ечиб, жимликни бузди.

— Жаноблар! Бу қандай муҳокама ахир, бир-бiri-мизни беҳурмат қилиб, ўттиз йиллик эски гапларни ковлаштириб...

— Ха, сизга бу қаттиқ ботади. Чунки ўшанда ишни текширишга оширганимизда Халқ кенгashi сизнинг маҳкамангизни айлаган эди, жаноб собиқ вазир.

«Жеймс — Морисон» компаниясининг беҳисоб харажатлар талаб қилиб, кейин уни қайтариб бермайдиган, юртни талон-тарож қилишга, иқтисодий жиҳатдан кул қилишга мўлжалланган авантюристик лойихаларини сотиб олган сиз эдингиз. Бу сафар ҳам назаримда Премьер ҳазратларининг атрофида сиздайлардан иборат тна қандайдир бир гурӯҳ тӯпланиб...

— Мен норозилик билдираман! — деб гапни бўлди раис.

— ... бизни ҳалокатга...

— Мен бундай гапга йўл қўёлмайман, жаноб вазир! — деди яна раис баланд овозда. Молия вазири бесўнажай гавдасини эгиб, оғир ўтириди. Умуман у қизиқконлик қилгани йўқ, факат гап мантики ва залворли овози мажлис аҳлини, ҳатто ҳар гапга сачраб турган сўзи ўткир Лаъл Маҳдийни ҳам босиб қўйган эди. Энди ўз тузорига илингандай чорасиз колган Маҳдийнинг умиди раисда, ундан кўзини олмай жавдираб ўтирибди. Мажлисни зиёлиларга хос лутф билан бошлаган хушмуомала вазир кутилмаган бу жанжалдан ўзи ҳам гангиброк колди, айниқса сўнгги айнома, «Премьер атрофида қандайдир бир гурӯҳ» ҳакидаги шама уни қаттиқ ранжитди, агар муҳокама бу хилда давом этса ҳамма нарса чалкашиб, Садри аъзам олдида нималаргадир жавоб бериши керак бўлиб қолади, табиатан юмшоқ, мулойим бу одам масъулиятдан кўркар эди. Шунинг учун йигинни «Дастлабки мунозара учун шу гаплар ҳам кифоя» деб юмалоқ-ёстиқ қилиб қўя қолди, лойиха муаллифлари бугунги фикрларни ўйлаб кўрадилар, дея, кўзғалган эҳтиосларни совутиб, иждиҳомни тинчитган бўлди.

Кун кеч бўлиб қолган эди. Собир Тўхтабоев билан Ғуломали Қоргар мусоғирхона ҳовлисидағи чойхона сўрисида ёнбошлаб дам олдилар-да, тўрковоқ тагида

иккита ион билан чой ичиб, кора тонгда йўлга чиқдилар.

Соат сахар учлардан ўтган эди. Саланг йўлига юрадиган, бикинига «Басий миллий» деб ёзилган сербезак, усти очик автобусга чиқдилар. Тепага ўрлаб кетган маҳаллаларнинг деразаларига илк нур тушган, кўхи Осмойида кўшон деворларининг кунгурулари жездай қизариб кўринар эди. Кобул уларни узок-яқиндан эшитилган мунгли аzon товушлари билан кузатиб қолди.

Кечадан бери бир-бирларига икки оғиз гап қотганлари йўқ. Сарин тонг жимлигида «Бўрибхай» моторининг бир маромда гувиллаши дараларда янграб, коятошлардан акс садо қайтар эди. Саланг довонидан ошиб елкаларида қўёшнинг дастлабки илиқ тафтини сезганда гина кечаги мажлиснинг ёқимсиз олағовури ҳам, катта шаҳарнинг кўнгилни нотинч қиласидан сирли машмашалари ҳам орқада қолиб, енгил тортилар.

Самангонда ту nab, эртасига карвонсаройда қантарилган отларини олиб миндилар. Отлар ўрганган кенгликлар нафасини сезгандай тош-тупрок йўллардан пастга қараб енгил йўртиб кетишиди. Офтоб шимолга қиялаб кетган бўлтак-сўлтак далаларни, кичик-кичик қишлоқчаларнинг қизғалдоқ ўсган лойшувоқ яssi томларини, пахса деворларга туташ полизлар, ўт босган томорқаларни, беш кунлик баҳорги тоғ жилғаларининг ғанимат сувидан кўкариб ётган яловларни бирпасда ёритиб юборди.

Бу ранг-баранг қашшоқ ўлка Фуломали учун ажойиб бир олам эди. У дўстининг ҳам шу вақтгача ёзилиброқ гапирмай, кечаги мажлиснинг қутсиз таъсирида эзилиб келаётганини пайқаса-да, ўша оғир таассуротлардан қутулиш учунми, туғилиб ўсган ўлкасининг сеҳри завқига эрк бергиси, бошқа ёқимли мавзуулардан гап очгиси келди.

— Собиржон, айтинг-чи, нима учун шу вақтгача уйланмагансиз?

Собиржон шунча азобли хаёллардан кейин йўлдошининг биринчи лукмаси шундай енгил-елпи бўлишини кутмаган эди, корайган юзида майда ажинлар ёзилиб, ёйик жилмайди. Савол «енгил-елпи» бўлса хам, унинг елкасидан гўё қандайдир юкни олиб ташлаб, кўнглини очиб юборди. Оёқларини узангига тираб, гавдасини эгардан сал кўтариб қўйди. Фуломали, ўзи оиласдан, хонадондан, бола-чақаю қариндош-уругдан кўп гапирадиган қалби илиқ йигит. Афсуски, аксига олиб, оиласда, бола-чақадан омади келмай, ёш хотини биринчи тўлғокда хомиласи билан бирга ўлиб кетганидан бери, бошқа уйланмаган. Қадди-комати келишган, кучли, соғлом, билимли йигитнинг бўйдок юриш сабабларини Собиржон суриштирган эмас, чунки биладики, бу масала жуда мураккаб: аввало, Фуломалининг ҳикояларига қараганда, у ўша ажойиб илк севгисини, унинг фожиасини ҳали-ҳамон унуголгани йўқ, унуголмаса ҳам керак. Иккинчидан, «Бизнинг томонларда уйланиш ўзи бўлмайди, дала-даштда юрган шунчаки бир геолог бўлсак...» Шундай дейди-ю, дилида оила, хонадон файзини қўмсайди шекилли, кутилмаганда шу мавзудан гап очиб қолади. Ундаги бу инсоний дил тафти Собиржонга ёқади.

- Очигини айтсан. Фуломали, яхши кўрган қизим бор...
- Гўзалми? — дея ҳовлиқиб, яйраб сўради дўсти.
- Ширин қиз... — деди Собиржон хаёлида нималардир жонланиб.— Лекин... нима десам экан, бизнинг муносабатлар ҳам мураккаб.
- Муносабатлар... майли. Ўзидан гапиринг.
- Ўзи яхши. Бирга ўқиганмиз. У ҳам геолог, Сумбуляянинг севимли шогирдларидан...
- Сустлашмасдан, очикроқ айтсангиз-чи, нима гап?
- Ҳеч гап йўқ. Факат... уни яна битта йигит яхши кўради.
- Ҳа, нима бўпти! Бўш келманг! Қиз ўзи-чи? У қайси томонда?

— Манзура-ку мен томонда-я...— деди Собиржон ёш боладай эгар қошидаги чарм попукни ўйнаб.

— Ха, шундай экан, кўтаринг бошни, биродар, янаги боришда уйланасизу олиб келасиз, вассалом!.. Манзура дедингизми отини?

— Манзура...— дея такрорлади Собиржон, севган исми тилига ширин татиб, беихтиёр жилмайди.

— Лекин Деряевнинг бир устун томони бор.

— Деряев?

— Ха, ўша йигитнинг фамилияси шунақа. У гидролог, фан кандидати, хар хил фаразу назариялар билан банд, бир жойда ўтиради; биз ирригаторлар бўлсак бир умр дала-даштда, уйга фақат командировкага борамиз. Қайси хотинга ёқади дайди эр! Мана ҳозир ҳам улар Қаршида, биз бўёкларда юрибмиз...

Сўнгги ғамгин сўзлар иккаласига ҳам аллақандай хилма-хил яширин маънолари билан қаттиқ таъсир қилди. Жим қолдилар. От туёқларининг тошлок йўлдаги вазндор садоси ҳам чарчатди. Қизгалдок гиламдай кизариб ётган бир ялангликда тўхтаб, отларни қантардилар-да, эгарларни бош остига қўйиб, майсага чалканча чўзилдилар. Йўл ҳамон пастлаб борар, таниш воҳалар, ҳозирдан қовжирай бошлаган пасттекисликлар, кўнғир тепалар кўзларига иссик кўринар, бирбирига зид хилма-хил ўйларга толдирав эди.

— Бу ғаламуслар ҳукуматга ёмон ҳатарли лойиҳани тикиштирадиганга ўхшайди, ишни тезлатмасак бўлмайди,— деди Ғуломали ўйчанлик билан. Бу ташвишли мавзу иккаласининг ҳам кўнглида кечадан бери чақмоқли булуутдай қуюқлашиб келар, бошқа йўлакай гаплар гўё унинг портлаш кучини юмшатиш учунгина айтилаётган эди.

— Ха, улар кўп нарсани мўлжаллашяпти,— деди Собиржон,— шундай нарсаларки, бунга ҳеч қандай пулни аяшмаса керак.

— Уларда пул кўп, айниқса бундай ишлар учун...

— Биз эса аввало пулнинг ҳисобини қилишимиз керак, шунинг учун бизнинг трасса пасттекислардаги ўтрок қабилалар, дәхқончилик районларидан ўтиши шарт. Шундагина биз халқ кучига, кўхна орзуси ушалган дәхқоннинг қўллаб-қувватлашига таяна оламиз. Сув фақат зарур даражада, фақат зарур жойга бориши керак. Лойиҳамизнинг «Қатта Аму лойиҳаси» га нисбатан кўп имтиёзли жиҳатлари бўлишига аминман, фақат улардан олдин тақдим этиб улгuriш...

— Бу жуда ҳам зарур! — деди ўрнидан туриб ўтирган Гуломали. У худди мажлисдагидек ҳаяжонда, қуёшданми, бесабр ҳисларданми, қизариб кетган эди.— Акс ҳолда, улар ҳозир бутун макру пасткашликларини ишга солиб, бўйинтурукни осиш йўлларини кидиришади. Уларнинг усуllари кўп, қалбаки ватанпарварларни, ёлғон туйғуларни, нозик миллий ҳисларни, баландпарвоз шоирларни, нодон амалдорларни ишга солишади, мансабпрастларни, пулпаст сиёsatдонларни сотиб олишади... Тўхтанг, мен бир нарсага тушумаяпман,— дея Гуломали ўз фикрини бўлиб, дўстига каради:— Сиз ишни тезлаштириш керак деяпсиз-у, нима учун олти ойдан бери ўрганган, қарийб маъқуллаган трассамиздан воз кечиб, ўша Хокбад қирларига тармашиб олдингиз? Бу билан, кечирасиз, ишни қайта орқага сурмаяпсизми?

— Йўқ, Гуломjon, мен, аксинча, ишни тезлатиш ўйлини ўйлаяпман,— деди Собиржон ва негадир бўхчасини титкилай бошлади.— Хокбад қирларида гап кўп. Унда худди ажойиб хазина бордай, кўнглим нукул ўша ёққа тортятти. Назаримда, биз бир кашфиёт устидан чиқдик.— У кулиб, бўхчасининг ён киссадан сарғайиб кетган бир рисолани авайлаб суғуриб олди.

— Сиз қуляпсиз-у, масала жиддий,— деди Гуломали,— ҳукуматни бу ҳалокатли хуруждан фақат биз, бизнинг лойиҳамиз кутқазиши мумкин, тушуниб турибсиз-ку.

— Тушунаман. Мана буни қаранг,— деди Собиржон рисолани очиб. Бармоини лабига теккизиб, сарғиши саҳифаларни вараклади, араб алифбосида йирик ҳарфлар билан ёзилган бир сарлавҳага тўхтади: «Чорданаҳр».— Мана, Хокбад қирларидан пастга қараб тараалган ўн тўрт анҳор ҳақида гап кетяпти. Бу анҳорлар мамлакат шимолидаги то Қорақум этакларигача бўлган кенг вилоятларни гуллатган, у ерларда ажойиб обод воҳалар яшнаб ётган. Лекин бу қадим замонлардаги гап. Ҳозир қани ўша анҳорлар, улар сувни қаёқдан олган, нима учун куриб кетган? Биз уларга сувни Амудан кўтариб беришимиз мумкин, лекин улар қаердан ўтган? Эски ўзанларнинг имтиёзли томонларини биласиз, улар топилса, бизни узоқ қидирув ишларидан, тупрокни, ландшафтни, ер қатламларини текшириш, унинг гидрологик хусусиятларини ўрганишдай узок, мураккаб ишлардан халос қиласди. Ўн тўрт анҳор, ўн тўрт канал! Улар қаердан ўтган, ким билади?

— Бу қанақа китоб ўзи?

— Буни фақат мана шу китобнинг муаллифи айтиб бериши мумкин.

Фуломали Коргар рисолани қўлига олиб, уни худди жонли нарсадай эҳтиётлаб, уёқ-буёғини айлантириб, вараклаб кўрди.

— Менга қаранг, бу археология-ку?

— Бунинг аҳамияти йўқ, бизга унинг муаллифи керак.

— Муаллифи — доктор Сухайл.

— Ўқишини биламан, ўзи керак,— деди Собиржон, китобни киссага жойламоқчи бўлиб унинг қўлидан оларкан.

— Ўзи... ўзи менинг бобомнинг ошнаси эди, доктор Сухайл бизнинг уйимизда кўп бўлган, лекин у қадимији ривоятлардан бошқа...

Кутимаганда Собиржон ёнбошлаб ётган жойидан сакраб туриб тиззалади-да, ошнасини қучоқлаб олиб, ерга босди, улар қийкиришганча майсада юмалашиб кет-

дилар. «Ҳой-ҳой, нима қиляпсиз! Чўнтағимда кўзойнагим қирс этди, тўлайсиз!» деб бақиради Ғуломали. Собиржон бир силкиниб тикка турди-да, оёқларини кериб босганча қулоч ёйиб енгил туман ястанган пастликларга, қўёшда жимиirlаб ётган узок қенғликларга тикилиб қичқириди:

— Доктор Суҳайл топилди-и! Доктор Суҳайл тири-и-ик!

Уст-бошини қоқиб, синган кора кўзойнагига афсус билан тикилиб турган Ғуломалининг елкасига бир мушт туширди-да, эгарни оласолиб отига югурди.

— Биласизми, бу нима деганим? Далалар, сиз уйғонасиз, деганим! Қимирланг, омад келадиганга ўхшайди.

— Қаёкка борамиз ҳозир?

— Бобонгизникига!

Улар ўзларининг қидирув группалари жойлашган Данғара базасига бормай, жиловни Мозори Шариф йўлига бурдилар.

Кўп ўтмай қош қорайиб, Пайки деган катта бир қишлоқда қўниб қолишга тўғри келди.

— Тоғамникига тушамиз,—деди Ғуломали четроқдаги чироқсиз қишлоқда қорайиб кўринган мезанани нишон олиб йўл бошлар экан. Отлар ҳам чарчаб, сағриси нам тортиб қолган эди, қўнимни пайқагач, галма-гал пишқирганча, ўзлари йўл топиб тезлаб кетишли.

Ниҳоят ғира-шира чироқлар ҳам кўринди. Тоганинг кўрғони катта, пахсалари анча нураб колган бўлса ҳам, этак томондан дарахтзор, боф эпкини келди. Қозонида қайнаб, чўмичида ўйнайдиган урувлари кўп, деган эди Ғуломали, катта хонадонга ўхшайди. Текис кесиб, пухта тахланган боғлам-боғлам шох-шабба ғарамлари ёнидаги очиқ дарвозадан кириб борганларида

қўрғон тўрида ўчоқ яллиғи кўзга ташланди. От дукурига ўша томондан шарпалар кўзғалди.

— Тоғам,— деди Ғуломали. Отдан тушишлари билан кимлардир жиловни чаққон олиб, отларни сайсхонага етаклаб кетишиди. Рўпарадан фонус тутиб тоға чикиб келди: мош-гуруч чўкки сокол, кўк салла ўраб, узун чакмон барини қатлаб елкасига ташлаган, элликларни қоралаган дехконифат пишиқ одам. Фонусни ерга қўйиб, жияни билан қучоқлашиб кўришгач, «Ассалом-алайкум» деб меҳмонга юз тутди, қўлинини кўксига қўйиб, ичкарига бошлади.

Қўргонда пастак-пастак лойшувоқ уйлар, супали айвонлар кўп, ўн-ўн бешта эшик-дераза ҳовли томонга ланг очик, ҳаммаси тандир бикинидаги ёник ўчокдан сал ёришиб, шунга тикилгандай бўлиб турар эди.

Хўжайнин меҳмонларни бўйра ташлаб устидан гилам ёзилган катта уйга таклиф килди. Хонтахта атрофида кўрпачаю лўлаболишлар пайдо бўлди, ҳовли ҳам, меҳмонхона ҳам жонланиб қолган эди. Ўтирилар.

— Хуш келибсизлар, омин облоҳу акбар! — деди тоға соқолини силаб.— Сиз саломатмисиз, меҳмон? Жуда яхши бўлибди келганингиз, Ғуломалининг шўравий ҳамроҳи деб эшигтан эдик, уйдагилар тинчомонми?..

Хизматкорлар меҳмон келганда нима қилишни яхши билишар экан чамаси, тоға уларга ҳеч нарса буюрмай, очиқлик билан сухбатни бошлаб юборди; гап давом этар, бирор келиб кўлга сув тутар, бирор дастурхон тузар, бирор чой-нон қўйиб кетар эди. Гап айланиб бўлғусви канал қурилишига келиб тақалганда тоға пухта хўжайиларга хос ишчанлик билан қайта-қайта сўраб тасдиқлатиб олди... чиндан ҳам Аму суви шу ерларгача келадими? Шу ростми? Қачон?

Собиржон пайқаб ўтирибдики, бу содда дехконда ўзига яраша муғамбирлик бор, ўткир кўзларининг сирли ёнишидан билиниб турибди. У йигитларнинг катта,

журъатли ишга кўл урганларига ҳайратда қолаётгани йўқ, унга сувнинг келиши муҳим.

— Бунга ҳали анча бор, тоға,— деди Фуломали уни бир оз совутиб.

— Тоға, айтинг-чи,— Собиржон ҳам бу муғамбирроқ одамни ёқтириб, ўзига яқин олди,— бордию шу атрофдаги қишлоқларни бир кун келиб ҳашарга чорласак кўллашармикин, нима дейсиз?

— Биз албатта кўллаймиз, меҳмон, ёрдам берамиз. Мен ўзим ҳамма хизматкорларим билан чиқаман, чорлайверинг,— деди тоға очилиб. Унинг юзи ажинсиз, қип-қизил, кўзлари жоили, кичкина мош-гуруч соқоли ҳам ўзига ярашиб, уни ёш кўрсатар эди.

— Аммо-лекин,— дея салмоқлаб давом этди у,— хелималик, таппамалик ва муширларга олдиндан маслаҳат солиб, улус жиргаларини чақириш керак. Уларнинг ҳам кенгашчиси, саййиду муёни бор... Аммо бу атрофда веш билан келган ҳамсоյлар кўп...

Собиржон дўстига савол назари билан бокди.

— Қуръа ташлаб ер алмаштирган келгиндилар. Шундай одат бор, кўчманчилардан қолган...— деб тушунтириди Фуломали. Тоға давом этди:

— Бу ҳамсоялар бари ночор, ерга меҳр кўймаган бўлади, тупрокқа тер тўкмаган-да. Ҳашарга чикмайди улар, йўқ, чикмайди. Кўчманчиларни эса кўяверинг, уларга ҳашарни сира тушунтиrolмайсиз: бир яйловни тап-такир қилиб қиртишлайдиу кўчини кўтариб бошқасига кетади-колади.

— Биз яйловларга ҳам сув берамиз.

— Берсангиз, ейди-ичади-ю, лекин барибир кўчиб кетади.

— Бу «ҳамсоя» лар-чи, уларга ер берилса, сув берилса, балки меҳр кўйиб қолишар? — Собиржон шундай дедиу тилини тишлаб қолди, қаерда ўтирганини унубиб кўяёзган экан. Чиндан ҳам, ким беради уларга ер-сувни...

Суҳбатдошлари унинг саволига узоқ жимлик билан жавоб қилишиди.

— Янгала ringиз билан кўришиб чиқасизми, Фуломали? — деди тоға анчадан кейин нокулай жимликни бузиш учун. Ё зарур иши бормиди, жиянини бошлаб хонадан чиқди.

Шу маҳал чойнак билан чинни пиёлалар кўтариб бир қиз кирди. У эшикда кўриниши билан Собиржон, аввал, юзини тўсатдан ёлқин ялагандай, кўзларини пир-пиратди-да, кейин бирдан баданини нам босиб, суратдек қотиб қолди: қиз шу кадар соҳибжамол, айни мўъжиза эди! У оstonада ковушини ечди, саломлашди ҳам шекилли, Собиржон эшитмади, энг олдин унинг ўзини эмас, юзини ҳам эмас, кўзларини кўрди: катта-катта тимкора кўзлар фонус ёруғида ич-ичидан ёнгандек йилтилаб, гўё сеҳрлаб қўйди. Қиз ўзи ўн олти-ўн етти ёшларда эди, гулдор лозими тўпигигача тушиб турган корача яланг оёклари билан дастурхон четини босганича эгилиб косаларни оларкан, Собиржон кенгковул калта чит кўйлак ичидаги кийикдай қоматнинг бутун дуркунлигини, ўтли ва нафис тўлғанишларини кўз қири билан кўргандай бўлди. Қаддини ростлаганида эса, бир ўримгина қалин қора соч тулумини тўлғаб елкасига ташларкан, бутун вужудидан оловли ёшлиқ эпкини сандал ёғочининг нафис ҳиди аралаш аллақандай сирли орзулар атрини пуркади. Қиз бошида рўмоли кожбаста, сутдек оқ, чўзинчоқроқ сўлим юзини сал тўсиб, бўртиб турган лаблари билангина жилмайиб, аста: «Ош бўлсин», дея чиқиб кетди. Собиржон бўлса, унинг саломига алик олмаганини энди эслаб, хижолат тортиди. Худди ҳозиргина ажойиб туш кўргандай ҳанг-манг бўлиб ўтирас, қизнинг юзини эслашга уринар эди. Бу юз унга худди болалигидан бери танишдай туюлди-ю, лекин ҳозир қанча уринмасин, яна бир бор кўз олдига келтиrolмас эди. Бир нимасини йўқотгандай ўридан туриб кетди, кенг хона бир ўзига тор кўриниб, қиз

чиққан эшикдан отилиб чиққиси келди. «Булар мени нега ёлғиз ташлаб кетиши», деб, ўзини зўрға босиб турганида тога-жиян кириб келиб, «Қалай, зерикмай ўтирибсизми?» дея, меҳмонхонага одатий вазиятни қайтардилар, орқадан хизматкорлар яна таом кўтариб кириши, гурунг қайта бошланди.

Собиржон эртакдай жозибали хаёл дунёсидан бу одатий вазиятга базўр қайтди-ю, энди бу сухбатлардан чиндан ҳам зерика бошлади. Унинг дилида бу ерга, бу хона, бу даврага сифмайдиган аллақандай сеҳрли бир ҳавас алангаланар, бирордан сўраб бўлмайдиган телба саволлар туғилар эди: нега кирди у? Чиндан ҳам кирдими? Е... Ўзи ким?

... Кекса тут соясидаги супага жой солиб ётганларида ҳам Собиржонни шу бемаъни саволлар қийнарди, анчагина у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилиб, уйку ололмай ётди. Оғилхона яқинми, қаердадир мол кавш қайтарар, кўндокда товуқлар жойлашолмай безовта, чигиртка чириллар эди.

— Биласизми, тофам нега ташқарига чақириб чиққанини? — деб қолди Ғуломали. У ҳам ўйи билан бўлиб, ухломай ётган экан.

— Нега? — деди Собиржон бедор хаёлларидан зўрға узилиб.

— Аму сувининг келиши аниқми, деб яна сўрадилар.

— Ҳай... дехкон-да. Бу табиий.

— Йўқ. Бордию аниқ бўлса, мана бу ночор ҳамсояларнинг ерларини сотиб олмоқчи эканлар.

— А? — Собиржон бирдан ҳушёр тортди. Бояги тушдай енгил-елпи, болаларча ширин хаёлларидан хижолат бўлиб, ўзига келишга ҳаракат килди.

— Кучи етадими тогангизни?

— Ҳа-да, арzon-гаров ерлар. Булар бари қарздор тоғамдан. Қарзигаёқ берворади.

— Ўзлари-чи?

— Нима иложи бор, талон-торож бўлса ҳам, қарз-

дан қутулганига хурсанд, оч қорним — тинч қулоғим...

— Катта ерларми?

— Катта.

Собиржон дўстини шундай мушкул чигалликлар қийнаганида ўзининг қаёқдаги чучмал хаёлларга берилиб ётганигами ё бошқа бироргами ғазаби қайнаб, ўрнидан туриб ўтириди.

— Кечирасиз, Гуломали, йиртқич экан-ку, тоғангиз?..

— Майда йиртқич,— деди Гуломали қимирламай юзтубан ётганича.— Чунки бундан катталари бор.

— Ундан чикди, бизнинг меҳнатларимиз...

— Шуни ўйлаб ётибман: биз келтирадиган сув бойни бойитишига, қашшокни баттар қашшоқлаштиришига хизмат қиласи шекилли. Минг-минг таноб бу қакроқ ерлар сувгагина эмас, ҳаётбахш ижтимоий ўзгаришларга ҳам ташна, деган гапингиз жуда тўғри экан-да.

— Буни мен эмас, Ленин айтган.

— Сизда сув келганда деҳқонлар нима қиласи?

— Бизда... сув келиши билан баробар совхоз посёлкалари, сугориш тармоқлари, яхлит-яхлит текис ерлар, боғлар барпо этилади. Халқ янги ерларга кўчиб келиб, сувни бир байрамдай кутиб олишга шай туради. Сув келади ўзмам нарсага жон киради.

— Менинг тоғам ҳам шайланипти! — деб Гуломали илон чаққандай сапчиб туриб ўтириди, мушти билан қўзларини артди. У йиглагандек эди, Собиржон бирон гапим билан хафа қилдимми деб кўрқиб кетди.

— Гуломали...

— Мен... мен нимага бундай ожизман, Собиржон? Қўлимдан иш келади, қилган ишимдан қувонолмайман... Ҳаммасидан воз кечиб, ташлаб кетгим келади!

— Кейин Лъял Маҳдий иқтисодий куллик кишинидан иборат хоинона лойихасини олиб бориб тикиштирсан, шундайми? — Дўстининг билагидан тутди Собиржон, бу совук вужудга далда бериш қийиндек туюлиб, товушини

юмшатди.— Йўқ, бургага аччик қилиб кўрпани куйдириш дейди буни ўзбеклар. Нега қувонмайман дейсиз? Агар юртнинг мустақиллигига хизмат қиласидиган арzon ва оқилона лойиха тақдим қилиб, ўша авантюристларни қоқинтирсақ, бу иш қувонч багишиламайдими? Бу шарафли иш бизнинг кўлимизда-ку? Бу ҳозир сиз билан бизга боғлиқ бўлиб туриби-ку? Бундай пайтда изтиробга тушишингиз...

Фуломали юзини четга қаратганча, бир қўли билан дўстини кифтидан кўпол қучоклаб, «кечир» дегандай силкиб кўйди. У ўз ҳолатидан хижолат эди.

Собиржон ошнасининг изтиробини сал босгандай бўлди-ю, лекин барибир эрталабгача ухломадилар. Саҳарда эса дарвоза томонда қандайдир шовқин эшитилди, эшак хангари, сайсхона эшиги ғирчиллаб очилди. Булар ўринларидан туриб улгурмаган эдиларки, супа олдида кетмон соқолли, хол-хол салла ўраган паст бўйли қария пайдо бўлди, у меҳмонларга тикилиб, ҳансираф турарди. Қавушини ечиб супага чиқди:

— Эй, эсон-омон келдингизми, жигар, жон нисор, жон нисор,— дея Собиржонга ўзини отди чол.— Сурхондан меҳмон бор экан деган хабар етдию ярим кечада турасолиб ҳангини никтаб қолдим-да, хайрият-э, хайрият-э!..

Иштончан Собиржон тер хиди анкиб турган бақувват чолнинг бағридан қутулолмай, на бир сўз айтолмай, хижолат эди.

— Э, зап келибсиз, жигар, тан-жонингиз саломатми ишқилиб, кўзимиз тўрт эди, ота-она, уруғ-аймоқ, қонқариндош, кўни-кўшни, бари бардамми...

Шоша-пиша зўрға кийимини кийиб олган Собиржон «шукур-шукур, бари саломат» дан бўлак гап қотолгани йўқ, чол эса йигитнинг кифтидан олган кафтини кошлирига, лабларига суриб, кейин қийиги билан кўзёшлирини артганча супа четига чўқди-да, узундан-узоқ дуо ўқиб:

— Она юртимиз омон бўлсин, топганингиз тўйингизга буюрсин, жигар, илоё омин! — дея кемшикроқ иягидағи кетмон соколини тутамлаб кўйди.

— Қаерликсиз, бува? — деб сўради Собиржон.

— Биз асли Деновданмиз, жигар. Хайридин найнор дейдилар, Ҳожиқул понсаднинг куёвлари бўламиз, эшитган чиқарсиз...

— Ҳа-а... — деди Собиржон «эшитган эмасман» деёлмай. — Биз Қаршиданмиз, ота. Қалай, ўзингиз, уй ичи, бола-чака билан омон-эсон...

— Э, барака топинг, ўғлим, раҳмат, бари тугал худонинг даргоҳида, мана шу ерлардан ризқимизни топиб... Ҳай, Деновга борганимисиз?

— Ҳафтада бўлмаса, ойда бир албатта борамиз, бува, ишимиз шунақа.

— А?

Ўзининг эски хотиралари билан яшаётган қария Қаршидан Деновга ҳар ойда бориш мумкинлигига ишонқирамади шекилли, қизарган кўзлари билан Собиржонга шубҳалироқ қараб кўйди. Лекин қадрдон хотиралар бу шубҳани ҳам енгди чоғи:

— Ҳай, Дунганариқ шараклаб оқиб ётибдими? — деб сўради.

— Оқиб ётибди, ота,— деди Собиржон Деновда ҳозир бундай ариқнинг йўқлигини билса ҳам.

— Темиркўприк тепасида якка тут бор эди, кесилиб кетмадимикин?

— Турибди, қари тут яшнаб турибди, бува...

Чол яна кўзғалиб Собиржонга ташланди, бўйнига маҳкам осилганча, бутун вужуди билан қалтираб йиғлай бошлади. Собиржон нима қилишини билмай, унинг елкасига қоқар, юпатмоқчи бўлар, лекин ўзининг ҳам раҳми келиб, кўнгли бузилиб кетган эди.

— Хайридин бува, энди бас, биз шошиб турибмиз,— деди Ғуломали.

— Биламан, болаларим, қисматдан нолиш — гуноҳ,

неки кўргулик бўлса яратганнинг ўзидан... Лекин қариганда одам боладек бўлиб қолар экан, айбга буюрмайсизлар.— У ўзини ўнглаб, бирдан ялт этиб Ғуломалига бурилди:— А? Қаёққа шошасизлар? Ахир мен бошқа бир жойни кўзлаб қўйишмасин деб, ярим кечада туриб йўлга чикдим-а! Йў-ўк, бизникига юрасизлар, сизларни олиб кетгани келганман!

— Йўк, бува, раҳмат, боролмаймиз,— деди Собиржон.

— Мени ранжитманг, меҳмон ўғлим, отингизни ҳам сўрамадим, негаки, мен учун сиз — сиз эмас, бир зумга қайтиб келган ёшлигим, бутун ғамгузор умрим, худонинг берган куни тушларимга инадиган она юртимсиз...

— Хайриддин бува, бизнинг жуда муҳим ишларимиз бор,— деб ялинди Ғуломали.— Бошқа вақт албатта сизни бориб зиёрат қиласиз, шундай эмасми, Собиржон?

— Шундай, шундай, ваъдамиз — ваъда.

— Йўк! — деди чол, йиғлади, ялинди, тиз чўкаётганида Ғуломали уни турғизиб:

— Биз Содик Сардор ҳузурига кетяпмиз,— деди жиддий. Бу гапни эшигандага кария бирдан ўзгарди, юмшади.

— Шундай денг?! — Товушидан, ишнинг ҳақикатан ҳам муҳим эканлиги энди унинг учун ҳам шубҳасиз эди.— Үндай бўлса бошқа гап. Сардорга биздан қуллуқ деб кўясиз. Албатта, албатта, тезроқ боринглар, кеч колманглар...

Чол уларни олиб кетиш аҳдидан чекинди-ю, дилида яра қолганлиги сезилар, бу оғрикни қандайдир катта иш ҳурмати учунгина боса олганлиги билиниб турар эди.

Нонуштадан кейин от эгарлаб йўлга чикканларида Собиржоннинг кўнглида минг хил савол, турфа ўй ва таассуротлар ғужгон ўйнар эди. Тонг олдидан Мозори Шарифнинг тупроқ йўллари кўпчиган, от туёкларидан садо чиқмас, чексиз жимлик ва кенгликлар чувалган хаёлларга майлу рағбат бағишлар эди. Собиржон

эгардан эгилганча йўл четидаги ҳали гулламаган жийда ниҳолини синдириб олди-да, унинг узоқ, нозик атрини димогида сезгач, ҳалиги чолнинг елкалари титраб йиғлагани ёдига тушди. Назаридা, мана бу ниҳоясиз тонг осмонида бахту бахтсизлик, соғинч, алам, шодлик, ушалмаган армонлар, яна минг хил бир-бирига зид, ранг-баранг туйгулар булутдай сузиб юрибди, улар каерларга бориб томчилайди: қовжираган саҳроларгами, долғали уммонларгами? Кимдир маҳрум улардан, кимдир даҳшатда. Кимдир тўйган уларга, кимдир интизор...

— Хайридин бува йигирма тўққизинчи йилларда келиб колганлар,— деди Гуломали энди тушунтириш кераклигини англаб.— Бизнинг тоғага қайната бўладилар.

— Э-ҳа...

— Тоғамнинг катта хотинлари шу кишининг қизи эди.

— Шундай денг ҳали... Шу Пайкида турадиларми?

— Ҳа, ўзбак даҳасида.

— Қўёв қарияни хафа қилмайдиларми ишқилиб?

— Йўқ, назаримда,— деди Гуломали.

— Ноchorроқ кўринадилар...

— У киши ҳам вактида бадавлат бўлганлар. Энг катта давлати қизи эди. Бу атрофда хусн-жамоли билан афсона бўлган ўша гўзал ўз кўлидалигида обрў-эътибори ҳам, мол-дунёси ҳам бор эди. Қизи кетдию омади ҳам кетди. Бизда бунақа нарсаларни пешонадан кўришади.

Шу вақт Собиржоннинг дилида чўкиб ётган бесабр савол қалқиб чиқди:

— Кечаги қиз ким эди, Гулом?

— Қайси?

— Сизлар чикқанда меҳмонхонага чой олиб кирган.

— Зулайҳоми?

— Зулайҳо... ҳа, ўша бўлса керак,— деди Собиржон дилбарнинг исми бошқача бўлиши мумкин эмасдай.

— Тоғамнинг қизи-да,— деди Ғуломали дўстига ялт этиб боқиб.— Мана шу чолнинг яккаю ягона нева-раси бўлади. Нима эди?

Собиржон чиндан ҳам қулогигача қизиб, нам тортган манглайнин енги билан сидириб артди-ю, беихтиёр ҳолатини билдирамасликка ҳаракат қилди:

— Ҳеч...

— Ҳай-ҳай, ўзингизга эҳтиёт бўлинг,— деди буни сал сезган Ғуломали кулиб.— Аҳволингиз шу бўлса, Манзура пайқаб қолади.

— Нима деяпсиз, сўраб ҳам бўлмайдими?

— Айтаман-да. Онаси раҳматлик ёшлигига не-не йигитларни жинни қилган. Онасига тортган бўлса...

— Очигини айтсан, жинни бўлишга арзиди.

— Бир кўришда-я? — деди Ғуломали кулиб.

— Яна кўриб бўлармикин?..

Ғуломали жиловни тортиб, дўстига разм солди.

— Сиз жиддий гапиряпсизми?

— Билмасам...

— Менга қаранг, бизда бир эътиқод бор: ўта гўзал қизлар фожна билан изма-из юради, дейишади. Зулайхони билардим, лекин кўрқаман мен ундан. Бу — кимордай гап: ё тенги йўқ баҳт, ё... ҳалокат.

— Бидъатнинг уяси экансиз,— деди Собиржон.

— Сиз эса тутуруқсиз... бевафо,— дея тескари қаради Ғуломали. Анчадан кейин сўради: — Манзурага ваъда берганимисиз?

— Бунинг нима алоқаси бор?

— Ие!

— Гап илоҳий гўзаллик ҳакида кетяпти. Бундай санамга сифиниш керак. Ҳамма ишда ҳам конун-қонда, ҳисоб-китоб бўлавермайди, оғайни...

Ғуломали борган сари дўстининг ғалати-ғалати томонларини билиб оляпти. Собиржон унга гоҳ соддагина кўринади, гоҳо эса тушуниб бўлмайдиган мураккаб. Баъзан бир ишда ниҳоятда қатъий, баъзида эса мана ҳозиргидай

мужмал... Лекин у барибир Собиржонга талпинади, уни охиригача билгиси келади.

Ҳамроҳларнинг ўйга толиб жим қолганини отлар ҳам сезиб, қадамларини секинлатишган, бир маромда тебра-ниб ёнма-ён борар эди. Кўп ўтмай, шаҳар яқинлиги ҳам билинди — йўл серқатнов бўлиб қолди: чанг тўзғитиб от-улов ўтиб қолар, хўқизини хивич билан никтаб кекса деҳқон келар, орқасидан, йўл четида аёли билан боласи; узокларда эса кўчманчилар тўда бўлиб кўзғалишмоқда, арава фирчи, молчиларнинг ҳай-хуви, чарс-чарс қамчин овози...

Собиржон бирдан уйғонгандай сергак тортиб, оёғини узангига қаттикроқ тиради, пастга қараб тезлаб кетдилар.

— Менга каранг, Ғуломали, эрта билан ҳалиги Хайдариддин бува бобонгизнинг исмини эшишиб, сехрлангандай ўзгариб қолди-я? Нега шундай экан?

— Ҳа, буни мен сизга тушунтиришим керак эди, эсимдан чиқибди,— деди Ғуломали, — Содик Сардорнинг номи бу атрофда ҳаммага шундай таъсир қиласи. Бу — эски шуҳратига хурмат, бобом ҳозир қариб қолган. Ўтмишдаги обрў-эътибори эса Омонуллохонга яқинлиги билан боғлик. Ёшлигига шоҳнинг маҳрам шифовули экан.

— Омонуллохоннинг офицерлари кўп бўлгандир ахир?

— Ҳа, албатта. Лекин Содик Сардор шоҳнинг алоҳида ишончини қозониб, унинг Ленинга ёзган хатини Тошкентгача етказган элчиларидан бири бўлган. Ҳалқ эса бундайларни унутмайди. Тўғрироғи, бобом ўша элчиларнинг энг ёши, уларнинг куролли сокчиси бўлиб борган, ҳозир бархाहёт қолганларнинг бирдан-бири...

— Тушунарли,— деди олдинда турган учрашувни кўз ўнгига келтириб ҳаяжонлана бошлаган Собиржон.— Ҳозир нима иш қиласидилар?

— Севган шоҳини Бачасако каллакесарларидан химоя қиласман деб, Майманадаги жангларда қаттиқ ярадор бўлгандан кейин корноил, яъни полковник унвонида истеъро-

га чиққан эди. Қейинги шохларнинг беписандлигига аччик қилиб, Мозори Шарифдаги отамерос мулкига бориб, ётиб олди. Ҳозир Иқбол ғояларига берилганлар.

— Шоир Иқболми?

— Ҳа, ўшанинг таълимини тарғиб қиласидилар бутун улусни оғизларига қаратиб. Қаерда пайдо бўлсалар, эл оёққа туриб кутиб олади, гўё авлиёдек. Содик Сардор деса энг жангари қабила бошликлари ҳам ўйланиб қолади. Бу атрофнинг сайдланмаган пешвоси. Лекин душмани ҳам кўп бобомнинг. Эҳтиёт бўлинг, десак, «Энди мени факат худо олади», дейдилар. Ҳали ўзлари билан гаплашасиз. Иқболни сўранг ундан, Иқболни. Йқбол — унинг учун бутун бир дунё.

— Ўғиллари, яъни дадангиз-чи?

— Дадам эл қатори, оддий повинда бўлган. Читрол довонидан отда юнг тойлари ташиб юрган; билмадим, Омонуллохонни Римга қочирганда Содик Сардор негадир ўғлини ҳам унга қўшиб юборибди, шу билан анчагача дадамнинг дарагини топишмаган экан. Ўн йилдан кейин хаста, ночор бир ахволда кайтиб, бир неча вактдан сўнг қазо килган. Шундай қилиб, Сардор бирдан-бир ўғлини ҳам қиблагоҳига қурбон қилди, деган гап чиқиб, халқнинг эътиқоди яна ошди.

— Менга қаранг, Ғуломали, шундай кириб бориб у кишини безовта қилишимиз...

— Бемалол. Қайтага, кирмасак хафа бўладилар. Бобом менинг ишларимга жуда қизиқадилар, у кишининг тарбиясида катта бўлганман-да. Биз жангу жадалда ўтиб кетдик, энди сен ўқигин, юрт шундай турмайди, катта воқеалар юз беради, менинг давомим бўлишинг керак, деб Кобул университетига бериб ўқитдилар. У кишининг ҳар бир сўзига бошқалардай мен ҳам, негадир, ишонаман, башорат қилгандай, гўё дилингизга кириб гапирадилар...

Кун оғиб, Ҳиндикушнинг корли чўққилари оркасида осмон корайди, чапда эса поёнсиз пасттекисликлар фарб шафағидан кизариб, гўё оловланиб ётибди. Кечки салқинда шивирлаб тебранган теракзорлар кўзга ташланди,

шаҳарнинг чеккасидаги эски кўрғонлар ўрикзор боғларга туташ, йўлда кўтарилиган озгина чанг ҳам бу яшилликда қўёшнинг сўнгги нурлари билан ҳарир пардадай жилвалиниб кўринади.

Кечки пайт икки отлиқ бор кўчага кириб боргандан лолазор томларда ўпок-сўпок болалар, қизил кийган сершов-қин қизалоклар пайдо бўлди: бу синчков кўзлар ҳар бир йўловчини шундай кутиб, шундай кузатишса керак.

Содик Сардорнинг боф ҳовлиси қадимдан қолган жой экан шекилли, эски, шувоқсиз уйлар, синчли болохоналар этаккача чўзилиб кетган, қаровсиз гулзор четида кимдир қудукдан сув тортар, катта боф сўлғин, кимсасиз, аммо олдинги қатордаги бежиримгина янги уй пухта окланган, ойнабандли айвони кенг, ёруғ, кўзни чорлаб турар эди.

Йигитлар отларини дарвозахонадаги оғилга боғлаб, сули тўрвасини бошларига кийгазгач, этикларнинг чангни қоқиб, тўғри ўша айвон томон юрдилар. Айвонда китоблар уюлган хонтахта ёнидаги юмшоқ курсидан жажжигина кумуш мўйловли, ярғок бошига яшил фас кийиб, елкасига адрес чопон ташлаб олган баланд бўйли кекса одам қад кўтарди. Собиржон уни худди шундай нуроний қиёфада тасаввур этган эди-ю, саксонларга бориб қолган кишининг бундай хушбичим, тик қоматли, серҳаракат бўлишини ўйламаган эди. У меҳмонларни кўргач, офицерларга хос кескин ҳаракат билан елкасидаги хонаки чопонни ташлаб, пешвоз юрди. Кулранг мовутдан тикилган тик ёқали, жез тугмали ярим ҳарбий камзули унинг ортиқча гўштисиз қотма қаддини янада бўйчан қилиб кўрсатди. Гуломали бобосининг бағрига бош кўйди, кейин эгилиб камзули барини ўпди-да, дўстига навбат бергандай четга чикди.

— Шўравий ўртоғинг шуми? — деди Сардор меҳмонга жилмайиб. Собиржон ҳам дўстига тақлид қилиб омонлашди-ю, ҳаяжонда бирон сўз топиб айтольмади. Сардорнинг, вазиятнинг салобати босган эди.

Хонтахтада, гилам устида, қандил орқасидаги баланд токчаларда чарм ҳошияли қадимий асарлар, Европада чоп

этилган юпқа ялтироқ мұқовали китоблар, турли ғезувларда, турли тилларда... Собиржон шошиб қолди. Буни сезган уй әгаси, афтидан, сұхбат учун аввал ўртада тенглик үрнатиши ниятида:

— Сиз китобларга қизикиб қолдингиз, меҳмон, мен олим эмасман, бу китоблар кексаликда тартисиз түпланған бир әрмак. Қани, ўтиинглар, ҳасанот, мен сизларни кутған әдим, жуда яхши бўлибди,— деди айвон тўридаги хонтахта ёнига бошлаб. Чамаси, эгилмайдиган чап оёғини хонтахта остига узатиб, аввал ўзи ўтири.

— Меҳмонга ўз кўлинг билан ўзбакча палов қил, Ғуломали. Шўравий ўртоқлар билан кўпдан қўришганим йўқ, бу оқшом ўзимизники, мириқиб гурунглашамиз.

Икки ўртоқ кўз уриштириб олиб, бир-бирларини дарров тушунишди.

— Йўқ, бобо, бизни айбга буюрмайсиз, вактимиз жуда зик, сиздан факат бир нарсани сўраш учун кирдик.

— Ундей эмас, йигитлар, мен сизларни бетоқат кутганимки, ишларингдан унча-мунча хабардорман. Хўш, нима гап, каёққа шошяпсизлар? Бир оғиз гапириб бермай кетмассизлар ахир?

Ҳамма гапни ҳикоя қилиб беришга тўғри келди. Йигитлар навбатма-навбат, бир-бирларининг сўзларини бўлиб, тўлатиб, батафсил гапиридилар: «Катта Аму лойихаси», унинг муҳокамаси, муаллифлари, баҳсадаги позициялар, ўзларининг ҳозирги аҳволлари... Ош ҳам, мириқиб сұхбатлашиб ҳам, меҳмонларнинг шошиб тургани ҳам эсдан чиқди. Патнисда келган ширинлигу нон-чойга ҳам қарамадилар. Сардор ўриидан туриб кетиб, йўл-йўл шим, юмшоқ амиркон ботинка кийган узун оёқлари билан катта-катта одимлаб, сал оқсоқлаганча гиламда у ёқдан-буёққа юрабошлади.

— Ҳа, шошилганларингча бор экан! — деди у салмоқлаб.— Уларни Афғонистондан кўра кўпроқ нариги қирғоқ қизиқтиради, бу — аниқ. «Жеймс — Морисон» ком-

панияси бизнинг даврдаёқ жосусу кўпорувчиларнинг уяси эди, менинг «ошнам» полковник Лоуренс ҳам ўша ерда «ишлаб», Точ шаҳридан ўз айғокчиларига кўрсатма бериб турган. Буниси...ким дедингиз? Лаъл Маҳдийми? Ҳа, Лоуренсни ҳам Пири Карамшоҳ дер эдилар. Бу «лойиҳа» группаси жосусларнинг янги авлодига қарашли бўлса керак, уларнинг вазифалари ҳам янги. Сизларнинг жанубий вилоятларингизда кўзни кўйдирадиган ишлар бўляпти-да,— деб Собиржонга юзланди Сардор.— Қарши, Шеробод чўлларидаги, Қоракумдаги режаларингизни барбод бериш, Мухаммад Довуд хукуматига Амуни куритиб кўшничилик асосларига болта урадиган лойиҳани элтиб сукиштириш — мана, уларнинг фирибгарлик ниятлари.

Сардор ўз жойига келиб ўтирди, жим қолганида гавдаси бир оз букчайгандайроқ кўринди-ю, яна қаддини ростлаб гап бошлади:

— Лекин сизларнинг тутган йўлларингиз тўғри, йигитлар! Бу дўстликнинг сарчашмаларига энди уларнинг қўли етмайди! Унинг манбалари Ленин номи билан тулаш. У халқлар дилига томир отган. Сиз совет тажрибаси тўғрисида жуда ўринли галирибсиз, Собиржон.

— Бизда яна бир тажриба бор,— деди Собиржон гап мақсадга яқинлашганидан қувониб.— Еш олимларимиз эски ўзанлар муаммосини кўтаришган. Шу ҳозир бизга қўл келадиган бўлиб турибди. Шунинг учун мана бу рисоланинг муаллифини излаб келдик. Гуломалининг айтишича, сиз уни танир экансиз... — дея рисолани кўйнидан олиб журъатсизгина узатди. Содик Сардор олди-ю, бирдан қайнаб кетган ғазабини яширмай, қоши чимирилиб, рисолани хонтахтага ташлади.

— Доктор Сұҳайлни қўйинг... Менинг уйимда бу номни тилга олманг! — деди четга бурилиб.

Йигитлар ўнғайсиз ахволда қолиб, аввал бир-бирларига, кейин ерга қарадилар, «Нега?» деб сўрашга ҳеч ким журъат этмади, Сардорнинг қиёфаси ўзгариб, юзидаги нур сўнган эди.

— Чорданаҳрнинг қадим ўзанларини ўргангандага доктор Суҳайл...

Собиржон, уй эгасининг кўзи тушдию гапи оғзида қолди. Яна жимлик чўкди. Яна сал букчайиброқ қолган Сардор, жимликни бузгиси келмагандек, паст, сўник овоз билан гапирди.

— Тўғри, биз ошна эдик, лекин мен адашган эканман... У зот бизга ёт бўлиб чиқди... Аввал ўша «Катта Аму» гурхига қўшилиб кетибди деб эшиитдик. Кейин эса, мана! — У орқасига қайрилиб, токчадан бир парча газета қийқими ни олди. Фуломали уни қўлида айлантириб, «Кобул таймс» газетасидан қирқиб олинганлигини пайқади, сўнгра қалам билан белгилаб қўйилган кичик ахборотга кўзи тушди. Үнда таникли археолог доктор Суҳайл Абу Матлабнинг ватанини тарқ этиб, шахсий ва мафкуравий сабабларга кўра Америкага кетиб қолганлиги хабар қилинган эди.

Икки ўртоқ бошларини эгиг қолишиди. Сардор эса паст, ҳасратли овозда ғазабини сочар эди:

— Шахсий ва мафкуравий эмиш... Сотқин, кочок! Аҳволидан, ишидан, касбининг қадрсизлигидан нолиб юрарди, жилла қийинчиликни кўтаролмади, кўрқоқ! Мен эси паст бўлсан дўстим деб юрибман ўша номардни! Адо қилди бу мени, ҳеч қачон бу қадар қақшаб куймаган эдим, ўзим ҳам қариб қолдим шекилли, ҳали-ҳали тушунолмайман бу одамнинг килган ишига.

Озрок нафас ростлаб, ҳорғин овоз билан яна бошлади:

— Буёқда ташлаб кетган хотини — тирик бева. Бир бебош ўғли билан кон йиғлаб қолди. У болани тарбияга олай деб қидирдим, йўқ, белигачувра такиб, анови «Уй-ғоқ ёшлар» тўдасига қўшилиб кетибди. Шунака бир чала ҳарбий ташкилот бор, тайинсиз, раҳмсиз, шовинист офицерлар қўлига тушиб қолган. Ватанинг шербаччаларини тайёрлаймиз, деб ёш болаларнинг дилидан меҳр-шафқат, инсонийлик ҳисларини суғуриб ташлашга уриниб ётишибди. Ҳайвоний ҳирсдан бўлагини билмайдиган қаланғи-касанғи, тўклиқдан кутурган келгинди, нодон офицерлар

ёшлар ҳаёти билан ўйнашяпти. Ўйиндан ўт чиқиб бир кориҳол юз бермаса... Нима бўлади у бола, билмадим. Отасидан ҳам кўра шунисига ачинаман.

Ғуломалининг «авлиё» деб улуғлаган қудратли бобоси шу ўринда аянчли туюлиб, товуши товланиб қолди. Унинг ҳам ожиз томонлари, курби етмаган ишлари, изтиробга тушган пайтлари кўп экан.

Лекин икки йигитнинг фикри-зикри ўз муаммоларида эди, улар баробар ўринларидан туришди.

— Начора? Ўзанларни ўзимиз излаймиз.

— Сумбул аяга ёзамиз, зора...

— Лекин шошиб керак, узр, бобо, бизга рухсат.

Вақт кеч эди, лекин Сардор, қолинглар, демади. Қолинглар, демади-ю, негадир ўрнидан туролмаётгандай, бир зумга рухсат сўраб, Собиржонга қаради. Хира тортган кўзларida қандайдир армонли хотиралар уйғониб, меҳрибон бир товушда Собиржонни «ўғлим» деб атади.

— Ўғлим, Сумбул деган номни боя ҳам бир тилга олдингиз, у киши...

— Академик Сумбул Садриева — бизнинг устозимиз, совет олимаси, хурматли Сардор,— деди Собиржон.

Лекин Сардор унинг урғу берган бошқа сўзларини эшитмагандай яна факат:

— Сумбул... — деди секин. Бу унинг учун гўё эзгу ном эди.— Қаерлик у киши? Ёшлари нечада?

Бир оз ҳайрон бўлган Собиржон кутилмаган саволлардан шошиб қолди:

— ...У киши... У киши асли Шеробод томондан бўлсалар керак. Ёшлари... биз ая деб ўрганганимиз, ўн йилдан бери ая, ая, ёшларини суриштирамбиз ҳам, етмишга борганларми-йўқми билолмадим.

Сардор индамади. У негадир чўкиброқ қолган эди, йигитларни кузатиш учунгина ўрнидан турди.

Икки ўртоқ кош қорайгандা ўз базаларига караб йўлга чиқиши. Сардор эса уларга оқ йўл тилаб, далда беришга ҳаракат қилди-ю, оғир ўйларининг тутқинлигидан чиқол-

май, маъюс кўзларини улардан зўрға узиб, дарбоза ёнида қолди.

О, у йилларнинг романтикаси! Ешлик, порлоқ орзу, ёр-қин идеаллар... Мактаби Ҳабибияни битириб, энди ҳарбий колледжга ўтган ёш офицермиз, буруннинг тагида қўнғиз мўйлов, кўлтиқда Махмуд Тарзийнинг «Сирож ал-ахбор» газетаси, «Эски афғонлар»нинг «жиход» шиоридан қаҳ-қаҳ уриб куламиз, чунки у нодонлар Россияядаги инқи-лобни ҳали ҳам тан олгиси келмай, ҳамон жаҳон урушини қўллар эдилар. Биз «Ёш афғонлар» кўп нарса билар эдик, мен эса Иқболни, унинг устоди Жамолиддин Афғонийни мутолаа қиласар, Иқболнинг севимли жўрабошимиз Омонуллохонга бағишлаган «Паёми Машриқ» достонини майдонларда ёд ўқир эдим, биз учун Афғонистоннинг мустақиллик йўли аён бўлиб қолган эди. Шунинг учун ўша савр эртаси Омонуллохон Кобул дурборида қилич сермаб шу ҳақда қасам ичганида томоқларимиз кирилгунча бакириб шиор отганмиз: «Амир Омонуллохонга худо ёр бўлсин!», «Инглистан мустабидларига ўлим!», «Ёш афғонлар, олға!», «Яласин истиқбол!»

Ажойиб баҳор эди! Элда ҳам, дилда ҳам. Ёш, ҳамфир дўстимиз — амир, замон бизга қайишган, мамлакат қайнаб ётибди, иш кўп, куч-ғайратимиз тошиб, амри фармон кутамиз.

Дастлабки кунлардаёқ Омонуллохон мени хузурига чорлади. Аркнинг ҳар эшигига ўзимизнинг ёш офицерлар, амир ҳам ўша-ўша: тик ёқали гимнастёрка, энли камар, ялтироқ этик... Аввал ўз уйимга киргандай яйраб кетдим. Лекин бир зумдан кейиноқ сездим: Омонуллохон офицер кийимида бўлгани билан, эндиликда у амир эди, шундай жиддий саломлашдики, дарров тетик тортдим. Йўқ, мен у ҳақда ёмон фикрга борганим йўқ, хозир унинг ўринидаги одам бошқача бўлиши мумкин эмасди.

— Содик, сиз катта сафарга шай бўлинг,— деди у буйруқ оҳангидা.

— Қанақа сафар? — дебман буйруқни сўзсиз, ҳарбий-

ча шайлик билан қабул қилиш ўрнига. Мен ҳали кечагина орамизда тенг бўлган дўстлик муносабатларимизни унута олганимча йўқ эди.

— Унисини айта олмайман,— деди амир,— хозирча факат шуни айтишим мумкинки, сафар жиддий, оғир, узоқ ва масъулиятли бўлади.

Мен энди эсимни йиғиб, офицерча кескин ва аниқ честь бердим. Омонуллохон ҳали унча тартибга ҳам солинмаган, биргина деразали, баланд шифтли қабулхонасида этигини фирчиллатиб уёқ-буёққа юрар, камгап, нафасини кўксига йиғиб, бикинидаги юришга ҳалақит бераётган револьвернинг ёғоч филофини орқароққа сурис-сурис қўяр, унинг зиммасида катта тарихий юқ, бутун бир мамлакат тақдиди зил босиб турганлиги яққол сезилар эди. Қолган гапни суриштириш ортиқча: биз «Ёш афғонлар» сафидаёқ, агар Омонуллохон таҳтга чикса, унга садоқат билан хизмат қилиш ҳакида кўп марта қасам ичганимиз.

Аркдан чиқдими кувончили ҳовликишлар қаёққадир учди-кетди, ёш амирнинг безовта рухи менга ҳам юқди шекилли, нотинч, ўйчан бўлиб қолдим. Биринчидан, қанака сирли сафар? Узок, қийин... Иккинчидан, худди шу кунларда саройдан узоққа жўнаб кетиши... Омонуллохон ўзи бирдан қалтис кетиб қоляпти, дарров мажбурий ҳарбий хизмат конунини эълон қилибди, бундан норози исазай, илёсзай, анозай каби тоғли қабилалар бош кўтаришга шайланмокда, акаси Насрулло ҳам ҳали тинчигани йўқ, қора кучларни йиғиб пайт пойлаб ётибди, ҳар қандай янгиликдан сочи тикка турадиган «Эски афғонлар» ҳам, вакф ерларини бой берган саййиду мӯёнлар ҳам тишираб ўтиришибди, Омонуллонинг баёнотларидан кути учган инглизларга худди мана шу кучлар қўл келади. Мени қаёққа юборяпти шундай пайтда? Тушуняптимикин бу хавф-хатарларни? Нега гапирмадим? Нега гапиролмадим?

Ёш бўлса ҳам, ҳамфикр дўст бўлса ҳам, амир амир экан-да. Эскидан қолган мутелик кайфияти курсин, чиқиб кетаверибман, мана энди на тунлари уйқу бор, на кундузи

ҳаловат. Ўйдагилар мажнунсифат бу ахволимдан хавотир, яширин топшириқ ҳақида эса уларга ҳам, дўстларимга ҳам бир оғиз сўз айттолмайман, кўнглим қандайдир таҳли-кали воқеаларни сезгандай, ўзимни кўярга жой тополмайман.

Беш кун чидадим. Олтинчи куни тоқатим тоқ бўлиб, ўзим бораман деб турганимда Аркдан чопар келиб қолди. Бу сафар ҳамма гапни айтаман деб ўзимга далда бериб борсам, мени амир эмас, генерал Мухаммад Валихон қабул қилди. Генерал,— у замонлар биз «жарноил» дер эдик,— ёши улуғ бўлса ҳам ўз кишимиз, фикрли, донишманд одам, амирнинг ишонган маслаҳатчиси. Унинг инглизларга карши икки урущдаги ҳарбий хизматлари тилларда достон, биз ёшлар учун эса унинг исми азиз.

Ишонса бўладими, курби етадими, дегандай, кўзимга тикка қараб турди-да:

— Урусияга борамиз, навқирон дўстим! — деди ортиқ-ча даромадсиз. Мен қулокларимга ишонмай, ҳовлиқиб, нафасим ичимга тушиб кетди, дарров бир нима деб жавоб беролмадим. Генерал ўзи ҳам ўйланиб қолган эди:

— Жарноил, агар сир бўлмаса...

— Сизга сир эмас. Амиримизнинг тавсияси билан ча-қирдик, бизга шифовул, маҳрам соқчимиз бўлиб бора-сиз: элчига ўлім йўқ дейдилар, лекин вазият... энг муҳими — сафаримиз тарихий сафар, навқирон дўстим, ватанимиз тақдири билан боғлиқ эзгу бир вазифа зимма-мизга тушди...

Мен сапчиб туриб, генералга честь бермоқчи эдим, у кўлинни оғир силтаб жойимга ўтқаздию эзгу вазифа нима-дан иборатлигини сўзлаб берди: биз амир Омонуллохон-нинг Владимир Ильич Ленинга ёзган мактубини Москвага етказиб беришимиз керак экан. Бунинг учун генерал Му-ҳаммад Валихон бошчилигида элчилар группаси тайинла-нибди. Хатда факат энг дўстона хиссиётлар изҳор этилган бўлса ҳам, вазият шундай эдики, уни жуда каттиқ ардоқ-лаш, душман қўлига тушмаслиги учун барча чораларни кўриш зарур эди.

— Эзгулик ҳам ўз-ўзидан бўлмайди, шифовул, уни бар-қарор этиш учун жанг қилиш керак,— деди кекса генерал менга оталарча меҳр ва қатъият билан боқиб. Ёш бошимга мислсиз масъулият тушганини билардим, менинг бенихоя ҳаяжонларимни шу кекса, доно одамнинг осойишта қарашлари босиб туради, холос. Ҳаяжонларим қувончдангина иборат эмас эди; катта, мураккаб, шонли, шу билан бирга хатарли воқеалар комига кириб бораётганимни сезардим. Анча жимликтан кейин журъат қилиб сўрадим:

— Жарноил, шундок ҳам ўрислар Афғонистонда шўро ҳукумати ўрнатади, деб амиримизни «коминтерн ҳавфи» билан кўркитмоқчи эдилар, бу мактубдан кейин нима бўлади? Инглизлар улусдан шундай бир турткини кутиб ўтиришибди-ку? Юртнинг ҳоли ҳароб, яна уруш бошламаса эдилар... Сиз нуфузли, дониш одамсиз, Омонуллоҳон ёшлик килаётгани йўқми?

— Мулоҳазангиз ўринли, лекин бари астойдил ўйланди. Душман кутқу қўзғамай колмайди, албатта. Шу билан бирга, бу мактуб етиб борган тақдирда улар учун катта талвасага ҳам сабаб бўлажак. Урусиya қудратли кишвар. Душманинг куткуси балки ўзининг бошига етар, буюк, мазлум Ҳиндистон ҳам бу вазиятда бизнинг дўстимизга айланиши мумкин, навқирон дўстим.— Генерал тақир бошини силаб, кенг манглайини тириштирганча бир оз жим ўтирди-да, менинг саволим билан бўлинган фикрининг учини топди шекилли, давом этди:

— Хозир гап унда эмас, шифовул, бу катта ишларни тарихнинг ўзига қўйиб берайлик. Айтинг-чи, сафарга рухан шаймисиз?

— Бажонидил, жарноил!

— Сўраганимки, йўлимиз хатарли эканини билиб қўйишингиз керак. Туркистон қамалда, Красноводда инглизлар изғиб юрибди, Аму ёқаларида босмачилар... Қўзғалишимиз билан бари ғимирлаб қолади, айғоқчилар ҳозирдан изимизга тушган бўлса ажаб эмас.

— Биламан, сардор, ҳаётим сизнинг ихтиёргизда!

Генерал ўриндан туриб ёнимга келди. Унинг бўйи мендан анча паст, лекин гавдаси микти, ҳорғин юзига бир вактлардаги содда табассум ёйилди:

— Йўқ, шифовул, энди аксинча: менинг ҳаётим сизнинг ихтиёрингизда,— деди у елкамга юмшоқ кафтини қўйиб.

— Кўксингизга қалқонман, сардор!

— Мана қалқон! — деди генерал столдаги қизил баҳмал муқовали папкани олиб.— Бу мактуб жафокаш юртимизнинг кўксига қалқон бўлур, иншоолло!

Апрелнинг ёмғирли кечаси, кутилмаганда, беш киши бўлиб йўлга чиқдик. Бегона кўзга ташланмаслик, ортиқча дикқат-эътиборни жалб этмаслик учун бўлса керак, кийимларимиз ҳам шунга мос, одми, биримиз косибга, биримиз дўкондорга ўхшардик, яна биримиз деҳқонсифат. Соябони туширилган икки отлик фоэтонда эгнига жўнгина жанда, бошига кўримсиз сур телпак кийиб, мирзасининг ёнида кичкинагина бўлиб ўтирган элчини ҳеч ким машхур генерал Мухаммад Валихон деб ўйламас, ўткинчининг аввал бошлаб унга кўзи ҳам тушмас эди. Куйиб турган ёмғирда агар фоэтонга бироннинг кўзи тушса ҳам, аввал жиловдор ўрнида ўтирган гардони кенг, шопмўйлов Ҳамди Салмонни кўрар эди. Мўйловига сурма кўйиб, кошларини териб юрадиган оқ юзли, ўзича келишган, гавдали бу одам элчининг мутасадди мувонини, кўпроқ хўжалик тадбирларига қаарди: сафарда қўним жой топиш, юкларни ортиб-тушириш, озиқ-овқат билан таъминлаш, бекатларда отларни алмаштириш, ем-хашагидан хабар олиш каби ишларга жавобгар эди. Мирзо эса генералнинг тенгқури, ориққина, камгап, зиёли одам, элчининг қоғоз-хужжатларини бошқарар, рус ва инглиз тилларини яхши билганидан саройда эскидан обрўли тилмоч ҳисобланар эди.

Мурод Юсуфзай билан биз орқада, отда кетяпмиз. Юсуфзай катта офицер — корноил, лекин мен унга эмас, элчига бўйсунаман, унинг ҳар бир кўз қарашини илғаб, сўёзсиз буйруғини ҳам тушуниб бажаришга шай туришим, ундан кўз узмаслигим керак.

Баҳор ёмғири совуқ бўлмаса ҳам, туни билан севалай-вергандан кейин тагимиздаги эгару ёпинчиларимизгача шалаббо қилди, унинг бутун қаҳру захрини Юсуфзай билан биз тотяпмиз, соябон остидаги кариялар эса мудраб, ўнкир-чўнкирларда сал ҳушёр тортиб, хар ким ўз ўйини ўйлаб, тебраниб боряпти. Тоғ йўлларини сел ювиб, чақир тошларини юзага чикариб, чўнкирларини сувга тўлғазиб кетган эди, баъзан кўлмакларнинг чукур ё саёзлигини билиб ҳам бўлмайди, фоэтоннинг соябонигача лой чапланиб кетган, йўл оғир, лекин, хайрият, тинч эди. Қари билганини пари билмас: намгарчиликда кечаси йўлга чиққанимизнинг маъниси ҳам шу бўлса керак. Ёмғир тинмаганидан, тонг оқарганини, кун алламахал бўлганини ҳам пайқамабмиз, бир-икки дам олиб, отларни алмаштирмасданок довондан ўтиб олдик.

Иккинчи куни эртасига белгиланган жойда отларни алмаштириб, бошка уловга кўчдик: довондан кейин йўлларда енгил фоэтон юролмас эди, тўрт фиддиракли пишиқ четан арава бердилар. Биз корноил Юсуфзай билан ҳамон эгардамиз.

Ёмғир тиниб, қуёш чиққан эди, эрта баҳор яшнатган ниҳоясиз кўм-кўк кенгликлар чараклаб кетди. Мен мамлакатимизнинг шимолини, ўзим туғилиб ўсган томонларни биринчи марта тепадан кўряпман. Тиник баҳор эртаси зангори осмон билан туташиб кетган узок яйловлар, бодроқ бўлиб гуллаган гуж-гуж боғу роғлар мени тўлқинлантириб юборди. Ажабо, «Ёш аффонлар» нинг сершовкин баҳсларида, офицерлик йиғинларида кўкрагимизга уриб «Ватан!» дер эканмиз-у, ватаннинг нима эканини билмас эканмиз! Бўлмаса ўсмирилигимда бу йўллардан неча бор ўтганман, Мозори Шарифдан Кобулга катнаганман, энди бўлса мана, дафъатан... Юртимнинг тақдирни учун қандайдир хавотир, кўрқув вужудимни титратиб юборди. Ўзимни бирдан улғайгандек ҳис этдим. Анави аравада мудраб кетаётган қари, донишманд генерал учунгина эмас, дилбар баҳор саринликлари билан сингишиб кетган мана бу чек-

сиз, мұқадdas тупрөк тақдири учун ҳам масъулият менинг зиммамда. Энди мен ҳовлиқиб юрган ёш офицер эмас әдим. Буни бехосдан теран сездиму бутун вужудим хүшёр тортди, тагимдаги ёш жиірөн йўрға ҳам буни туйгандек қулокларини динг қилди, йилтиллаган сағрисида пайлари титраб қўйди. Бу жимлик, бу осойиш алдамчи эмасмикин? Бу хавфли сафарда бир кор-ҳол юз берса мен жавобгарман. Сафардагина эмас, янги ҳаёт бошлаётган бутун мана шу мамлакатда нимаики юз берса, мен масъулман. Эгар устида кўксим яна ҳам кўтарилиб, узокка тикилган кўзларидан томчи ёш сизиб чиқди. Мен уни артмадим. Умуман, кўз ёшидан уялар әдим, бу сафар уялмадим, йигитлик кучим тўлишайтганини, ўзимнинг кимларгadir зарурлигими, юрт ишига яраганимни, қадримни сездим. Дастреб бу ҳис жуда ширин бўлар экан, тўртинчи куни узокдан кўм-кўк бўлиб Аму кўзга ташланганда ўз кайфиятим менга бир оз болаликдай бўлиб туюлди. Осмоннинг нилий рангини акс эттириб, ёйилиб оқаётган Аму менинг у оддий ширин хисларимни йигитлик ғурурига айлантириди: мана, дарё ҳам менинг вужудимни қамраган ҳислар сингари тоғлардан бебош боладек шаталоқ отиб тушиб, чексиз кенгликларга етгач, ором олгандай, жиддий, босик, улуғвор, ёйик оқмоқда. У ҳам менинг еримда туғилган. У — менинг қўлим, менинг қулочим, қўшниларга очган кучоғим. Дарё устидаги ҳарир пардадай енгил ҳовур дилимга урилгандек туюлди. У ёқдагилар ҳам буни сезармикин, менинг хисларимни, ўйларимни тушунармикин, қандай экан у одамлар, ўз тақдирини ўз қўлига олган у баҳтиерлар?

Чегарада бизни кутиб туришган экан. Можаросиз етиб келганимизга қувонар, қаттиқ чарчаган бўлсан ҳам илжа-яр эди. Лекин бизни кутганлар ҳарбий кийимда, ҳаммаси жиддий, уларнинг камгап, расмий ишчанлиги олдида бизнинг илжайишларимиз, бунинг устига косибча, дехқонча жўн кийимларимиз кулгили туюлди. Ҳужжатларни расмийлаштириб, юкларни паромга жойладик. Аму лойкала

ниб, безовта оқар эди. Атрофи иҳоталанган кенг ёғоч паромда бизу бизнинг юкларимиз, яна бир неча нотаниш ҳарбий соқчилардан бўлак хеч ким йўқ. Мен Амуни томоша қиласман. Ўртароққа келганимизда унинг лойқа тўлқинлари баҳайбат, тубсиз, ваҳимали туюлди, лекин дарё, қандайдир, юракка якин, мени чексиз, нотаниш янги дунёга узатаётган она қўлидай қадрдан эди. Яқинлашаётган бегона қирғоқ менга узок, номаълум келажакдай кўринади. Унда қош корайиши билан милтиллаб битта-битта пайдо бўлаётган чироқлар аста ипга тизилиб, дараҳтзорлар орасидаги яssi шаҳар кўчаларини, ундан таралган узок-якин йўлларни белгиламоқда. Чироқларнинг энг баланд ва энг ёруғлари шаҳар четидаги гавжум соҳилда ёнади, унда пароҳод гудоклари янграб, узокдаги қоронғи бўшлиқлардан акс садо келар эди.

Нарсаларимизни паромдан эски яшил машинага юклаб бизни ўша томонга олиб кетдилар. Бизни қарши олган одамлар, соқчиларимиз меҳмон кутаётганликларини унумай жилмайиб қарашга, мулозамат кўрсатишга уринар эдилар-у, негадир жуда шошар, меҳмондўстликни унча ўрнига келтиролмай, бизни ҳам ошиқтирадар эдилар. Буни биз кейин тушундик: бу ерда бир неча кун колиб кетмаслик учун, хозир маълум соатда жўнайдиган поездга улгуришимиз зарур экан. Еткизиб келишди, баъзи расмиятлар ҳам вагонларнинг ўзида бажарилди.

Жойимиз умумий вагонда, факат олдиндаги уч очиқ купе биз учун бўшатилган, озода, файзли эди. Этакдаги купеларда бизга ўхшаган содда йўловчилар юки, бола-чақаси билан овора, баъзиларигина йўлак ва эшигимизга кўйилган ҳарбий соқчиларга қараб, бизнинг оддий йўловчи эмаслигимизни тахминлашди шекилли, ўзаро пи-чирлашиб олишди. Купе устунидаги фонуларни қаттиқ тебратиб поезд юргандан кейин эса, бизга ҳам хеч ким қарамай қўйди.

Кўп ўтмай оқшом чўкиб, вагон ғилдиракларининг тарак-туруқидан бошқа ҳамма овозлар тинди. Генерал

чордана куриб ўтирган жойида, Мирзо сандик ёнида ғужа-
нак бўлиб, гавдали Ҳамди Салмон эса ўз сўрисида тоғдай
ёнбошлаб пинакка кетди. Факат посбонлар уйғоқ, улар
тикка туришибди. Юсуфзай билан биз эса ўтирган, кўри-
нишдан бепарво бўлсак ҳам, худди ўша қуролли сокчи-
лардай хушёр ва шаймиз. Мен ҳар галгидай сардордан ик-
ки қадам четроқда, унинг уйқуси уйқу эмас, шунчаки ором
аралаш чексиз ўйлар эканини сезиб ўтирибман. Унинг ўй-
лари катта, чигал ўйлар, мен эса унинг гўё бир бўлагиман,
шунинг учун ҳаяжони ҳам, кўнгил осойиши ҳам менга тез
ўтади. Ҳозир ташқарида тун, фидиракларимиз остида
бегона ер, сардор ҳам шуни ўйлаяпти, мен биламан. Лекин
унинг ёрқин ҳаяжонларига соя солган бу эмас. Термизда
ҳалиги жиддий, шошқалоқ одамлар унга шумхабар ай-
тишди: биз жўнаб кетган кунларимиз мустамлакачи қў-
шинлар шарқий чегараларимизга бостириб киришибди. Бу
хонавайрон бўлган юртимизга уларнинг учинчи марта
уруш очиши. Сардор бирдан қақшаб, ранги¹
ўчиб, тиззалири қалтираб қолди. Аммо мезбонларимиз ун-
га тасалли бердилар: мустақилликнинг уфкларини илга-
ган заҳматзада ҳалқингиз, ёшу қари ёппасига бош кўта-
риб, босқинчиларга ғазаб ва нафрат ўтини сочмокда,
мислиз қаҳрамонлик қўрсатмокда. Британия Ҳиндистони-
да ҳам исёнлар... ўйлингизда хотиржам давом этаверинг...

Хотиржам... Айтишга осон. Кари генерал босқинчилар-
нинг ваҳшийликларини, найрангларини яхши билади,
энди унинг хотиржам бўлиши мушкул, ватан яна ўт ичида,
биз эса ундан узоклашиб кетяпмиз.

— Йўқ, узоклашиб кетаётганимиз йўқ, кайтага яқин-
лашаپмиз... — Сардор шундай деяпти ҳозир. У индамай,
кўзини юмиб ўтириби-ю, лекин шундай деяпти, мен биламан.
У ҳамиша шундай, кутилмаган бир доно гап айта-
ди-да, кейин тушуниради. «Ҳозир, бутун дунёда босқинчи
империалистларга қарши ғазаб алана олаётган пайтда,
ҳар қандай ғазаб учқуни кучли гулханга айланәётган
пайтда, келгиндилар зулмидан асрлар давомида азоб торт-

ган ҳинд мусулмонлари ҳам бош кўтарган пайтда жим туриш мумкин эмас. Пайтни бой берманг, ерингизни талон-торож килган асрлик мустабидларни елкангиздан улоқтириб ташланг! Ўз вайронларингизнинг яна ҳам пой мол бўлишига йўл қўйманг. Сиз ўз юрtingизнинг хўжаинлари бўлишингиз керак! Ўз ҳаётингизни ўзингиз истаган изга солингиз! Сиз бунга ҳаклисиз, тақдирингиз ўз қўлингизда!»

Биз мана шу гапларни айтган буюк инсон ҳузурига кетяпмиз. У маслаҳат беради, у нажот йўлини топади.

Сардор бу гапларни менга Кобулда айтган эди. Хозир ҳам у албатта шуни ўйлаяпти. Мен билан шу ҳақда гаплашяпти. Ажабо, мен унинг юзига қараб дилидаги ўйларини уқиб олишга ўрганяпман. Биз гўё бирга ўйлаймиз, бирга мулоҳаза қиласиз, сўзсиз сухбатлашамиз...

Қаердадир хуррак эшитилди. Этакда, йўловчилар орасида. Ёпирақ, бемалол ухловчилар ҳам бор-а! Қачон келарикин барча одамларнинг кечалари бамайлихотир ухлаб ором оладиган пайтлари?!

Хаёл билан бўлиб тонг оттирибмиз. Қурум босган деразаларда туманли эртанинг хира кўрки балқиди, қаердан-дир нон ҳиди, чақалоқ товуши келди. Сардор ҳам кўзини очган эди, ўтирган жойида «мана, бир кун ўтди», дегандек, менга қараб ҳорғин жилмайиб қўйди.

Мен шу пайт нонушта ҳакидами, бедор ўтган тунимиз ҳакидами, бир нима демокчи бўлиб энди оғиз жуфтлаган эдим, бирдан вагон ларзага келиб, тормозларнинг хунук ғичирлаши остида юкори токчадаги ёғоч жомадону аллақандай қоплар гурсиллаб ерга тушди, вагонда каттиқ қий-чув кўтарилди, биз деворларга ёпишиб қолдик. Бoshини каттиқ уриб олган, йикилиб аллақаерини шикастлаган йўловчилар фарёд кўтарди, менинг ёнимдаги тош фонус полга тушиб чилпарчин бўлди, купени керосин ҳиди тутиб кетди. Йўқ, вагон тўхтамаган, факат гилдираклар темир изларда ваҳимали ғичирлаб судралиб борар эди.

Эшик томонда кандайдир сурон кўтарилди, манглайи-

ни чака қилган сокчи ўша томон отилди, чап томонда эса ўқ овози, деразалар чил-чил сина бошлади. Корноил билан биз қуролларни кўлга олиб, девор ёнида ўтирган сардорга қарадик, ҳеч қандай буйруқ бўлмади. Сардор ҳали вазиятни англаб етгани йўқ эди шекилли. Йўлакда бекасам тўн кийган нотаниш одамлар кўринди, чандаги деразаларга ўқ отилар, ташқарида қийкирик, от дупури эшитилар эди. Кирганлардан бири — кора соқолли, чакмоқ телпакли, ёш, кўринишидан жасур, чиройли йигит бақириб берди:

— Нима гап?! Тўхтат бемаъни отишмани! Айт калла-варамларга, кимни отишяпти?

Буйруқни ташқарига етказдилар, ўқ овозлари тинди. Йўлакдаги қуролли одамлар ҳам, кора соқолли йигит ҳам ўз сўрисида девдай бўлиб ўтирган савлатли Ҳамди Салмонга тикилишган эди. Мен сардорнинг кўз қарашини илғадим: «Куролни кўйинг, булар кўп. Мана буни олинг!» у кирганларнинг ўзига эътибор бермаётганидан фойдаланиб, ёнбошидаги кичкина чарм портфелни мен томон сурди. Олиб кўйнимга жойладим, бунда асосий ҳужжат, биз олиб кетаётган тенгсиз бойлик — Ленинга ёзилган мактуб бор эди, энди унинг такдири, ҳаммамизнинг такдиrimiz мёнга топширилди — мен буни сўзсиз тушундим. Лекин нима қилиш керак? «Нима қиссанг қил, ҳаёting эвазига бўлса ҳам буни сақлаб қолишинг керак!» деди сардор. У гапирмаса-да, мен буни ҳам тушундим. Лекин нима қилиш керак? Вагон ҳам судралиб бориб, кимсасиз, офтоб қизитиб қовжираб ётган кўримсиз бир чакалакзорда тўхтади, деразалар синик, аммо уларга яқинлашиш — ўз-ўзини фош қилиш бўларди. Бизни бир-бир текширишса керак — кўп ўтмай ҳамма нарса аниқ бўлади, ҳозирча пешанасини тангиб олган йигитлар кора соқолли ёш бошлиқлари билан бирга илжайишиб, мўйлабига сурма тортган Салмонни гапга солишяпти: элчининг шу эканига шубҳалари йўқ. Салмон эса ким эканлигини айтмаяпти, бухоролик тоҷикман деб кўрди, босмачилар қаҳ-қаҳ уриб кулишди. Шубҳасиз, улар бизнинг

кимлигимизни яхши билишади, фақат бошқа йўловчилардан ажратиб олиб кетиш учун суриширишяпти. Мен эс-хушини йиғолмай турган этакдаги йўловчилар томон ёнламалаб аста силжий бошладим, зора ўшаларга аралашиб, «йўқолиб» кетишнинг иложи топилса. Бу бирдан-бир йўлни сардор ҳам маъкуллаётгандек эди.

Бирок шу маҳал йўлакдаги босмачилардан кимдир менинг отимни айтиб бақириб қолди:

— Содек!!!

Мен ҳанг-манг бўлдим. Аввал қулокларимга ишонмадим: Содик деган бошқа бир кимса ҳам бўлиши мумкин-ку... Йўқ, исимим яна янгради:

— Содек! Мен, мен ахир, Жалил Гуфтадўст, танимадингми? — деб суртелпакли бир новча йигит босмачилар орасидан кўлларини силтаб чиқиб келарди, елкасида бешотар, кўкси тўла ўқдон, кора мўйлаби қаламда тортилган-дек ингичка, кўк кўзларида ола-кула қувонч. Оббо, мана шу етмай турган эди, деди сардорнинг кўзлари ҳам. Менинг иложим йўқ эди, илжайганча танишимга қараб юрдим. Гуфтадўст чиндан ҳам менга ошна, тенгдошим, биз билан Ҳабибияда ўқиган офицер эди. Ҳабибуллоҳон даврида Сайд Олимхоннинг илтимоси билан бир гуруҳ офицерлар катори «Бухорои шарифни большевиклардан муҳофаза қўлгани» юборилган эди. Ҳабибуллоҳон катл этилгандан сўнг улар Омонуллоҳондан кўркиб, Афғонистонга қайтиб боролмай, шу ерда колиб кетишган. Бу гўрсўхта новча дайдиб юриб-юриб, босмачиларга қўшилиб кетган экан-да.

Уни кучоклаб, «Э, жўражон, эсон-омон бормисан, юз кўришар кунлар бор экан-ку!» дея атай сурон солиб кўришар эканман, сардорнинг кўз қарашини ҳам илгадим, маъкуллаяпти. Қувончга берилиб, яна кучоклаша кетдик, атрофдаги йигитлар кулишар эди, жўрам эса роса соғиниб-сағайиб юрган экан, севинганидан ўзини йўқотиб кўйди, нуқул мени хидлар, ҳўнграб йиғлар, яна кучоклар эди, атрофдагиларнинг раҳми келиб кетди шекилли, бизга

йўл очиб, кенгроқ жойга чиқиб гаплашишимизга имкон беришди.

— Бүёкка юр, жўра! Вой жўражон-эй, кани, гапир, тўғри Қобулдан келяпсанларми?

— Ҳа-ҳа,— дейман унинг қучоғидан қутулолмай, хаёлим эса бошқа ёқда: йўлакда, яна эшик ёнида иккита сокчимизнинг ўлиги ётибди, ҳатлаб ўтганда тиззаларим қалтираб кетди. Бу тўнка, бу жаллод мени ҳамон қучар, ташқарига бошлар эди. Аҳволимдан бехабар. Мен сардорни биринчи марта ташлаб чиқяпман, унинг, бошқа шерикларимнинг қисмати нима кечади?

— Шундай қилиб, тўғри... о, жўражон-эй, уйимиздагиларни кўриб турасанми, дадам омонмилар, ойим, синглим... — Гуфтадўст суртелпагининг астари билан ёшларини артиб, яна йиглаб юборди. Мен унинг ота-онасини кўпдан кўрганим йўқ, улар ҳакида ҳеч нима билмайман, бир вақтлар жуда ховликма, шарткесар бўлган бу новчани ҳам унутаётган эканман, шундай бўлса-да, барча саволларига «ҳа, ҳа» деб туравердим, менга вақтдан ютиш, ўйлаш, тадбир топиш, пайт пойлаш муҳим эди.

Вагондан тушиб кенгроқ жойга чиқиб олганмиз, атрофда бутун бошли поездни тўхтатиб хўжайнлик қилаётган қуролли тўданинг маст-аласт йигитлари, бақириқ-чақириқ, қаҳқаҳа, ранг-кути ўчган, пешонаси қашқа, кўли синган, қовурғаси майишган ёш-қари, жулдур, башанг йўловчиларнинг ниманидир кутиб аланглаган қўзлари, ваҳимали ивирсишлари... Вагон деразасидан кимдир бақирди, сал нарида паға-паға буғ пуркаб, вишиллаб турган паровоз шовкинида унинг нима деганини мен эшийтмадим. Лекин Гуфтадўст эшилди чамаси, йигламсираб турган жойида дарров ўзгариб, қулоқлари динг бўлди: уни чакиришаётган экан.

— Мен ҳозир, жўра, шу ерда тур! — деди-да, мени қолдириб, вагон зинасига сакради. Босмачи бўлса ҳам бу аҳмок жуда жўн экан. Ҳойнаҳой унга мени олиб келишни буюришади, ақли етмади. Мен эса «дам шу дамдир...»

дедим-да, гилдираклар орасидан вагон остига урдим ўзимни. Нариги томонда яна эшелонлар турган экан, эгилганча яна бир неча издан ўтиб, фалокатли жойдан мумкин қадар узоклашавердим. Бир бочка қўланса сув, кизил пакирлар ёнидан чиқдим, нарирокда қандайдир дўкон, семафор ёнида мазут суркалган шпаллар, орқасида тўзонли чакалак, чўнкир...

Қаёққа кетаётганимни билмайман, факат била-манки, иложи борича узокроққа кетиш керак, шунинг учун йикилиб-сурилиб, юз-кўзларим тирналса ҳам, яна туриб югуравердим.

Поезд йўлидаги суронлар орқада қолди, бир эски қўргон деворлари бўйлаб пастга тушганимда арава йўлига чиқиб қолдим, бундай катта йўллар ҳозир менга вафо қиласлигини билиб, ташландик чорбогларга кайрилдим, томорқалар, молхоналар, гўнгтепалар...

Туппа-тузук кишлоққа ўхшайди, лекин нега ҳеч ким йўқ, ҳолдан тойганча юрдим ҳам бир жон эгаси кўринмади. Балки бу ҳам менинг омадимдир, ахир бирор учраб, кимсан деса, нима деб жавоб қиласман? Ёнимда-ку хужжат йўқ эмас, ўқиса ярим дунё ҳайратда қоладиган хужжатларнинг хужжати бор қўйнимда! Лекин уни ҳали сақлаб қолиш керак, ўз хаётимдан ҳам кўра ўша муҳим. Тўррироғи, бир-бирига боғлиқ, бири бўлмаса иккинчиси ҳам бўлмайди. Шунинг учун бу пасқам жойдан фойдаланиб, нафас ростлаш, куч йигиш, режа тузиш керак. Ҳали ҳеч нарса аниқ эмас. Бу жойлар кимга қарайди? Агар юртни ҳалигилар сўраётган бўлса, менинг аҳволим мушкул. Портфель менда, сардор ҳам, бошқа шерикларим ҳам гаровда. Улар энди факат менга ишонадилар. Группамизда энг муҳим одам мен бўлиб қолдим. Уларни қийнашлари мумкин, лекин портфель топилмагунча ўлдирмайдилар, бу аниқ. Хўш... мен-ку ғойибман, борингки, ер қаърига кириб кетдим, дейлик. Қейин-чи, кимни, нимани кутаман? Бирон баҳтли тасодифними?

Аслида мен омади келган йигитман, лекин бу ерда ҳеч

қандай омадга кўзим етмаяпти. Қуёш найзага келди, чор-девор тагида, чанг босган қовжироқ тиканзорда ҳансираб ўтирибман. Ташналик, чарчок, куёш тифидан бошим фувиллаб, вужудимни кора тер босади. Юришимни ҳам билмайман, юрмасимни ҳам.

Кимса учрамагани яхши, лекин қаердалигимни кимдан сўраб биламан? Чигал хаёллар мудратмас, аммо толикти-рар эди, ҳолдан тойиб пинакка кетдимми, иссиқдан сал ҳушим оғдими, қандайдир шитирлашдан ҳушёр тортиб, ўзимни панарокқа олдим. Бирпасдан кейин:

— Вой ўлай! — деган овоз эшитилди. Беш қадам нарида ранги кув ўчган қизалоқ кўзларини пирпиратиб туарди. У чала қуриб ётган ўрикзор ичидан чиқиб келди. Қизил иштонининг липпасига ғўра терган экан, қистирилган эта-гини шошиб туширди-ю, нима дейишини, нима қилишини билмай, менга тикилганча узоқ туриб қолди. Қонаб, чанг-лой суркалиб кетган башарам ёки бегона туркиму уни чўчитган эди чофи, паст овозда:

— Ҳай қиз, қишлоқда ким бор, нега одамлар кўринмайди? — деганимча анграйиб қолдим, қизалоқ ҳуркиган тоғ эчкисидай шаталоқ отиб қочиб қолди, тиканзорлар орасида ёрилиб кетган кора товоналари йилтиллади ҳолос.

Бу эси паст ҳозир бориб қишлоқка ёди: фалон жойда ғалати одам яшириниб ўтирибди, ундоқ-мундок...

Энди бу ерда қолиб бўлмайди. Мен зўрға туриб, эрта баҳордаёқ қовжирай бошлаган ўрикзора кирдим, ариклар қурук, оёқ остида, сарғайган ўтлар орасида калтакесак шитирлайди. Пастлаб юрган сарим, шом яқинлашдими, ҳавода саринлик сездим, бир қақроқ жойдан ўтгандан кейин кўк ўт, мева туккан дараҳтлар ҳам учрай бошлади. Марза четларида сигир-бузок, йироқдан мол қўралари, йўлнинг иссик чангига «ювинаётган» товуқлар кўринди.

Кечга яқин бир эски бостирма орқасидаги шотут соясида жилдираб оққан ариққа дуч келиб, каппалаб узоқ сув ичдим-да, жойимдан жилолмай майсада ёнбошлаб қолдим. Кош корайган эди, кундузи бораҳ жойини билма-

ган одам, қоронғида қаёққа ҳам борар эдим, таваккал, шу ерда терни қотириб сал дармон йиғиб олай-чи.

Оч қоринда ариқ суви ғулдур-ғулдур қилади, тун салкини бир оз элитди. Ажабо, мен қаерларда ётибман, умуман менинг ҳозир ётишга ҳаққим борми? Неча-неча элатлар келажагини, юртимнинг такдири, узок-яқиндаги қирғин урушлар, юз минглаб одамларнинг ҳаёт-мамоти — бари менинг қўйнимдаги қичкина мактубга боғлиқ-ку! Мен ер юзида ўт парчасидай лов-лов ёниб, тинмай кешишим, ўлсам ҳамки бирдан-бир бу нажотни манзилга етказишим керак.

Вужудим қизиб, сапчиб ўрнимдан турган эдим, тушимми-ўнгимми, яна бояги товуш эшитилди:

— Хей...хей киши,— деди қизалоқ қаёқдантир шивирлаб. Коронғида мен унинг шарпасини кўриб, негадир севиндим. Бола бўлса ҳам, жон эгаси, ҳозир у менга жуда зарур эди.

— Нима дейсан?

— Бу ердан кетинг, бу ерда ётманг,— деди қиз яна шивирлаб.

— Қаёққа? Менга ҳеч ким йўқ жойни кўрсат.

— Билмасам, қаёқка. Бу ердан кетинг. Қишлоқда босмачилар бор, ҳамма уйига қамалиб олган. Бу ердан кетинг.

Ўзим ҳам тахминан шундайдир деб ўйлаган эдим, лекин ҳозир буни эшитиб таҳликада колдим: чўф устида ётган эканман-ку, энди қаёққа юрсамикин?

— Хей...— деди қизалоқ яна. У яқинроғимга келиб чўккалашиб ўтирган эди, коронғида ёниб турган катта, кора кўзларини кўрдим.— Сиз тоҷикмисиз?

— Йўқ, сен тоҷикмисан?

— Йўқ. Лекин биз тоҷикчани ҳам биламиз.

— Менга қара, эсли қиз экансан, мен афғонман, биласанми...

— Вой анов ёлғончини! Афғон нима қилади бу ерда...
— деди қиз кулимсираб. Қиз дилбар эди, дилкаш эди, қўнгли ҳам яхшига ўхшайди.

- Бошим оғиб келиб қолдим-да.
- Ҳа.. гапиришлари ғалати девдим-а...— Бу очиккүнгил кизча менга ишонди, менинг ҳам унга ишонгим келди.
- Менга қара, яширинаидиган бирон жойни кўрсат, мени босмачилар тутиб олса ўлдиради.
- Йў-ўк...— деди қиз.
- Ҳай қиз, бу жудаям зарур...— Ўзга иложим йўқ эди, таваккал қилдим:— сен Ленинни биласанми?
- Вой, билмай-чи!
- Мен Лениннинг олдига кетяпман.
- ...Ёлғон,— деди қизалоқ, ўриндан турди. У гапимга ишонмади албатта. Қайтага шубҳаси ортди. Ҳозир жўнаб қолса ёмон бўлади, мен кўркиб, яна илтимос қилдим:
- Ҳеч ким йўқ жойни кўрсат.
- Йўқ... бирорни яширгани учун Мукри қишлоғини ёндириб кетишган,— деди қиз,— дадам ўша ерга яқинда келин бўлиб тушган опамнинг жизғанак жасадини олиб келдилар...— Овозидан йиғи оҳангি эшитилди-ю, шартта бурилиб жўнаб қолди.
- Ана энди пешонангдан кўр, дедим ўзимга ўзим, каллакланган қатор тут оралаб пастрраб кетдим. Тун салқин, пастрраб борган сари муздек шабада эси. Корин очлигини айтмасам, дармон кириб анча тетик бўлиб қолдим, тонггача тинмай юришим мумкин, лекин коронғи тун, номаълум йўл ваҳима солар эди. Тўхташ эса мумкин эмас, кизча самимий гапирди: «Бу ердан кетинг», қайси томонга бўлса ҳам узоқлашган маъқул. Лекин мен унча узоққа кетолмадим, марза бошига чиққанимда тутзордан яна овоз эшитилди:
- Ҳей... хей афғон!
- Ўша қизчанинг овози. Изма-из юрибдими нима бало? Лекин севиниб кетдим. Менинг омад қушим шу экан шекилли.
- Нима дейсан?
- Бу томонга юринг! — деди шивирлаб.
- Ўнгга қайрилди. Молхона ҳиди келгани учун мен у

томонга юрмаган эдим. Бу бир нимани билади чоги, эргашдим. Қизчага бу йўллар ёд экан, худди кундуз кунидагидек чаккон бошлаб кетди, унга зўрға етиб юрардим.

— Ленинга кетаётганингиз ростми? — деди кутилмаганда.

— Рост, рост, нон урсин! — дедим ҳансирааб. Нима ҳам дейман, қандай ишонтираман? Ленин номи билан ҳазиллашиб бўладими, ишониш керак ахир. Бу жонсарак қизчанинг кечаси қўрқмай мени топиб келгани ҳам балки шу ном туфайлидир.— Ҳозир қаёққа кетяпмиз?

— Юраверинг, қўркманг. Чори мингбошининг чорбоғидамиз, уникига босмачи келмайди.

— Сен кимнинг кизисан?

— Дадам мингбошининг отбокари, қишилик йилки қўраларига ўтиб оласиз, у ерда ҳозир ҳеч ким бўлмайди. Қизча бир сакраб тўхтади, ўкарик бор экан, қўлини узатмаганида кўрмай сувга тушиб шалаббо бўлардим. Унинг кичкина қўлчаси иссик эди, бу иссиқликдан гўё орамизда яна ҳам яқинлик, самимият туғилди. Энди мен тундан эсон-омон чиқиб олишимга ишонар эдим.

Кўп ўтмай, хувиллаб ётган узун отхонанинг орқасидаги пасқам жойга етиб тўхтадик.

— Мана, синчга оёқ кўйиб чиқсангиз, тепаси сомонхона, хавотир олмай кириб ётаверинг. Йилки қўраларининг хўжайини менинг дадам, ҳозир у киши ҳам бу ерга келмайдилар, уюрлар яйловда.

— Сен-чи, сен қандай борасан?

— Менинг ғамимни еманг.

Кизча ғойиб бўлди, афсус, у билан жиндак гаплашгим бор эди, тили ширин, эсли бола экан. Синч деворга суюниб ўтирдим, пастан муздек шабада келар, нимадир шовуллар эди — боғ бўлса керак, дедим ўзимча. Бу ер чиндан ҳам бехавотир эди, асабларим дам олди.

Лекин ўн минут ўтмай қиз қайтиб келди.

— Нима гап? — дедим чўчиб.

— Жим. Ҳеч гап йўқ. Нега чиқиб ётмадингиз? — Қиз-

ча этагидаги уч-тўртта хом олма, битта ғудур бодринг билан чавати нон, кўлидаги тут талқон тўла заранг косани олдимга кўйди. Унинг юзини яқиндан энди кўрдим. Қорача пешонасига тер доналари қалқан дилбар қиз эди, ўн олтиларга борган бўлса эҳтимол, бўйи чўзилганидан гулли чит кўйлаги ўзига калта келиб, тўпиқдан бўғилган қизил лозими тиззасигача кўриниб қолибди.

— У ёқда нима шовуллаялти? — деб сўрадим.

— Қамиш. Қамиш шовуллаялти,— деди, унинг нафасини яқиндан сезиб, яна кетиб колишидан хавотир олдим.

— Қанақа қамиш? Дарё борми?

— Вой ўлай, билмайсизми ҳали? Аму оқиб ётибди пастда!

— Аму? Шу ерда-я? Яқинми?

— Мана!

Ажабо! Сеҳргарми бу қиз? Вужудимда куч сездим, гўё ўз уйимда ўтиргандек.

— Менга қара, соҳилга бормайсизми? — дедим ўз дадиллигимга ўзим ҳам ҳайрон бўлиб. Қизча ҳам кулимсираб қараб қолди: ўзи тушиб қолган вазиятни унуди, деб ўйлади шекилли.

— Мен биламан, сиз босмачилар талаган поезддан қочгансиз. Кўрқмайсизми?

— Бу жойлар бехавотир деяпсан-ку.

Қизча ғуурланиб кетди: демак, бу мусофири йигит унга таяниб қолган, унга ишонади.

— Юринг,— деди шартта ўрнидан туриб. Биз биттадан олма олиб ғарчча тишладик-да тойлар эгарланадиган тақир майдонни кесиб, югурдик. Майдон четидаги теракзордан чиқкач, калин қамишзорларнинг шовуллаши кучайди. Узокдан осмон рангида бўзариб Аму кўринди, унинг таниш сарин нафаси юзга урди.

— Олисга бормаймиз, кирғоқда катта йўл бор, мана шу ерга ўтириб дарёни томоша қилинг,— деди қизча дўнглик панасидаги майсазорни кўрсатиб. Ўзи калта этагини тиззаларига базўр кийгизиб ўтирди. Мени тунги Аму маф-

тун қилдими, ажойиб меҳрибон қизча билан дарё соҳилида ўтирганимга ҳали ҳам ишонинкирамай, лол эдим.

— Олманг ширин экан,— дедим бошқа гап тополмай.

— Сизлар Ленинни қаёқдан биласизлар, унга бориб нима дейсиз? — деб сўраб қолди қиз.

Бу мураккаб савол алғов-далғов хиссиётларни учирив, мени илгариги ташвишли ҳолатимга қайтарди.

— Ха... Етиб боролсайдик! Унга айтадиган гапларимиз кўп. Мана шу дарёнинг нариги кирғоғида менинг қадимий заҳматкаш ватаним. Неча юз йиллардан бери уни не-не келгиндилар оёқости килмади! Шунчаки мустақил яшаш учун неча конли урушларда хонавайрон бўлдик, лекин бизни хеч ким бундай улуғ ҳурмат билан тилга олгани йўқ эди. Ленин бизнинг мустақиллигимизни Россия номидан тан олди. Лениннинг сўзи билан менинг ҳалқим ўз қадрини, ўзига ишончини, эллар аро обрўйини топди. Ленин бизнинг якка эмаслигимизни жаҳонга эълон қилди. Ҳозир инглизлар бизга қарши яна уруш очган. Қўйнимдаги хат тақдиримизни ҳал қиласди. Ўнгà бориб нима дейсизлар, дединг. Биз қайта туғилдик, сиз бизга куч бердингиз, деймиз, у бизга душманни қандай енгиш кераклигини ўргатади. Ҳа... етиб боролсак, айтадиган гапларимиз кўпку-я!

— Етиб борасизлар!— деди қиз. Унинг ишончи қулфи дилимни очиб юборди. Мен шерикларимнинг тутқундалигини, хатни асраб қолиш учун қочиб юрганимни ҳозирги ахволим, мутлако чорасизлигимни хикоя қилиб бердим. Қизнинг чиройли кўзлари катта очилдию чорасиз кайфиятимни чил-чил қилиб:

— Мен ҳаммасини билиб бераман, сиз бегона кўздан эҳтиёт бўлиб жим ётсангиз бўлгани!— деди ғайрати тошиб.

Юзига тонг нури тушдими, жасорат аҳди уни шундай лобар қилиб кўрсатдими, биринчи бор кўраётгандай тикилиб қолибман: бола эмас, етуқ бир гўзал эди бу! Лаблари энди қизарган олчадеккина, узунчоқ корача юзида сирли оқила кўзлар... Майда ўрилган соchlаридаги хас-ҳашакни олиб ташлагим келди-ю, ҳаддим сиғмади.

— Сен... Сиз қандай қилиб...

— Тонг отди, жойингизга боринг,— деди у яна учрамиз дея ваъда бергандай қараб. Кетаркан, жилмайиб қўшиб кўйди.— Ариқда мана бу ерингизни ювиб олинг.

— Сабза мўйлабимга бармоғини теккизиб олди.

Ариққа етганда тирналган юзимдаги қон юқи аралаш лойни ювиб ташладим, лекин ўша бармоқ изи, назаримда, ўшанда ҳам, кейин ҳам бир умр кетмади.

Эски бостиurmанинг тепасидаги сомонхонага чиқиб ётдим-у, на тут талқон ўтади томоқдан, на чавати нон. Сабртоқат деган нарса одамга мана шунака жойда керак бўлар экан, баданларим қизиб, ўт олиб кетишимиға сал қолди, бир кун роса йилдай чўзилди назаримда. Кўпроқ унинг ўзини кутармидим, келтирадиган хабариними — билмадим. Булар иккиси бир бутун эди мен учун. Аму ёқасида интизор ўтган ўша азобли куним ҳозир ўйлаб қарасам, ҳаётимнинг энг ноёб дамлари бўлган экан...

Қизалоқ кош корайгандагина, одатича, «Хей...» деб, ердан ўсиб чиққандек бирдан пайдо бўлди. Барини кўриб-билиб келибди. Шерикларим вокзал почтасининг омборхонасида қамоқда экан, қизча уларни дераза панжаралари оша кузатибди. Бўйи пастроғи миқ этмай бошини эгиб яшик устида ўтирганмиш, соқолига сурма қўйган басавлат одам нуқул бақириб гапирав, «Ҳаққингиз йўқ!» деб кўлларини пахса қиласмиш, солдатга ўхшаганиннинг жағи қонабди, ўзини босолмай ким биландир муштлашганга ўхшайди. Қизнинг чамасича, босмачилар уларни сўроқ қиласвериб зерикишган, фойдаси йўқлигини ҳам билишади, лекин кимдир улардан «урасан, қийнайсан, топтирасан!» деб талаб қилаётган кўринади. Чунки қизча станцияда босмачилардан ташқари, «оқлар»га ўхшаб мовут кийган бегона «начайлик»ларни ҳам кўрибди. Улар жуда такобир эмиш, бири вокзал майдонида Муҳиддин кўрбушининг юзига қамчи тортиб юборса ҳам, йигитлари индаёлмабди.

Қиз бўртиб кетган юзларини кафти билан сидириб,

шивирлаб ҳикоя қиласар, мен эса унинг навниҳолдай гавда-
сидан кўз ололмай, жасур руҳини, кўрқмас жонини
ўйлардим.

— Уйдагилар сени кидириб, хавотир олаётгандир...

— Уйдагиларга кўриндим,— деди у кўлтиғидан лат-
тага ўралган нарсани олиб. Бу иссиқкина зогора нон
эди.— Ҳозир коронғи тушди, қамишзорга бориб ётасиз.
Қишлоқда Мухиддин кўрбошининг йигитлари юрибди,
сизни излашяпти.

Ҳаммани тинчитди бу жонсарак қиз, уйдагиларни ҳам,
мени ҳам. Станция, қишлоқ, қамишзор... Қачон, каерда
пайдо бўлишини билмайсиз — ҳаммасига улгуради, қай
маҳал ухлаб ором олади — номаълум. «Хей...» деб аzonда
қамишзорда пайдо бўлиб, янги хабарларни еткизади-да,
юзимга тикилиб бирпас ўтиради. «Ленинга ёзилган хат шу
чарм бўхчадами?» дейди портфелга бармоқ учларини тек-
кизиб. Яна менга тикилади. Очикиб зогора чайнашимни
жилмайиб томоша қиласади, гўё мен эмас, ўзи маза қила-
ётгандай.

Қамишзорда икки кечаю икки кундуз ётдим. Кийим-
бошимдан зах ўтиб, соч-соқолим ўсиб, лабларимга учук
тошган, тикиладиган жойим йўқ, лекин у ҳар келганда бир
мўъжиза кўргандай тикилар, ўзимни қаёқка қўйишни
билмасдим.

Учинчи куни кечгача йўқолиб кетди, негадир вужудим
қалтирай бошлади, у кетса ўзимни ожиз сезардим, ўзим-
дан ҳам кўра уни кўпроқ ўйлаётганимни пайқаб қолардим:
бир жойда эҳтиётсизлик қилиб кўймадими, кўзга якин
нарса, ҳирсга тўлган босмачи йигитлар қишлоқда изғиб
юрган бўлса... Бу келганида шунга ўхшаш хавотирдан гап
очгандим, ҳазилга олди:

— Улар мени эмас, сизни кидиришяпти...

Ўша йўқ бўлиб кетган куни кечкурун янги хабар олиб
келди:

— Ёнган қишлоқдаги тақачи Салим акага... хабар бер-
дим. Нима қилишни ўзи билади.

— Синалган одамми?

Қиз чиройли кулди.

— У киши ҳам сизнинг ҳақингизда шундай савол бердилар. «Ҳа» дедим.

Бу қиз менга бирдан жуда-жуда кадрдон туюлиб кетди. Үнга қандайдир яхши гап айтгим келди. Бирдан эсимга тушдики, ажабо, хозиргача исмини сўрамабман, хижолат тортиб, ичимда «тўнгак» деб сўқдим ўзимни.

Энди отини сўрайман деб оғиз жуфтлаган эдим, одатдагидек, лип этиб яна ғойиб бўлди. Аттанг, Салим деганинг кимлигини ҳам суриштирмоқчи эдим. Тақачининг исмини тилга олганида товуши жуда ширали товланди қизи тушмагурнинг... Йўғ-э, ёш бола-ку, мен нималар деялман.

Тунги қўналғада қушлар безовта, олисларда адашган ёввойи ўрдакнинг қағиллагани эшишилади. Тагимда зах дўнглик, атроф ботқоқ, нарироқдан дарёнинг намчил нафаси эсади. Қамишзорнинг тинмай шовуллаши аллақаёқдаги ўйларни бошлаб келади.

Шўринг қурғур Аму дейман. У ёғида жанг, бу ёғида жанг, ҳусну қудратини самимий ҳайрат билан томоша қиласиган бир жон ҳам йўқ. Бўлмаса, созлиқда қашқирдай писиб ётиш ўрнига, дарё кечалари сарин шабада эсган қирғоқда муҳаббат хақида гаплашадиган пайтимиз.

— Исмингиз нимади, ҳай қиз?

— ...

— Менинг исмим Содик, офицерман.

— Сизларда ҳамма офицерлар ҳам шунаقا чиройли мўйлов кўядими?

— Липпангиздан яна битта олма олиб беринг.

— Олма хали аччин, пишганда дарёга отаман, нариги қирғоқда тутиб оласиз.

Қаҳқаҳа янграйди, дарё шовуллайди.

Йўқ, бу туш эди, сал мизғиган эканман, отлар дупуридан уйғониб, тўппончага кўл югуртирдим. Қарасам, тонг отиб қолибди, отлиқлар орасида таниш овоз.

— Юсуфзай! — дедим қувончим тошиб. Отликлар ўнтача, улар қамишзордан сал нарида тўхтаб, пишкириб, типирчилаб турган отлар устида гурунглашяпти. Улар орасида Юсуфзай товушимни эшилдими, отини тикка мен томон буриб қамчи босдӣ. Югуриб қамишзордан чикдим. Отлик қизил аскарлар мени қуршаб олишди; бир аҳволда бўлсан керак — анча ачиниб томоша қилишди.

От бердилар, эгарда базўр ўтирибман-у, атрофга қарайман: қиз йўқ эди. Буларни ким бошлаб келди?

Ёнимда пайдо бўлиб, мешчасида сув узатган Юсуфзай қисқача тушунтириди: бу йигитлар кечаси станцияни ҳам, атроф қишлоқларни ҳам босмачилардан тозалаб, катта талафот беришли, бизни қутқазиш учун бўлган жангда командирлари ҳалок бўлди, сардор жуда хижолат...

— Сардор сендан рози, тахминан хабардор эдик.

«Бир қизалок орқалими? Қани ўзи?» деб сўрамоқчи эдим, тийилдим. Отликлар йўлга тушишди. Юсуфзай билан биз орқаларидан йўртдик. Мен ҳамон қизалокни ўйлардим, наҳот яна бир кўрмай, хайрлашмай кетиб колсам?

Тақирдан ўтганимизда теракзор орасида икки отликининг шарпаси кўринди-ю, танимадик, ўтиб кетдик, улар бизни тераклар орасидан кузатиб қолишли.

Менинг жуда мазам кочган, кутулиш, яна эсон-омон йўлга тушиш қувончи янада толиктириди шекилли, шармандаларча иродасизлик билан нуқул қизни ўйлар эдим: бир кўриб миннатдорчилик билдирмай кетиш одобдан эмас-ку, Юсуфзайга айтсаммикин?..

Хаёл билан орқароқда колган эканман, «Ҳей...» деган таниш сирли овоз эшилди. Юрагим шув этиб кетди: кутулганимиз туш бўлиб чиқса-я?! Йўқ, тагимда ботқоқ дўнглиги эмас, расмана эгар, мана жонвор от пишкириб туриби... Қайиш-жабдуқ хиди менга жуда ҳам таниш.

— Ҳей...

Эгардан беихтиёр сапчиб тушдим. Карасам, қиз кўлларини ёйиб, қоқина-суринна кувиб келяпти. Мен ҳам истиқболига интилдим. У етиб келдию бўйнимга осилиб,

юзимдан ўпид олди. У ёнар, ҳансирап, мен эса кўзларимга ишонмай, шошиб қолган эдим. Ориқ елкаларидан ушлаб ўзимга тортибман, қиз эса бу сафар лабларини мўйлабимга текизди-да, қўлимдан чиқиб қочди. Орқасига қараб югурди. Эсимга келганини қаранг:

— Хой қиз, исминг нимади? — деб қичкирибман миннатдорлик билдириш ўрнига.

— Отим Сумбул! — деди кўл силкиб чопаркан.

Нарирокда унинг оти, яна бир отлиқ кутиб турарди. Ҳалиги теракзордаги шарпалар хаёлимга келди: Салим тақачи ўша бўлса эҳтимол...

Эгарга сакраб, Юсуфзайга етиб олдим, қулоғимда қизнинг товуши янграр эди: «Отим Сумбул...», «Сумбул...»

Бу ҳикояни аслида мана шу исм туфайли эсладим. Бошқа ҳамма нарса тарихдан маълум: мактубни Тошкентгача яна кўп қийинчиликлар, кутилмаган саргузаштлар билан, ардоклаб олиб борганимиз; Туркистон қамалда, Оренбургда йўл бекик бўлгани учун хатнинг мазмунини Москвага радиотелеграф орқали етказганимиз — барини биласиз, аммо ўша жонсарак қизнинг Сумбул Садриева деган оламга машхур олим бўлиб етишганини ҳамма ҳам билавермаса керак. Буни мен ҳам бугунгача билмас эдим. Сиз менинг қалтироқ кўлларим билан мана бу кировдек оқ мўйловни силайверганимга ҳайрон бўлманг. Бу ўша мўйлов. Ўша эзгу илк бўсадан кейин мўйловимни олдирган эмасман...

Кидиув партиясининг базасида бу маҳал ҳеч ким бўлмайди. Бош гидрогеологнинг палатасида ҳамма нарса муҳайё: мешда булоқ суви, ерга кўмилган хумда қўй сутидан сузилган пишлок, тўшак остида икки қават кигиз, пашشاхона... Лекин Собир Тўхтабоевнинг ҳамон мазаси йўқ: болдири моматалоқ бўлиб, шишиб, кўкариб кетган, яраси газак олиб ётибди, бўғинларига дармон кирмаётиди. Ташналик қийнайди, Гожсўхта деган кора табиб, кўп сув ичиш маъқул эмас, деб кетди. Фуломалининг ўзи эса

йўқ. Олти кундан бери йўқ, палатаси офтобда куйиб, хувиллаб ётиби. Қаёқда юриби экан, бирон нишона топдими?

Чорданаҳрнинг ўн тўрт ўзанидан энди олтитаси тахминан аниқланди. Ғуломали ваъда қилганини топиб келса, еттита бўлади. Ёмон эмас. Лекин вакт тез ўтиб кетяпти. Ҳукуматнинг «Катта Аму лойиҳаси»ни қабул қилиш хавфи тобора яқинлашмоқда. Ёмоннинг касофати деб шуни айтади — доктор Сухайл ўз юртига сотқинлик қилиб қаёклар гадир қочмаганида вактдан камида беш ой ютилган бўлар эди. Ҳали бу ўзанларни ўрганиш, ўзан воҳаларидағи қабилаларга гап тушунтириш учун ҳам кўп фурсат керак бўлади, шекилли. Булар ҳам ғалати, ўз манфаатини англайвермайдиган, жуда хилма-хил ҳалқ бўлар экан. Сув келади, десанг, уйингга ўт кетди, деб тушунадиганлари ҳам бор.

Собиржон ўтган ҳафта ўзи аниқлаган иккинчи «нахр»ни ўрганаракан, ўзан этагида яшовчи кўчманчи қабиланинг бошлиғи билан танишди. Бошлиқ кекса бўлса ҳам, бакувват, мош-гуруч соқоли куюқ тўлқинланиб, кўзлари ялтиллаб турадиган, ола саллали, елкасидан сочиқ тушмайдиган, кенгқовул пийрону тумбон кийган чайир одам эди. У паставкина отидан чаккон тушиб, меҳмон билан куюқ кўришида-да, очиқ жойда, кунтиғига дастурхон ёздириди. Ҳушров бобо дер эканлар, атрофида доим тўрт-бешта йигит, ўзи ҳам муғамбирроқ кўринарди.

— Сув келади денг?... — деганча, бу хабарга талай вакт ўз муносабатини билдиримай, бошқа ишлар билан шуғулланди, таом буюрди, оқсоқоллардан кимларнидир йўқлади. Эчки сутидан куруттий, кичир, йилки гўштидан чойнаки шўрва, яна аллақандай нотаниш таомларнинг тотли ҳиди анқирди, кўп ўтмай қир шабадаси ҳам юрди, олисда подалар кўзгалиб, уфқда чанг булатлари кўринди.

— Бу муждангиз бизга маъқул эмас, меҳмон,— деди Ҳушров бобо ниҳоят.

Буларни хушхабар билан ғоят хушнуду миннатдор қилдим, деб ўтирган Собиржон ҳанг-манг бўлиб қолди, ё

гапимни тушунтиrolмадимми, деди ичида. Қараса, оқсоқолларнинг ҳам қовоғи солиқ, булар уни шумқадам деб ўйлашяпти чамаси, дастурхон устида ўтирган чақирилмаган меҳмондай, жуда нокулай сезди ўзини.

— Нечук ундей, сардор? — деди кўзлари пирпираб.

Қабила бошлигининг товуши ҳам ўзгарган эди, у ғудраниб тушунтириди:

— Бу ерларда бизнинг тирикчилигимиз наҳрдан сувқайтиб ботқоқлар қуригандан кейин бошланган, меҳмон. Биз кўчиб юрадиган мана бу ҳадсиз яйловлар бундан икки юз йил муқаддам пайдо бўлган экан. Сиз бўлсангиз бизга яна ботқоқлар олиб келмокчисиз...

Оқсоқоллар унинг гапини маъқуллаб, бир жонланиб, ўзаро ғўнғиллаша бошладилар, лекин бошлиқ бир имо билан бу норози овозанинг олдини олди.

Собиржонга бор гап тушунарли эди. Бир неча аср аввал анхор этаклари чексиз созликларга айланган. Ерли қабилалар, мўл-кўл сувдан фойдаланишга укуви ҳам, кучи ҳам етмай, ерни ботқоқлар ихтиёрига ташлаб кетишга мажбур бўлганлар. Чорданаҳр қуриганда бу воҳада табиий яйловлар пайдо бўлиб, уни кўчманчилар келиб эгаллаган. Улар энди ўз ҳаётларини ўзгача тасаввур этолмайдилар, бу фақир яйловлар улар учун она-Ер.

Шундай бўлса ҳам, Собиржон тушунтиришга ҳаракат қилди.

— Энди ботқоқ бўлмайди, ҳурматли оқсоқоллар. Сувни инсон ўзи бошқаради. Яйловларни суғориш билан бирга, экин-тикин, боф-роф дегандай... Воҳа обод бўлиши кепрак. Умуман, ҳаётни бир оз ўзгартериш пайти етди. Қачонгача кўчманчилик, ахир хозир жаҳонда...

У эҳтиётсиз, ножӯя гапириб қўйганини дарров пайқади. Оқсоқолларнинг юзларига бегоналик соя ташлади. Фақат муғамбири Хушров бобо сир бой бермай, кулимсираб ўтиради.

— Сиз билмайсиз, меҳмон, Афғонистонни мана шу кўчийлар бокади,— деди у салмоқ билан, тўлқинли соқо-

лини силаб.— Шимолнинг кўчийлари бўлмаса мамлакат бозорларида на гўшт, на сут-қатик, на юнг, на тери... Бизнинг халқимиз учун буларнинг нима эканини ҳукуматимиз ҳам билади.

Бу кейинги гапда жиндек таҳдид оҳанги ҳам бор. Собиржон хато қилганини тушунди-ю, бунинг нақадар хунук оқибатлари бўлишини хали билмас эди. Бу ерларда янги гап газета ёки радио орқали эмас, оғзаки, демак турли-турман рангу муболагаларда, кўшилиб-чатилиб, тез тарқалади. Кейин бу стихияни хеч ким тўхтатолмайди.

Собир Тўхтабоев офтоб тигида бўлган сухбатнинг кеч-курун кабила аъзолари орасида ваҳима қўзғаганини пай-қаб, ўзининг ношудлигидан нафратланди, эртасига эса мулзам бир ҳолатда бошқа воҳага ўтиб кетди.

Кўшни ўзан воҳаси отда бир кунлик йўл эди. Шу бир кун давомида Собиржон нукул кўчманчилар ҳакида ўйлади. Кўчманчи деганда у бутунлай бошқача халкни, ерга меҳри йўқ, бир жойни қиртишлаб, кўч-кўронини кўтарганча бошқа жойга ўтиб кетаверадиган, факат ўз тирикчилини ўйлайдиган ярим ёввойи, сарсари қабилаларни тушунар эди. Йўқ, булар мамлакатда ўз ўринини яхши англайдиган, ернинг қадрига етадиган, иззат-нафсини обдон биладиган халқ бўлар экан. Ўша сухбатдан кейинги кеча ўтовларда, от-улов ва оиласвий ўчоклар атрофида Собиржон бу мағрур одамларнинг совукрок муносабатини, ҳатто ёв қарашларини ҳам сезди.

Лекин кўшни воҳага етганда дастлабки пайтлардаёқ у ўша кўнгилсизликларни паққос эсдан чиқариб юборди. Бу ерда уни хушнуд кутиб олиб, нақ кафтда кўтариб юрдилар. Бу қовжираган, қақроқ воҳада пастликдаги катак-катак ерларда эрта баҳор жилдираб келган сувларга жиндак полиз, жиндак сабзавот ундириб, кейин кир этакларига арпа сепиб, худодан ёмғир тилаб омадини кутадиган камбағал, заҳматкаш қавмлар яшар экан. Ҳар ким ўзининг пешана тери сингган бир парча ориқ ерини авайлайди. Шунинг учун олақуроқ экинзорлардан ҳам кўра, тошу

тиканак билан кўтарилиган ихота марзалар кўпроқ кўзга ташланар эди. Зўрға билиниб турган кўхна ўзаннинг икки ёнида хозирданоқ қовжираб, сарғайиб кетгани тошлоқ кенгликлар; рўзгорларда ҳар бир кўшу омочгина эмас, ҳар бир таппию чўп ҳам ҳисобда.

Собиржоннинг бу сафар эҳтиёт бўлиб айтган «сув келади»сини даставвал бирор ишонмай, бирор ҳайрат билан, гўё гайритабиний бир мўъжизадек қабул қилди. Кейинчалик, бир оз сухбатдан сўнг эса, хушхабар барча дехоту қалъаларга, қишлову қўраларга ёйилиб, тутқич бермай учган чиройли қушдай, қувонч таратиб парпираб юрди.

Қабила бошлигининг зиёфати қуюқ бўлмаса ҳам, сухбат қуюқ, одам кўп эди. Собиржон ҳам очилиб кетиб, Аму сувини қадимий Чорданаҳр ўзанларидан шимол ерларига тараш режасини батафсил гапириб берди. Бу тезда бўлмайди, албатта: режани илмий асослаш зарур, хукумат қўллаши, улус ёрдам бериши керак. Лекин бу — порлаб турган эртаги кун!

Келажакка гал келганда Собиржон Ўзбекистон чўлларида яшнаган боғу бадавлат рўзгорлар хақида сўзлаб кетди. Шундай сўзладики, ўзигина эмас, йиғиндагилар ҳам қаерда ўтирганликларини унутаёздилар. Буни кўзига ёш олиб ўтирган бир қариягина унутмаган экан шекилли, салмоқ билан сўради:

— Ўғлим, сиз бўладиган гапни гапиринг, бордию сув келса, унинг изми кимнинг қўлида бўлади, мен ўзимга ариқ очсан, кимнинг оёғига бош ураман?

Ҳамма жим бўлди, Собиржон хушёр тортди. Яна қовун тушириб кўймадими, ҳикояси буларга эртак бўлиб туюлди чамаси. «Бўладиган гапни гапири!» Чиндан ҳам, «бўладигани» нима? Булар шунча меҳнат, шунча азоб, шунча маблаг эвазига келадиган сувни қабул килиб олишга, истеъфода килишга тайёр эмаслар-ку! Бу фикр унинг кўнглига неча марта келиб, не қийнокларга солмаган. Шу азобли ўй билан гоҳо қўли ишдан совиб, умидсизликка берилар, бу юришлари, бу ташвишлари тамом фойдасиздай туюлар,

барини ташлаб кетгиси келиб қолар эди. Ўша оғир кайфи-ят яна қамради вужудини. Буни пайқаган қабила бошлиғи,— у бошига қайиш чамбарак кийиб, ўсик соchlарини елкасига йиғнаган, баланд бўйли, котма, кекса бўлмаса ҳам ҳамма Кулбобо деб ҳурматлайдиган ёқимтой одам эди,— масалани ўзича тушунтириб йиғинни тинчитган бўлди: сув келаверсин-чи, унга эгалик қиладиган нуфузли, қурбли одамлар топилар, дехқон ҳалқмиз, иншоолло...

— Ери борга сув керак, Кулбобо, ери йўқ — ўша-ўшада...— деди кимдир.

Кулбобога бу лукма унча ёқмади. «Сув азиз, сув мұқадdas, куфур кетмангиз. Шўравий меҳмонга хушхабар учун ташаккур айтайлик! Омин, раббил оламин!» деб, энди учи чиққан катта зиддиятни, билибми-билмайми, хаспўшлади-қўйди. Оминдан кейин Собиржон ҳам ҳеч нарса деёлмай ўрнидан турди.

Унинг кайфияти ўша-ўша эди. Кечки пайт негадир Зулайхонинг чашмадай тиник кўзлари ёдига тушиб кетди. Рухи сўнгандар пайтлари ҳамиша шундай бўлар, ягона нажот юлдузидай шу кўзлар хаёлида порлаб, бошқа ҳамма нарсани хиралаштириб кўяр, ҳамма нарсани йиғишистириб Шокалон тоганинг ўша кўхна кўргонига қараб йўл олгиси келаверар эди. Ҳозир ҳам шундай бўлди-ю, лекин янги ҳабардан жонланиб қолган одамлар уни ўз оғир хаёллари билан ёлғиз қолишга қўйишмади. Қулбобо ўзи келиб, унга мачит ёнидаги «оташхона»дан жой кўрсатди, бу меҳмонхонадай гап экан, намат устида қалин тўшак, супада енгил дастурхон ёзиғлик, чой-нон, ўчокда қора кумғон шараклаб турибди, файзли қўналға. Лекин келди-кетди, синчков ёш-яланг, полизчи, намозхон, даладан қайтган қўшчи, бола-бакра шомгача тинчлик бермади. Булар билан гаплашиш, содда, чигал саволларига жавоб бериш Собиржоннинг ўзига ҳам кизиқ эди, анча ёзилди. Лекин...

Булар билан тил топишдим, деб ўзидан мамнун бўлиб, энди ётишга шайланиб турганида ўнг оёғининг аллақаерига наштар урилгандай жаз этди-ю, оғриқ бутун аъзои ба-

данини зирқиратиб юборди. Сапчиб турай деган эди, гурс этиб жойига йикилди-да, наматда юмалаб додлай бошлади. Ёнидагилар ваҳимада ўзларини четга олиб, кўзлари ола-кула бўлганча, аввал ҳеч нарсага тушунмай бакрайиб турдилар. Кейин кексароқ бир деҳқон Собиржоннинг тепасига бориб бир нималарни сўради, лекин Собиржон жавоб ўрнига бакириб тўлғанар, оёғини кўрсатар эди. Қария ёнидаги ёшларни ёрдамга чакириб, чироқ тутдилар, кимдир Собиржонни юмалагани қўймай босиб турди. Унинг оёғи бирпасда дўмбира бўлиб шишиб кетган эди, этикни икки кишилаб тортиб, ечолмадилар.

— Бир нарса чақдими?

— Билмайман... — деди Собиржон тишини тишига босиб.

— Гожсўхтани топинглар! Гожсўхтани чакиринглар! — деди ваҳимали суронга этиб келган Қулбобо. У Собиржоннинг бошини этагига олиб, унинг бодраб совуқ тер чиққан пешонасини нам пахта билан артиб турди. Қария пичогини олиб, этик қўнжини тилиб юборди. Собиржоннинг болдири ходадай йўғон тортган, таранг, бўзариб кетган эди.

Тарашадай қотма, ярим яланғоч, ўтда ўртангандай қоп-кора Гожсўхта кириб келди. Бу қабиланинг табиби, фолбини, азайимхони, ринд мўъжизакори экан. Унга йўл бердилар. Гожсўхта кириши билан вазиятни тахминлаб тушунди шекилли, аввал меҳмоннинг пайтавасини ғижимлаб бурчакдаги бўш пакирга ташлаб қўйди, кейин Қулбобо кўлидаги пахтани олиб беморнинг болдирини ишқаб артди-да, астойдил тиз чўкиб, шиш жойига оғзи билан шартта ёпишиб сўра бошлади. Собиржон тўлғанар, қария бошлиқ ёшлар унинг сёёқ-кўлларини босиб туришар, қоп-кора, чайир Гожсўхта эса болдирга канадай ёпишиб, бор кучи билан уқалаб-уқалаб, тишлаб сўрар, дамо-дам сўлагини туфлаб ташлаб, кўкариб кетган болдирга яна тишсолар, ўзига нотаниш одамнинг бўғилиб бақиришига қарамай, шафқатсиз сўрар эди. Бўйнида кўк томирлар бўртиб чиқди, тупук ўрнига оғзидан қон келганда бундан янада

рағбатлангандай қаттиқроқ ёпишди, Собиржон эса нима бўлаётганини билмас, вужудини ўт чулғагандай тез-тез нафас олар, инграр, моматалок бўлиб кетган болдирини ўзи кўролмас эди.

Бу қийнок ўн беш-йигирма минут давом этди. Кейин табиб шиш жойинга ниш уриб кон чиқарди, аллақандай ўт баргини тутатиб кукунини ярага босди. Узум шарбати келтирдилар, Гожсўхта озгинасини ярага тўкиб, қолганини ўзи ичиб юборди-да, бемор ёнига ҳоргин гавдасини чалқанча ташлади. Шундагина бемор ҳам, табиб ҳам шаррос терга ботиб, тинчётиб қолдилар. Атрофдагилар енгил тортиб, юзлари ёришганча шукронга ўқиши. Ўзига келган Собиржон уларни кузатарди: бири жулдур, бири художўй, бири ялангоёк, бири астойдил куюнган, бири шунчаки синчков... Яқинда бўлиб ўтган саросима уларни ажойиб бир тарзда бирлаштириди. Собиржон ўзига нима бўлганини ҳали билмаса ҳам шулар туфайли бир ўлимдан қолганини англарди, жилмайиб бокди.

Нафасини ростлаган Гожсўхта ўрнидан туриб пакирдан пайтавани олди-да, икки бармоги билан тутиб силкиди. Чироқ тутдилар: ерда коракуртнинг ўлиги ётар эди. Қатта, эзилиб кетган, жирканч... Ҳамма оғзини очиб қолди. Ҳатто ҳозиргача бир сўз айтмаган Гожсўхтанинг ўзи ҳам Собиржонга қараб:

— Бале! — деди бўғиқ овозда. «Шу даҳшатли газанда ҳам сени ўлдиролмабди», дегани бўлди шекилли. Атрофдагилар ҳам буни шундай тушуниб, бошларини сарак-сарак қилиб қўйишиди.

Гожсўхта, бемор ухлаши керак, деб йифилганларни уй-уйига жўнатди. Унинг гапи гап, эътибори баланд эканлиги кўриниб турар эди. Белига латта-путта ўраган, дарвешнамо, гўё устихонигача ўтда ўртангандай коп-кора (сўхта деганларича бор!), бесёнакай бу одамга ҳайрат билан тикилиб ётган Собиржон сўради:

— Хурматли табиб, сиз ҳаётингизни хавф остига қўйиб, мени кутқаздингиз, қиёматлик қарздор қилдингиз.

Хозир сизга миннатдорлигимни билдириш учун ёнимда ҳеч нарсам йўқ, эгарланган отимни берсам хафа бўлмайсизми?

Гожсўхта Кулбобо билан кўз уриштириб олиб, сал жилмайди-да, меҳмоннинг қўнжи тилинган этигини ердан кўтариб, қўнини уқалаб, ҳидлаб, яна жойига кўйди.

— Хозир каердан келяптилар, мусофири соҳиб? — дей сўради жавоб ўрнига.

— Кўшниларингиздан, кўчманчи қабилалардан келяпман, хурматли табиб, нима эди?

Мезбонлар яна кўз уриштиришди. Гожсўхта бошлиқка маъноли қараб, bemорга икки кунгача кўп сув ичмасликни маслаҳат бериб, саломатлик тилаб чиқиб кетди.

Собиржон ётган ўринида кучсиз талпинганча «Отни миниб олинг», деб қолди.

— Хафа бўлдими? — деб сўради кейин Кулбободан.

— Йўқ, у отингизни минмайди, bemордан суд олишни гуноҳ деб билади,— деди қабила бошлиғи,— гап бунда эмас. Гожсўхта бошқа нарсани шама қиляпти. Этигиниз ишланган кўндан экан, бундай этик қўнжига қорақурт яқин йўламайди, ўз оёғи билан келиб ҳеч вақт кирмайди. Биз бу газанданинг одатларини яхши биламиз...

— Нима демокчисиз?

— Демак, уни пайтавангизга кимdir атай ташлаб қўйган.

— Йўқ, йўқ, асло! Ундай деб ўйлашга ҳеч қандай асосим йўқ, хурматли Кулбобо!

— Ҳар ҳолда, эсланг-чи... кўчманчилар сизни қандай кутишиди?

— Яхши, яхши кутишиди. Ҳеч кимдан асло шубҳам йўқ,— деди Собиржон шошиб. Бу ўринда баҳона билан икки қабиланинг азалий низолари қалқиб чиқяпти, деб ўйлаб, бундай гапни шу жойдаёқ босди-босди қилмоқчи эди.— Мен мутлако соғман, тузалиб кетдим... Биз далада ишлайдиган одамлармиз, қорақурт чакади, илон чакади; нималар бўлмайди дейсиз... Ундай шубҳаларни кўнглингиздан чиқариб ташланг, сардор.

Бу гапдан кейин Собиржон, ҳали қўнгли бехузур бўлиб турган бўлса ҳам, оёғига зўрға босиб, барвактрок базага ётиб боришга аҳд қилди.

Азонда уни эгарга ўтказиб, қабиланинг бир неча йигити кузатиб келди. Собиржон базадаги ҳамкасларига ҳам ортиқча тафсилотни айтмасдан, тўғри Ғуломалининг палатасига кирдию ётиб қолди. Бош гидрогеологнинг ўзи йўқ эди.

Елғиз қолгач, Собиржон болдирини ўзи биринчи бор очиб кўриб қўрқиб кетди: тиззагача кўкариб, мўматалоқ бўлиб кетган болдири ҳеч нарсани сезмас, яра газак ола бошлаган эди. Бир тасалли — энди қонда заҳар юки йўқ, кўнгил айнаш ҳам камайди. Гожсўхта унинг отизотини ҳам суриштирмай фидойилик кўрсатди, бўлмаса бу шароитда ўлимдан бошқа нима чора бор эди! Эти устихонига ёпишган шу йўқсил одамнинг инсонгарчилиги Собиржонни оёққа турғизди.

Шу беминнат, дили пок, камбағал, заҳматкаш одамларга умрбодлик бир яхшилик килишга Собиржоннинг нечанчи бор ич-ичидан аҳд-паймон қилиши! Юраги мана шундай эзгу тилакларга тўлиб-тошганда бутун вужуди ўт олгандай бир ёлкинланади-ю, кўп ўтмай, енгиб бўлмас тўсикларга яна дуч келиб, оғир қийнокларда қолади. Мана ҳозир ҳам бадандаги дард аримай туриб, дилини қаёқдаги азобли ўйлар қийнокқа олди. Ғуломали Коргардан дарак йўқ. Доктор Сухайлнинг китобида қайд килинган қадимги ўзанлар шу эканинга ишонч ҳосил қилиш учун аввал уларнинг роса ўн тўртта эканини аниқлаш керак. Собиржон қисқа йўл деб, қидирув партиясини хатога бошламаган бўлсайди. Кобулда нима гап экан? Рональд Байрси бошчилигидағи «Жеймс — Морисон» чилар сотқин амалдорларни қўлга олиб, хукуматга риёкорлик лойиҳаларини рўпара қилиш учун тинмай изғиб юришибди. «Бизнинг бу ётишларимиз уларга зап қўл келади-да», дея алаҳлагандай ғудраниб, ёнбошига ағдариларакан, Собиржон оёғининг

аллақаеридаги оғриқдан инграб юборди. Шу аҳволда базага қандай етиб келганига ҳайрон...

Ярим кечада уни от дупури уйғотди. Ўрнидан турғанида чайла ёнида оёқ шарпаси эшитилди. Дўстини қадамидан таниган Собиржон дарров фонус пилигини кўтариб:

— Гулом! — деди ташқарига қараб. Палос «эшик» ни кўтариб, гүё осмондай кўм-кўк туннинг салқин қўйнидан чиқиб келган Гуломали хуржунини гурс этиб ерга ташларкан, Собиржон унинг нимадандир мамнун кайфиятини сезди. Еки қувончли хабарни жуда ҳам орзиқиб кутганидан шундай туюлдимикин?

— Узоқ колиб кетдинг, Гуломали, нима гап?

— Термосда кофе борми?

— Кофе йўқ, кечқурун келиб, ўликдай қотиб ухлаб колибман.

Гуломали унинг овозида қандайдир ўзгариш, хаста заифлик борлигини пайқаб:

— Тўхта, тўхта, менга қара-чи,— дея фонусни унинг юзига тутди.— Нима бўлди сенга?

— Нима бўларди! — деди Собиржон. Билардики, кечаги азоблардан кейин афт-башараси бир ҳолатда бўлса керак, лекин сир бермади.— Айтяпман-ку, итдай чарчаб келдим деб.

Гуломали ишонқирамай турди-ю, примусни ёндириб, кофе қайнатгани жез идишни ўтга кўйди. Унинг ишдан гапирмаётгани Собиржонни шубҳага солар, қийнар эди.

— Хўш, гапирсанг-чи, ахир. Рангимни суриштирасан, кофе дейсан, олти кун йўқалиб кетдинг-ку! Ўзандан бирон нишона топдингми?

— Йўқ,— деди Гуломали коронғида кофе идишларини тарақлатиб, ниманидир тушириб синдириди ҳам. Унинг оғирлиги, гапни чўзиши Собиржонни бетоқат қиласади.

— Йўқ? Ҳеч нарса-я?

— Топмадим. Тополмадим, нима дейсан! Кофе ичиб олгани кўясанми-йўқми? Кечадан бери туз totganim йўқ.

— Кечир...— деди Собиржон йўнилмаган тахтадан наридан-бери ясалган столга яқинлашиб.— Мен ҳам очман.

Кичкинагина йиғма курсиларга ўтирдилар.

— Қидирган ўзанимни топмадим,— деди Ғуломали бир пиёла кофе ичгандан кейин овози мулойимлашиб.

— Эшитдим,— деди Собиржон норози оҳангда тўн-ғиллаб.

— Лекин мен бошқа нарса топдим, жўра, бекор юрганим йўқ.

— Бошқа нарсанг нимаси, бизга еттинчи ўзан керак!

— Мен... мен доктор Суҳайлнинг ўзини топдим.— У эгилиб, оёқ остидаги хуржунини титкилай бошлади. Собиржон иссик кофедан оғзи куйгандек, сапчиб ўридан турди.

— Нима дединг? Йўғ-э...

— Мана! — Ғуломали қўлда ясалган катта конвертдаги титилиб кетган эски дафтари столга қўйди.

— Нима бу?

— Доктор Суҳайлни дағн қилган одамлар сақлаб қўйишган экан.

— Дағн қилган?.. Демак у...

— Афсус, тиригини эмас, ўлигини топдим. Тўғриғоғи, қабрини. Лекин топдим! Ўқи!

— Қаерда ахир? Кимлар экан улар?

— Тоғда. Тоғлик қабилалар унинг дабдала бўлган жасадини тошлар орасидан топиб, дағн қилишибди. Буни эса кўйинидан олиб, сақлаб қўйишибди. Уни улардан олиш осон бўлгани йўқ. Хаётлари ярим ёввойи бўлса ҳам, жўмард, соғ одамлар экан, лекин бегона кишидан шубҳа, кўркув... ахiri ишончларини қозондим, сувнинг дарагини эшитгач, «мироб, мироб» дейдиган бўлишди. Гапдан гап чикиб, воқеани хикоя қилишди, бу ёзувларни бир сирли тумордай яшириб юришган экан, ҳаммасини кейин айтиб бераман сенга, ҳозир масала бунда эмас. Сен ўқи, ўқи бу ёзувларни! Гап кўп.

— Ажабо! — дея Собиржон чирокни яқинроқ суреб дафтарни очди.

Ўликнинг ёнидан чикқан нарса аввал унга чиркинроқ туюлди шекилли, ион-понни четрокқа суреб кўйди, лекин сал ўтмай столга бутун гавдаси билан эгилиб, ёпишиб ўқий кетди: «Мен уларни Мозори Шарифнинг кўримсизгина бир қаҳвахонасида учратдим... Археология факультетини Сорбоннада... Шундай килиб, ўйламаган жойда, қари бошим билан қидирув группасига...»

Шу кундан бошлаб орада қандайдир ришта узилди... Соҳиб Лаълга бўлган нафратимни енголмас эдим... Унинг учун хавфли одам бўлиб қолдим... Унинг газандалигини фош қилиш учун аввало ўзимни эҳтиёт қилишим керак...»

Собиржон дафтарни охиригача зўрга ўқиб, бўғилаётгандай ўрнидан туриб кетди. Тор чайла ичиди уёқ-буёқка асабий юаркан, оёғи оғриётганини яшириш ҳам эсидан чиқди. У билан бирга ҳаяжонда қолган дўсти ҳам унинг чўлқлананаётганини пайқамади.

— Демак, ўзини эҳтиёт қилолмади... биз уни сотқин деб юрибмиз...

— Худонинг ўзи кечирсин,— деди Фуломали секин, ерга қараб. Собиржон ҳамон асабий юриб туриб гапирав эди:

— Соҳиб Лаъл... Соҳиб Лаъл... геолог ниқобидаги анчайин қотил дегин.

— Мен унинг шундай одам эканини билардим.

— Менга ҳеч гапирмагансан.

— Тахмин эди-да, кўнгил сезгандай бўлар... Исбот эса йўқ.

— Нимасидан тахмин қиласдинг?

— Ўта силлиқ одам... Ҳамма жосуслардай, пихини ёрган буқаламун.

— Ажабо! Энди нима қиласиз, жўра?

— Нима қиласдик! Мен Қобулга жўнайман. Энди «Катта Аму» деган иғвогарлик лойиҳасининг чуви чиқди деявер! Соҳиб Лаъл ўз бошига етади!

— Шошма, ҳовлиқиши керак эмас,— деди Собиржон,— бу ишонарлами, далил етарлами?

— Ҳужжат ахир бу! Газета учун ёзилган, конвертини кўрдингми?

Собиржон конвертдаги «Кобул таймс» газетаси редакциясининг адресини энди кўрди.

— Ха, доктор сўнгги нафасигача курашган...— деди ўзига гапиргандай, секин. Қейин овозини баландлатди:— Барибир, пухта ўйлаш керак,— деди бу ишнинг осон кўчишига кўзи етмай.— Ҳар холда, биз манфаатдор томонмиз. Бордию...

— «Бордию» ни кўй, исбот йўқ эди, мана исбот! Ҳали ҳам кўп вактни бой бердик, энди бизнинг кўрқадиган жойимиз йўқ.— Ғуломали доктор Суҳайлнинг дафтари니 авайлаб конвертга жойлади,— ҳукумат энди бунинг учун «Жеймс-Морисон» нинг бошини силамаса керак, бу тўсиқни дарҳол йўлдан олиб ташлаб, астойдил ишга тушамиз. Мен Кобулга кетаман.

— Қачон?

— Ҳозир, тонг отиши билан!

Собиржон яна асабий ўёқ-буёққа юра бошлади.

— Оёғингга нима қилди? — дея сўради дўсти.

— Ҳеч вако бўлгани йўқ... Менга қара, мен бу ерда нима қиламан? Сув борадиган жойларда одамлар билан тил топиш энг чигал масала бўлиб турибди...— Собиржон қабилалар билан гаплашишдаги қийинчиликлар, дастлабки тўрт ўзан воҳасида бошидан ўтган барча саргузаштлар, одамларнинг кайфияти ҳакида узок, батафсил гапирди, корақурт чаққанини эсламади холос.

Ғуломали соқолини кирди, чақмоқ мўйлабига хусн берди, янги кўйлагини топиб дазмол босди, этигига мой суриб ялтиллатди — у сафарга тайёрланар, аммо Собиржоннинг ташвишли ҳикояларини эътибор билан тинглар эди.

— Биласанми,— деди ивирсишда давом этиб,— қабилалар билан гаплашишда Содик Сардор жонимизга

ора киради. Сен ҳозир тўғри ўша кишининг ҳузурига бор. Барибир доктор Сұхайл ҳақидаги мана бу янгиликни ҳам у кишига тез етказмасак, кейин хафа бўлади. Кўнгли тинчисин.

— Бу гапинг тўғри. Қария эски дўстининг гўрига бекордан-бекор ғишт қалаб юрмасин... Ажойиб одамларинг бор, Коргар! Бундай одамлари бўлган юрт жаҳонда тарихий қадрини топади!

Собиржон дафъатан юксак хаёлларга берилиб кетганини пайқаб, шеригига қаради.

— Сардордан ёрдам сўрасак, ноқулай бўлмасмикин, ҳар ҳолда саксон ёш...

— Хечқиси ўйк, биз айтмасак ҳам, бобом қабилалар орасида юрибди. Икболнинг шеърлари билан ҳаммани оғзига қаратиб... Чарчамайди у киши!

Улар кучоклашиб хайрлашдилар.

— Тўғри Аркка борасанми?

— Ха.

— Муваффақият!

— Соҳиб Лаълнинг миси чиқади, хотиржам бўл.

Собиржон кўзини очганида атроф хира кўринди, кун иссик, ҳаво ҳам, аъзои бадани ҳам лов-лов ёнар эди. У қачон ҳушидан кетганини билмайди, факат эгарга ўтирганида болдири отнинг ковурғасига ишқаланаверганидан оғрий бошлагани эсида. У куни билан йўл юриди, қишлокларда наврўз байрами, гузарлар гавжум, майдонларда кир гули билан безатилган аргимчоқлар тиккайиб турибди, хотинлар хамирни тошга ўраб сангнон пиширишарди, яланг оёқ бола-чака, қий-чув, қамиш найча садоси, лола бозорида отўйин, ялангликда гуди паррон мусобақаси... Факат Собиржоннинг булардан кўзи қувонмайди. Аввал қаттиқ кўнгли айнаб, боши айланди. Қонида заҳар асаридан жиндак колган экан-да, эрталаб сувни ҳам кўпроқ иди, лекин хечқиси ўйк...

Эгарнинг қошига маҳкам тармашганини билади. От

жонивор ўрганган йўлидан итоат билан юрар, хўжайи нинг аҳволини сезгандай сал секинлаган эди холос. Собиржон отасидан қолган эски солдат флягасидан оғзини намлаб олиб, яна бир соатча юрди, кеч киргани, қош корайгани ҳам ёдида, лекин қачон ҳуши оғди — билмайди...

Атроф хира кўринса ҳам, кулай жойда ётганини, ёнида кимдир борлигини сезарди. Нарироқда от пишқи-рар, курт-курт қилиб ҳашак чайнар эди; унинг оти, ўша олиб келган уни бу ерга, жонвор... Лекин қаер бу?

Енидаги шарпа шипиллаб у ёнга ўтар, бу ёнга ўтар, пешанасига муздек ҳўл сочиқ тутар, юзига тикилар эди. Анчадан кейин Собиржоннинг кўзи кенгроқ очилиб, атрофни тиникроқ кўра бошлади, тепада соя солиб турган зардоли шохи тебранганда боши айлангандай бўлиб, яна кўзини юмди.

— Хей, меҳмон, қалайсиз? Қаерингиз оғрияпти? — деди кимдир.

Собиржон яна кўзини очди, рўпарасидаги чехрани хирагина кўрди-ю, танимади.

— Қаердаман? Кимсиз?

— Хавотир олманг, биз сизни таниймиз... Бу ерга кечаси отингиз олиб келди, мазангиз қочиб, эгарга мункайиб қолган экансиз, энди яхшимисиз?

— Кўнглим бехузур бўляпти...

— Мана қатик, ичиб олинг.

Собиржон лабида ёғоч қошиқни, оғзида муздек қатик мазасини сезди. Тамшаниб кўзини очса...

Йўғ-э... яна ҳушидан кетаётгани йўқми? Бу қанакаси! Кўзини очса, шундоққина рўпарасида қуюқ қора соchlарини оқ рўмол билан танғиган, чўзинчоқ, гўзал оқиш юз, катта-катта кўzlари нимадир ўтингандай, бўртиқ лаблари сал титраб, йиғламоқдан бери бўлиб турибди.

— Зулайҳо... — деб шивирлади Собиржон. У бунинг туш эканига амин эди. Лекин аник, шўх товуш эшитилди.

— Ана, танидингиз, ичинг яна қатиқдан. Мен ҳам

сизни дарров танидим, ҳов бирда Гуломали ака билан келган эдингиз.

Собиржон бор кучини йигиб ўрнидан туришга ҳаракат қилди-ю, дармони етмади, лекин энди бунинг туш эмаслигини англаган эди. Яна талпинди, тушларида кўришни орзу қилган бу тасодифий баҳт, бу учрашув унга куч бағишлаган эди, дардини унутди. Ўтирганча пешонасими маҳкам сикиб, бош айланишидан қутулишга уринди. Қиз нималарни дир гапириб, атрофида ивирсир, унинг овози Собиржонни тетиклаштирас эди.

— Зулайҳо... — деб ўзича шивирлади яна.

— Лаббай?

— Тоға... яхшимилар? — деди Собиржон ўзини йўқотиб қўймаслик учун.

— Дадам сизни шу сўрига ётқизиб, нон-чойига караб тур, деб кетдилар. Сизни офтоб уриби экан, табибни олиб келаман, дедилар.

— Мени офтоб ургани йўқ, тузалиб кетдим, яхшиман... Зулайҳо, сизни кўрарман деб ўйламаган эдим, уйдагилар бари саломатми?

— Хамма наврўзга кетган...

— Хайриддин бувани ҳам биламан, бир суҳбатлашган эдик. Эсон-омон юрибдиларми?

— Ҳа...

— Уйда ёлғиз экансиз-да?..

— Ҳа... — деб бош эгди қиз.

Собиржон уни яна гапга солгиси, овозини эшитгиси келар эди

— Менга қарайман деб, байрамда ўйнаёлмабсиз ҳам. Овора килганим учун узр.

— Зарари йўқ, катта байрам кеча эди. Чой ичасизми?

Сўрининг бир четида патнисда чой-нон, қанд-курс турарди. Собиржон бу омадига ҳали ҳам ишонгиси келмай, юраги уриб, нафаси тезлашиб ўрнидан турди. Пастда этиги ҳам тозаланиб, жуфтлаб қўйилган, шўр босган гимнастёркаси ҳам ювиб, дазмолланган, ёнида

тахлоғлиқ ётарди. Нарирокда сув, сочиқ тутган Зулай-хони күриб, тиззалариға зўр берди: «гандираклаб кетмасам бўлгани...» Қизнинг дуркун гўзаллиги унинг тасаввуридагидан хам афзал эди, атай ясанмадимикин, зуннор ҳам такибди, дея ўйлади хаяжонда.

Ўтган гал кўрганида Зулайҳо унга бўйи энди чўзилиб, кўйлаги калта келиб қолган қизалоқдайгина туюлган эди. Энди разм солса, қишлоқча тикилган кенг-ковул чит кўйлаги қаддини яшириб турса-да, ўнг бикинидан пастга осилибрөқ тушган кенгбар, ялтироқ атлас белбоғ белини сал қўйидан қисиб, қиз комати етуклигини бўрттириб турибди.

Собиржон, касаллик асарими, ҳаяжонданми, бирор ялтиратиб қўйган этигига сув сачратиб, андак хижолатда қолди, буни сезган қиз айни ўзига олиб, «Кечирасиз» деб қўйди, эътиборини бошқа гапга тортган бўлди:

— Бувам мени, сен ўзбексан, дейдилар. Биз қарилик, ота-бобонгнинг юртини унутма, деб ўгитлаганлари ўгитлаган.

— Хайриддин бува ҳали тетиклар...— деди Собиржон гап узилиб қолмасин учунгина. У Зулайхонинг ёшини тахминлаётган эди.— Сиз нечанчини битиргансиз?

— Тўрт синфи битирганча қолдим. Бизнинг қишлоқларда катта мактаб йўқ. Мозори Шарифга катнашга дадам унамадилар... Сизларда ҳар бир қишлоқда катта мактаб бор экан-а?

— Бор, Зулайҳо...— Совук сувда ювиниб юзини артган Собиржон тетик тортиб, шундок рўпарасида турган дилбарнинг маъсум кўзларига қаараркан, кўнглига чексиз орзулас тошиб келди: қани энди ғунчадай очилаётган шу ташна қизга истаган барча кўнгил бойликларини муҳайё қила олса, уни дунёдаги барча билимларга, барча гўзалликларга, барча маънавий ҳазиналарга эриштирса!..

Собиржон хом хаёлларга берилаётганини сезиб, соатига қаради. У соғлом, дам олиб олди. Унинг муҳим вазифаси бор. Бу ерда нима қилиб турибди?

— Мен боришим керак, Зулайҳо, раҳмат сизга,— деди, гапи ўзига ҳам ясамароқ эшитилди. Дилидаги гап эмас эди-да.

— Вой, хозир дадам табибни бошлаб келадилар...

— Мен табибга кўринганман, ҳечқиси йўқ, согман, ўзимга келиб олдим, дадангизга қуллук деб қўярсиз, ишим бор.

— Йўқ, нонуштасиз кетманг, яхши бўлмайди,— деди қиз астойдил ранжиб.

— Чиндан ҳам юмушим жуда зарур, Зулайҳо. Мен муҳим вазифа билан Содик Сардорнинг ҳузурларига кетаётган эдим...— деди Собиржон бу номнинг таъсир килишини билиб, Чиндан ҳам, қиз бу гапдан кейин меҳмоннинг хуржунига иккита нон солди-да, қозикдаги от томон юрди. Собиржон ҳам хуржунни олиб эгарга ташлагандан сўнг, тизгинни ушлаганча от ёнида, қизнинг рўпарасида тўхтади.

— Ноқулай бўлди, сизларни безовта килдим,— дея ерга қаради. Кейин:— ҳаммасига мана бу айбор,— деб тўриқнинг бўйнига аста кафти билан уриб жилмайди. Қиз ҳам отнинг сағрисига қўлини қўйиб, унинг титраган пайлари орқали йигитнинг ҳолатини сезгандай, сирли жилмайди.

— Шу жонвор олиб келмаса кирмас эдингиз ҳам. Отингиз яхши экан... ўзингиздан ҳам...

— Ҳа, мен ундан миннатдорман...

Собиржон узангига оёқ қўйиши керак, қиз нарирок кетиши керак, лекин улар буни унугандай, от ёнбошида юзма-юз туравердилар. Узок турдилар, иссик қўллари орасида жонли восита бўлиб ҳар замонда пайларини титратиб, йилтиллаб турган жијрон тўриқдан ҳозир ҳар иқкаласи ҳам чиндан миннатдор эди.

Собиржон ахири бор иродасини тўплаб, ўзини мажбур қилиб, узангига оёқ қўйди. Зулайҳонинг йиғламоқдан бери бўлиб лов-лов ёнганини кўргач, кўнгли алғов-далғов ҳисларга тўлди.

— Мен кейинроқ сизга Ўзбекистон ҳақида узок гапириб бераман, хўпми? — деди эгардан қиз томон сал энгашиб. Зулайҳонинг кўзларида нимадир йилтиллади. Шу йилтиллаш Собиржоннинг вужудини энтикириб, бу ҳолат гўё отга ҳам ўтди-да, қўранинг очик дарвоза, сидан чикқач, тўриққа қанот битгандай равон ва тез йўртиб кетди.

Содик Сардорни Собиржон бу гал шомда ёлғиз сайр қилиб юрган пайтида учратди. Отини кўра дарвозаси олдидаги қозикқа боғлаб, пасқам бутазордаги ариқ бўйлаб унга пешвоз юрди. Қажава тўқувчи лўйлилар сийраклатиб кетган самбиттоллар орасида Сардорнинг тик, баланд бўйи узокдан кўриниб туради. Улар гули тўкилиб ётган бодом дарахти ёнида учрашдилар. Собиржон яқин келиб, аз тахти дил таъзим қиларкан, Сардор уни худди ўз ўғлидай қучиб, бошини бағрига босди.

Дарвозадан айланиб юрмай, яккачўп кўприкдан ўтиб, орқадаги кичкина эшикдан ҳовлига кирдилар, Сардор меҳмонни ўзининг хосхонасига бошлади, китоблар орасидаги ўша таниш креслоларга ўтирдилар. Оминдан кейин, уй эгаси ҳали совумаган чойнакни ёнига тортиб, меҳмонга чанқовбости чой узатгач, шошмай, лекин сал ҳаяжон билан сўради:

— Бугунги безовта ҳолатимни энди тушундим: эрта лабдан бери сизни кутган эканман, қани, нима хабар олиб келдингиз, ўғлим?

Собир қийин ахволда қолди. Қария албатта қидирув партияси ишларидан янгиликлар кутган. Дабдурустдан ошинасининг ҳалокати ҳақида гап очса, унга қандай таъсир қиларкин?.. Яхшиси, сўзни узокроқдан олиб келиш керак. Собиржон қадимий Чорданаҳр ўзанларидан фойдаланиш фикрида қатъий тўхтагани, бу йўлда каттагина иш қилинганилиги, назарида, бу топилманинг истиқболи катта эканлиги, ҳозир бошқа ишлар билан бирга, ўзанлар

воҳасидаги қабилалар билан ҳам мулоқотда бўлаётган-ликлари ҳақида гапириб, мавзуни аста доктор Суҳайл масаласига яқинлаштириди. У киши бўлганларида, албатта, иш янада тезроқ ва осонроқ кўчарди, деб туриб:

— Шундай бўлса ҳам,— дея давом этди Собиржон,— доктор мамлакат шимолини мўл-кўл сув билан таъминлашда бебаҳо ва фидокорона илмий-сиёсий хизмат кўрсатиб кетдилар...

— Бебаҳо? Фидокорона?.. Кетдилар, дедингизми? Хўш, қаёқка кетибдилар? — дея кетма-кет савол берди Сардор оппоқ қошлари чимирилиб. Дастёр келтирган дастурхонни олишни ҳам унутиб, ўрнидан кўзгала бошлади. Шунда Собиржон бор гапни очиқ айтиб, топилган дафтар мазмунини батафсил ҳикоя қилди, Ғуломалининг қаёқка кетганингача тушунтириди.

Ўрнида беҳол ўтириб қолган Сардор қалтироқ кўли билан бошидаги фасни олди, жиндак куч тўплагандан кейин оёққа туриб, бурчакдаги китоб жавонига юзланди.

— Худо мени кечирав, Суҳайл, сен ҳам зинҳор афв эт...— деди яланг бошига шаррос тер қалкиб, товуши қалтираб. Бу жавонда дўстининг китоблари яширилган бўлса керак, чол ичкарироққа тикилган баъзиларини олиб, кўли билан чангини артар, тартиб билан қайта териб кўяркан, ўзича ҳамон гапирав эди.— Сени нафратлаган тилим кесилсин, Суҳайл. Авлодимизнинг ватан деб фидо бўлган юзлаб асл кишилари катори сен ҳам кетдинг... Лаънат ўша икки исмли, икки юзли жаллоду жосусларга! Улар юз йиллардан бери бизни кийратарди. Сўнгги оғир дамларингда ёнингда бўлолмадим, фафлатда шаъннингга нобоп сўзлар айтдим...

Кариянинг мазаси қочди, ёрдамга келган Собиржон уни суюб, ўрнига ўтқазгач, дарров иссиқ чой куйиб олдига қўйди. Гавдаси букчайнброқ қолган чол ҳам ўз ахволини англади шекилли:

— Ўғлим... сен кетма, ёлғизликда мен бу изтироб билан...— деди.

— Йўқ, йўқ, Сардор, менинг ҳали сизда ишларим бор... Очиғи, шошмай бехавотир ишлаш пайти энди келяпти. Фуломали кайтсин-чи... Чойдан иссиқ-иссиқ ичинг, ҳасратингизга биз ҳам шерикмиз, сизга тасалли бериш бизга жоиз эмас, лекин ортиқча куйманг, ҳурматли Сардор. Неварангиз авлодлари доктор Сухайл-дек одамларга ҳайкал кўяди!

Сардор аста-секин ўзига келиб, чой ҳўплагандан кейин юзига ранг югурди.

— Иқболда бундай байт бор,— деди манглайнин жи-йириб эсларкан:

Тутса ҳам олами тун, зулмат ёруғдан кўркадур,
Яхшидан кун йўқ ёмонга хоҳ ўлик, хоҳи тирик.

— Ха, худди раҳматли дўстингиз ҳақида айтилибди,— деди Собиржон, сўнгра мавзуни чалғитиш учун баҳона топиб, давом этди:— афсус, Иқболни мен яхши билмас эканман, унинг орзулари нимадир, Сардор?

Содик Сардор бутунлай ўзига келиб, яйраброқ жилмайди.

— У сиздай кишиларни орзу қилган, меҳмон ўғлим...

— Мендай?.. Мен нима... Мендайлар кўп. Урушда ўлиб кетган оддий бир кетмончининг ўғлимани.

Ха, деди Сардор ичида, Сумбул аянг ҳам бир замонлар қашшоқ бир отбоқарнинг кизи эди... У кейинги вактда академик Сумбул Садриеванинг асарлари билан кизиқиб, кекса дўстлари орқали анчагинасини топди ҳам. Рӯпарасида ўтирган бу йигит ўтган гал неварасининг бир ҳамрохи эди холос, энди у ўша гўзал Сумбулдан дарс олган, у билан неча бор сұхбатлашган, қўл ушлашиб кўришган жонли гувоҳ, кариликдаги бирдан-бир ширин хаёлларининг бебаҳо бўлаги.

— Катта микёсли ишлар одамни ўзгартиради,— дея давом этди у ўз хаёлларини бўлиб.— Мана, сиз устозингиз билан чўлларга неча минг чакиримлик

каналлар тортибсиз, денгизлар яратибсиз. Шу ишлар пайтида нима қилаётганингизни ўйлайсиз-ку, демак, ўйларингиз ҳам катта, узокни кўрасиз, бутун ҳалқ билан биргасиз. Қилган катта ишларингиз таржимаи ҳолингизнинг бир бўлаги бўлиб қолади... Йўқ, сизлар оддий кишилар эмассиз.

— Ҳозир улусдаги гурунгларингиз нима хусусда, Сардор?

— Бизда оддий кишиларнинг манфаатлари оила, жамоа, қабила доирасида чегараланиб, биксиб қолган. Шундай ижтимоий фаолиятсизлик шароитида Иқбол-нинг инсон ҳақидаги орзулари биз учун жуда муҳим, қудратли куч деб ўйлайман. «Асрори ҳуди», «Румузи беҳуди» ни ҳар бир мусулмон билиши керак. Бу нафис достонларда мусулмон ахлоқи фаол ижтимоий фаолият билан қаттиқ боғланади. Биз узоқ тўхтаб қолганмиз. Иқбол бундай дейди: «Ҳастам агар меравам, гар наравам — нестам!» Инсон шахси, унинг ҳаёти мазмуни харакату муборизада, жамоат ишида, ҳалқ хизматида намоён бўлади. Инсон камолоти эл-юрт олдидаги бурчни ўташ, доимий безовталиқ, дунёни, турмуш шароитини ўзгартириш, яхшилашга қаратилган саъй-харакат билан боғлиқ, деб таълим беради Иқбол.

— Бундай таълимотни тарғиб қилиш ҳозир айни муддао-ку!

— Бале, устоз Иқбол айтибдиларким:

Эр йигит эрсанг агар, бўлгил мулозим ҳалқингга,
Сенда нечоғ иқтидор, ҳалқ корида бўлгай кушод.

Собиржон ич-ичидан севиниб, кучга тўлиб, завқланиб ўтиради. У Фуломалининг сўзларини эслади, ҳақиқатан ҳам, бу Иқбол, бу Сардор уларнинг эл аро обрўси — бебаҳо хазина; ҳозир қабилаларда буларсиз иш битириш маҳол. Собиржон шу кунлари қабила жиргаларида Сардорнинг икки оғиз ваъзи жуда қўл келишини, Иқбол шеърлари ҳам айни муддао эканини айтиб, шу

кечаю кундуздаги режа ва сафарлари ҳакида гапирди. Сардор ҳам бу режаларни жуда маъқуллади-ю, ҳозир у анча чарчаб қолган эди. Собиржон уни ярим тунгача олиб ўтириб фаросатсизлик қилганини тушунди, қариянинг кун тартиби бузилиб, ётар вакти ҳам аллақачон ўтиб кетганини пайқагач, шоша-пиша узр сўраб, уй эгасига тинч уйқу тилади. Жойлар солинган эди, Сардор ўз ётогига кирди, Собиржон ҳам айвонда этигини ечиб, ёнбошлади.

Савр кечаси, юлдузли кеча. Қаердандир юлқиниб келган ел дараҳтларнинг гулини дув тўқади-да, яна тинади. Ўтли из қолдириб юлдузлар учади...

Юлдуз учса кимнингдир жони узилгани эмиш. Болаликдаги шу чўпчакка Собиржон ҳали ҳам ишонади. Тўла ишонмайди-ю, шу ёпишқоқ фикрни кўнглидан батамом қуволмайди. Юлдуз учганини кўрса, уйқу ололмай безовталаниб ётади.

Тонг олдидан кимдир қудукдан сув тортиди. Еғоч сатилни бошига кўтариб узок сув ичди. Кейин дахлизда нимадир тарақлади. Ичкаридан фонус тутиб, оқ кўйлак, оқ лозимда Сардор чиқди.

— Фонусни кўйинг, бува...

Даҳлизнинг деворига суюнганча оёқларини кериб ўтирган Ғуломали чимирилган кўзларини кафти билан тўсиб, ҳансирар эди. Силласи қуриган, кўйлаги хўл.

— Ғуломали? Нима гап? — деди Собиржон ҳам сапчиб туриб.— Пиёда келдингми нима бало?

Ғуломали этигини ечди, оёқларини бўшатди, рўпарасига чўқкалаган бувасига тикилди.

— Нима бўлди? Дафтарни нима қилдинг? — деди яна Собир.

— Одамларнинг кўнглига дафтар сирадими шу топда! — деди Ғуломали, тагин чўзилиб заранг косада хумдан сув олиб ичди.— Аркка яқинлашолганим йўқ. Бува...

Сардор кимидир уйғотиб иш буюрди, сочик олиб келди.

— Тур-чи,— деди Фуломалига,— аввал муздек сувга юзингни чайиб ол. Бошингдан қуй, бошингдан.

Собиржон офтобада ўртоғининг бошидан совуқ сув қўйди. Фуломали артингач, нафас ростлаб яна ҳалиги жойга гурсе этиб ўтириди, хизматкор иссик чой билан нон келтирди.

— Бува, Кобулда қиёмат, ич-ичидан қайнаб ётибида шаҳар. Осмонда самолётлар тинмай айланади, шаҳар зилзила вактидагидай нотинч. Дўконлар тақа-тақ берк. Аркни ҳарбийлар қуршаган. Кобулсој ёқаларида отишма, амалдорлар уй-уйида қамалиб ётибида, ким кимдан кўрқади — билиб бўлмайди, саросима...

— Шундай бўлса ҳам дафтарни...— деди Собиржон бетоқат, лекин Сардорнинг жиддий чехрасига кўзи тушиб, тўхтаб колди.

— Дафтар, дафтар дейсан, дафтаринг бир пул у ерда... Бир-иккита амалдорга йўл топиб, лойнҳамидан гап очиб кўрдим, мийигида кулади, нима кўтариб юрибсан шу пайтда, дегандек. Кўпларда жон қайғуси ҳозир.

— Бўлмаса шу вақтгacha нима қилиб юрибсан, от қани?

Фуломали жавоб бермади.

— Ҳарбийлар нима деяпти? — деб сўради Сардор.

— Енига йўлатмайди.

— Ҳар холда, кайфият, гап-сўз...

— Ҳамманинг тилида Абдул Қодир... генерал Абдул Қодир.

— Абдул Қодир? — Содик Сардор, канот чиқарганда, ўриндан дик этиб турди. Унинг баланд, оппоқ гавдаси ўтирганлар устида тогдек юксалган эди.

— Ха, ўша шогирдингиз...

— Шогирд эмас, у катта сардор! — деди бува фурур билан.— Унинг нияти ёмон бўлмас, алҳамдиллоҳ.

— От эса — ўзимизникиларда, ғам ема,— деди Фуломали Собиржонга қараб. Бир оз нафас ростлаганидан кейин у ҳам анча жонланди. Патнисдаги иккита нонни секин олиб белбоғига қистирди.— Бува...

Улар негадир қоронғи даҳлизга ўтиб, бир нималарни узундан-узоқ шивирлашди. Фуломали, кейин чолни бу ерда ушлаб қолиб бўлмайди, деб, бувасига ҳамма гапни айтмаяпти шекилли. Баҳс, асабий юриш тонггача давом этди.

Эрталаб туриб караса, Фуломали яна йўқ, Собиржоннинг отини ҳам миниб кетиб қолибди. Сардор негадир аzonда ясаниб олган, бошида шерози кулоҳ, қомати генераллардек тик, ховлида оқсоқланиб ўёқ-буёққа юриб турагар эди.

— Афғонистонимизнинг баҳордан омади бор... Зора яхшиликка бўлса. Ҳов ўшанда ҳам савр энди кирган эди...— дея ўзича гапиради. Кейин ёнида Собиржонни кўргач,— сиз, ишни ташлаб кетди, деб ўртогингиздан хафа бўлманг,— деди,— унинг йигитлик бурчлари бор, нима қилсин, долзарб пайтда сафдошлари билан бирга бўлиши керак. Мана, менга ҳам ҳамма гапни айтмай жўнаб қолди. Лекин мен ҳамма нарсани сезиб, билиб турибман... Савр. Бизга ҳам кутлуғ кунлар келади, меҳмон ўғлим.

Нимага умид боғлаб, нимага ишонишяпти булар — Собир буни билмайди-ю, лекин ўз ўйларида катъий: нима воеа юз берса ҳам, накадар кескин ўзгаришлар бўлса ҳам, ҳатто Фуломали бошқа ташвишлар билан бўлиб, уни ташлаб кетса ҳамки, Чорданаҳр ўзанларидан фойдаланиш ғоясидан вактинча бўлса-да кечадиган, ёки жиндак бўлса-да четланадиган тентак йўқ! Собиржоннинг фикрича, бу чексиз ташна вилоятларга энг арzon сув берадиган, яқин келажакда халқ хўжалиги учун катта ҳазиналар очадиган энг кулай сув манбалари яратишга имкон берувчи мисли кўрилмаган ноёб кашфиёт эди. Буни у бошқаларга гапириш у ёқда турсин, ўзи учун эътироф этишга ҳам ботинолмай юрас, аввал зимдан, шошмай, мумкун кадар мустаҳкамрок ва ҳар тарафлама асослашга аҳд килган эди. Ҳозир дўстининг дафъатан ғалати хатти-харакатини кўдўстининг дафъатан ғалати хатти-харакатини кў-

риб, кандайдир хавф сезгандай, ўз ғоясига маҳкамрок ёпишди, уни ўзича яна бир баҳолаб, салмоқлаб, батафсил қайта таҳлил қилди, истиқболини тахминлади.

Сардор билан кечаги сийрак самбиттоллар орасида айланар экан, иккаласи ҳам ўз ўйи билан бўлиб, кун тиккага келганини ҳам пайқамади. Тушликдан кейин Собиржон базага жўнади. Олти ўзаннинг батафсил гидрогоеологик, топографик тавсифини академик Сумбул Садриевага юбориш керак, балки аввалги хатига жавоб ҳам келгандир. Ғуломалининг бу «дайдишлари» оқибатида группаларнинг хуносаларини тўплаш, умумлаштириш ишлари ҳам ўлда-жўлда. «Ўлда-жўлда» ни ўзи ҳам тўғрилайдику-я, лекин Ғуломалисиз қилиб бўлмайдиган ишлар бор. Қачон келишини ҳам айтмай жўнаб қолди...

Базага етиб борганида ишлар ўзи ўлаганидан ҳам баттар эканлиги маълум бўлди. Партиядаги ёрдамчи ишчилар, баъзи лаборантлар ҳам жўнаб қолишибди, қолганларининг қўли ишга бормай, на кетишни, на қолишни билмай ўтирган экан: жавоб сўрай деса бошликлар йўқ. Чодирларда кечаю кундуз мунозара, тортишув, қўпларнинг овози ўчиб, баъзилар жанжаллашиб, топограф билан бош геодезист эса бир-бирларига мушт кўтаришгача боришибди. Собиржон етиб келганда группадаги бирдан-бир мотоциклнинг эгаси, иккинчи геодезист энди Кобулдан қайтган экан. Бу бақалоқ, оғиргина йигит, бирдан ўзгариб, ваҳимачи бўлиб қолгандай кўринди, у лабини ялаб, ҳовлиқканча бетиним гапирав, жаханнамдан чикиб келгандай сув ичар, яна гапирав, ёнидагилар ҳамма ҳикоясига ишониб ўтирган бўлса ҳам нукул имон келтирав эди:

— Мана, тепада худо, ўлай агар, бунақангиди қиёмат-қойимни биринчи кўришим, икки кунда қулогим битиб кетди, кўчада ҳам, майдонда ҳам ҳар ким билганини бақирав эди, бирор: «Яшасин инқилоб!» деб қичқирса,

биров: «Мусулмонлар, гуноҳдан кўрк!» деб жар солар, осмонда эса хелкўттарлар гувиллаб гир айланар, Арк томондан тўп овозлари чанг-тўзон билан бирга фалакка кўтарилиб, тоғлардан акс садо қайтарар, бутун сурон яна икки баробар ошиб шаҳарни зириллатар эди. Кечга яқин ваҳима яна ошди: «Садри аъзам катл этилибди!», «Аркда ҳукумат тўнтилибди!» Бирор оёғи куйгандай типирчиласа, бирор телбадай кўвонарди. «А? Ким? Наҳотки? Энди нима бўлади?» Атрофдан ёғилаётган бу саволлар менинг ҳам бошимни ғовлатди, ўзимни қаёққа уришни билмай тентираб кетаётсан, Афгон радиоси биноси олдида ўзимизнинг Гуломали турибди! Епирай! Енгида қизил алвон, «Рафиқ Коргар, рафиқ Коргар!» дейишади, карасам эътибори баланд, кўзла-римга ишонмай анқайиб қолибман. Чакирди. Югуриб бордим. «Энди нима бўлади?» дебман саломлашин ўрнига. «Э, эсипаст,— деди илжайиб,— нима бўларди, инқилоб бу! Халқ ҳукумати! Бошингни кўтар, каллава-рам! Боги Умум майдонига югор, ҳозир жами дурбор ўша ерда, катта улус жиргаси бўлади, нима бўлишини билиб оласан!»

— Қачон келарканлар рафиқ Коргар? — деди Собиржон.— Бизнинг ишимиз нима бўлади, сўрама-дингизми?

— Э, қаёқда! Оғзи қулоғида у кишининг, оломонни ҳай-ҳайлаб юрибди, бизни тамом унуганга ўхшайди! — Бақалоқ геодезист йўл юриб, гапириб чарчаган эди, яна сув ичди, шериклари яна ўртага олдилар:

— Хўш, Боги Умумга бордингми ахир, у ерда нима бўлди?

— Боги Умумга яқинлашолмадим мана бу фалокат билан,— деб, чанг босиб кетган эски мотоциклни кўрсатди геодезист,— ундан кейин, шошдим: бу ерда сизлар, уйда бола-чақа — қаёққа чопишини билмай, ахирни шу ерга ҳайдадим, нима қиласиз-а, биродарлар? Уйда чолу кампирлар бор ахир, отишма бўлиб кетса...

Сизлар Кобул кўчаларини кўрмабсизлар, сизлар бунинг нима эканини тасаввур қилолмаяпсизлар, нима қиласиз?

«Нима қиласиз?» Бу савол гўё ҳамманинг устидан оғир босиб тушди. Бу ерда кўпроқ ёшлар қолган эди, ўн етти киши, ҳаммаси ҳар хил жойдан. Узокроқдан келган бири: «Бизнинг шахар тинчdir», деб ўзига тасалли берса, бошқа баъзилари уни талаб ташлашди: «Сенга тинч бўлса! Яна ўша эскича биксиб-сасиб яшайвермоқчимисан?» Бундай деганлар ўзлари ўша «ғалаён» лардан узокда — далада қолиб кетишганига алам қилиб ўтирганлар эди. Хуллас, ҳаловат йўқолди, иш ҳакидаги гаплар кўнгилларига сиғмай, саросимада қолдилар. Бунинг устига, кечга яқин ёмғир куйиб берди, ҳамма тўплангандек катта чайла — Коргарнинг оқ чодири қиярокда эди, наматлар тагига сув кетди, ён-веридан лойка жилғалар оқиб ўтабошлади, латта эшик ҳўл, шамолда шалоп-шалоп этиб брезентга урилар эди. Гаплар, баҳслар ҳам чарчатди, тепадан намлигу ҳалиги савол босиб туради: «Нима қиласиз?» Ўртадаги тошфонусдан намиқкан брезент деворларда титроқ соялар ўйнар, Собиржон ўйчан, ёш-ялангнинг юз ифодаларини кузатар эди: улар такдир хақида ўйлашяпти, ўз тақдирлари, бола-чака, ота-она тақдири, юрт тақдири... Бу «инқилоб» деган портлагувчи сўз баъзиларини чўчитди ҳам шекилли. Собиржон уларнинг ҳаяжонларига тушунади, Собиржон уларга дилдан хайриҳоҳ. Улар тарихий онларда, катта воқеалар олдида турибдилар. Уларнинг табиий безовталиклари Собиржоннинг ўзига ҳам «юқди», чиндан, нима бўлади? Наҳотки унинг астойдил кўнгил берган Чорданаҳр гояси энди иккинчи, учинчи даражали иш бўлиб қолса, унутилса? Наҳотки ҳаммасини йиғиштириб, қайтиб кетишга тўғри келса? Бўлиши мумкин ахир, мана ҳозирдан ҳамманинг хаёлини бутунлай бошқа нарсалар чулғаб олди. Тоғ-тош кезиб, эски ўзанларни кидириш кимнинг юрагига сиғади? Ҳатто Собиржоннинг ўзи ҳам...

У бу ерда кўп ажойиб одамлар билан танишган эди, энди ҳаммасининг фикри-зикри, ташвишу қисмати ўзгариб кетди. Ғуломали, катта уруғи, бобоси, тогаси, Хайриддин чол, Зулайҳо... Улар қандай қабул қиласиди бу каттакон воеаларни?

Емғир ҳамон шиваларди. Савр ёмғирлари, одатда апрель охирида ёғадиган бу ёмғирлар узок, зерикарли бўлса ҳам, оламни янгиловчи барака ёмғири хисобланади. Абринайсон — дил ризки, савр ёмғири — йил ризки, дейишади шимол қабилалари. У кунлар кизиганда бошланадиган бир неча хафталик «аффоний» шамолининг ҳам олдини олади, унинг теракдек-теракдек қуюнларининг томирини қиркади.

Емғир эртасига ҳам тинмади, индинига ҳам. Кийимлар намиқиб, чодир биксиб кетди, бетоқат бўлиб ташқарига чиққанлар чоригида бир ботмон лой билан қайтиб кирап эди. Тўртинчи куни ҳам ёмғир тинмади, шундай бўлса ҳам, яна уч киши кетиб қолди, қолганлари осмонинг тикилиб ўтиради, хаёли уйда, шаҳру қишлоғида, қариндош-уругларида...

Ахири, Собиржон хўжалик мудири ва битта юкчи билан ўзи қолди. Емғир тинган эди. Юкчи, буқрирокдан келган ўрта яшар сўққабош одам, оти Бобошоҳ, Собиржонни юпатмоқчи бўлиб, нуқул уннинг атрофида айланади: «Сувсиз яшаганмиз, энди бундан кейин ҳам, худо ҳофиз, яшайверамиз-у, ишқилиб, юрт тинч бўлсин...»

Қизикки, ишнинг барбод бўлганига Собиржоннинг ўзи ҳам амин эди. Бутунлай барбод бўлмаса ҳам, кўп йиллар орқага сурилди, тамом, деди у ўзича. Бундан буёғи нима бўлади — қоронги.

Емғирдан кейин лаш-лушни арқонга ёйиб, ташлаб кетилган сандик-сандик асбоб, тупроқ намуналари, ҳужжату материалларни тартибга соламан деб юрганида узоқдан отлик кўринди. Собиржон дўстини шарпасидан таниб, ғалати қарама-қарши ҳислар, айни пайтда ҳаяжон билан юраги уриб пешвоз чиқди. Ғуломали

етаклаб келаётган отининг тизгинини эгар кошига илиб, чаққон сакраб ерга тушди. Собиржон қовоқ солишни, зардаю гинани эпломади: дўсти жуда бошқача эди — енгил, юриб эмас, учиб келаётгандай туюлди, соколи ўсиқ бўлса ҳам, гўё яшарип кетган, белини энли камар сикиб турибди, ҳоргин кўзлари ич-ичидан нурланган, юзи жиддий, лекин чақмок мўйлаб тагида очилишга ҳозир турган енгил табасум...

Кучоқлашдилар.

— Ҳамма гапдан хабардормиз, рафиқ Коргар! Табриклиман!

Улар яна кучоқлашиб, шу ҳолатда узок турдилар.

— Қалай? — деди Собиржон.

— Яхши. Қейин гапириб бераман. Бу ерда нима гап?

Бу савол Собиржонни эски ҳолатга келтириди, у тумтайиб олди.

— Мана, кўриб турибсан, ўртоқ бош гидрогеолог!

У ўртогидан қаттиқ гина қилмоқчи бўлди-ю, уdda қиломади, дўстига ҳаваси ҳам келар, ишнинг бу ахволда қолганига унга бир заҳрини ҳам сочмоқчи бўлар, хуллас, қарама-карши хислар шундай ажойиб маҳалда уни бўшаштириб кўйган эди.

«Ўртоқ бош гидрогеолог» дегандаги кесатик оҳангини тушунган Фуломали индамай хўжаликни айланди-да, қуритгани қўйилган эгар устига келиб ўтирди. Дўстига илтижо билан бокди.

— Ўзинг айтган эдинг-ку: сув масаласи аввал ижтимоий жиҳатдан ҳал қилиниши керак, деб!

— Мен эмас, буни Ленин айтган,— деди Собиржон ҳам зах тошга келиб ўтириб. Улар узок жим қолдилар. Ёмғирдан кейин яшнаган хушбўй кирларга тикилдилар. Дала гулларига ранг-баранг капалаклар келиб кўнар эди. Тўрт кечаю қундуз шивалаб ёккан ёмғир ерга сингдикетди, лекин табнат эрта кўкламдагидай майин, мусаффо. Эрта-индин биринчи Май, қаердадир тантаналар, баҳор

байрамиңинг құтлуг нафаси, буюк кувонч... Собиржон-нинг эса күнгли ёришмаяпти.

— Энди нима қиласыз, иш түхтаб қолганига анча бўлди, одамлар таркаб кетди, мен сизларнинг ишларингизга аралашолмайман, ортиқча бўлиб қолдим...

Суронлардан толиқиб қайтган Ғуломали тинч далалар шукуҳига беихтиёр берилиб кетган экан, ўриндан кескин турди.

— Йўқ, биродар, иш энди бошланади! Одамларни эса, сен ғам ема, топиб келамиз. Эртага хел жиргасини чақирғанмиз, Шокалон тоғаниң қишлоғи ўша Пайқида.

— Хел жиргаси?

— Ха, унга қишлоқларнинг ҳам, қабилаларнинг ҳам вакиллари қатнашади.

— Сув масаласидами?

— ...Ха. Илгари мен бу ишда бир мутахассис сифатидагина ишлаётган бўлсан, энди бунга хизбий созмонимиз олдида жавобгарман. Бизнинг ишимиз ҳукумат иши бўлиб қолди, тушуняпсанми? У шунчаки суғориш масаласи эмас, инқилобнинг ўзига, ислоҳотларга, одамлар турмушидаги кўп янгиликларга боғланиб кетади, энди улус билан кенгроқ мавзуларда гаплашишимиз керак.

— Менга қара, курилишни ҳалқ қўлласа, энг арzon лойиҳа такдим этамиз!

— Бу ҳам бор. Умуман, муаммо кўп.

— Шокалон тоғаниң қишлоғида дедингми? Мен ҳам бораман-а? — деди Собиржон негадир бирдан қувончга тўлиб. Дўстидаги қандайдир таниш бир ёрқин рух, катта ишлар дарди унга ҳам юқсан эди. Ишнинг катта миқёсларда юришиб кетиши учун истиқбол очиляпти. Сиқилиб турган күнгли дафъатан очилиб, юраги талпиниб тепа бошлиди. Бунинг устига, Пайки қишлоғи, у ерда балки Зулайҳони ҳам яна бир кўрар...

Унинг ҳолатини англаган Ғуломали дўстининг елкасига қўлини ташлади:

— Энди ҳамиша бирга бўламиз.

Ғуломали Коргар қандайдир салобатлироқ бўлиб қолган эди. Қорайган юзидағи, кўз ёнларидағи майдада ажини, чаккасидаги бир-иккита оқ толани Собиржон энди пайқади. Муҳими — қалбида, кўз қарашларида чукур, беҳаловат, шошқин ташвишлар яшар эди. Унга Собиржоннинг ихлоси яна ҳам ортди.

Ўша куни кечқурун улар лагерни хўжалик мудири билан букри ҳомболга топшириб, йўлга отландилар.

— Сенга энди ҳаммасини очик айтсам бўлади,— деб гап бошлади Ғуломали отда ёнма-ён кетар эканлар.— Биз «Парчамийлар» пинхонадан чиқдик, подполье дейди сизларда, шундайми?

— Ҳа... Табриклайман, Ғуломали,— деди Собиржон дўстини энди кўраётгандай тикилиб.— «Парчамий?» Нимади бу?

— Талабалигимизда сиёсий тўгаракда «Парчам» деган жарида чиқараардик. Унда мамлакатда биринчи марта Лениннинг сурати босилган. Кейинроқ «Ленинга дуруд айтган кофирилар» дея бизни таъкиб қила бошладилар. Ўзга иложи қолмагач, пинхона ишга ўтган эдик. Ҳозир эса бизнинг хизбимиз...

Собиржон тингларкан, дўсти ҳакида ўйлар эди. Унинг иш вактида кўпинча ғойиб бўлиб кетишларидан илгари ҳам ниманидир тахминлар эди-ю, бунчалигини билмаган экан. Ҳозир у билан ёнма-ён кетаётганидан ўзида янги куч сезди.

Икки от қўшилган эски фоэтон Пайкига кечки салқин тушганда кириб борди. Одатдагидек, мачит ёнбошидаги оташхона майдонига тўпланаётган одамлар аввал фоэтонга ҳадиксираб, бегона кўз билан қараб турдилар-у, кейин, меҳмонлар орасида баланд бўйли қария — Содик Сардор кўрингач, орада мамнун жонланиш бошланди, қувноқ шовқин билан омонлашиб, тўрга йўл очдилар.

Кишлоқ аҳли жиргадан хабардор, шошиб-пишиб кун-

далик ишларини саранжомлашга уринарди. Майдон четидаги ҳовлида чолу кампир бултурги пахтани чигирикдан чиқариб, охирги коп чигитни пастлиқдаги жувозга элтиб ташлашди. Жувозхона бадбўй Унинг эгаси қанорни жувоз кундасига суюб кўйди-да, чигит эвазига кампирга олти фирвак зифир ёғи ўлчаб бериб, меҳмонлар билан кўришгани шошилди. Бу ёнқўши үтингчи экан, чол той-той қилиб боғланган куруқ шоҳшаббани келини тарозида тортиб, тахлаб турибди.

Оташхона томида жирга ноғоралари янграганда, майдоннинг узок четида козикларга боғланган отлар ҳуркиб, бир ўйноклаб кўйишиди. Ҳаммани майдон чорларди, йўлларга сув сепиб юрган дарвешифат фаррош энди ўртадаги гулханга кадидан чимдим-чимдим чарви мойи пуркаб турибди.

Оташхонада паштунвалай ваъзлари, жангномаҳонилклар тугаган, энди бу ерда қишлоқ оқсоқоллари, хели-малик, канди-малик, муширу муёнлар, қабила сардорлари тўпланган эди. Бир-бирларига унча дўст бўлмаган, муриду фукарога ўз ҳукми билан мағрур бу казо-казолар мулозимат удумини жойига кўйиб, таъзимкорлик билан омонлашишар эди. Кейинги янгиликлар кўпларини гангитган, кўзларида ташвиш, фоэтонда келганларга ер тагидан қараб, хавотирда ниманидир кутар эдилар. Ҳаммасининг гапи ичida, бошқаларнинг оғзини пойлашади: қани, бу нима дер экан...

Шиқашим қавмининг канди-малиги кирганда ҳамма ўрнидан турди. Асли Воҳан дараларидан бўлган бу асабий одам жангарилиги, қабила анъаналарига эътиқоди, ўчу низода шафқатсизлиги билан машҳур эди. Бекорга ҳам ханжар-килич тақиб, қаерга борса беш-олти навкарини эргаштириб, кора от миниб юради. Исми Еқубхон оталиқ. Ўзи кўримсизгина,чувак жусса, эгнида олача жевак; асабини босиш учун одам билан ерга қараб гаплашади, ёнида эчки соқолли мавлавий. У кириши билан Шокалон тоға дастурхон кўтариб келди.

— Оби ангурдан май солғанмиз, ҳурматли Ёкубхон,— деди, ўртага пиния пайраҳасидан шам ёқиб, орқасига тисарилди. Оталиқ ҳам, бошқалар ҳам на дастурхонга, на майга карадилар, факат Содик Сардорнинг ёнида ўтирган кизил юзли, семиз заминдор, Маҳбубшоҳ деган бегам киши илжайиб, лабларини катта рўмол билан артиб-артиб, май шимириди.

Ташқарида ноғора садоси тинган, гулхан чирсиллаб ёнар эди, аъёну муёнлар ичкаридан чикқанда майдонни қуршаб ўтирган оломон нафаси ичига тушгандай, жим бўлиб колди. Илдизи сой тоши билан қуршалган дараҳтлар орасида лой тепаётган болаларнинг, ялангоёқ қўчманчилик миниб келган хачиру эшакларнинг ҳам овози ўчди.

Тўрдаги гилам устига чиқиб ўтирган ғазо-казолар ичидан Ғуломали оёққа турди. Бу хушмўйлов йигит асли шу ерлик бўлса ҳам, умри Кобулда ўтган, кўпчилик танимас эди, ҳайрон бўлиб қараб туришди: оқсоколлар колиб, бу ўридан турди, янги ҳукуматнинг тартиби шундай бўлса керак-да?.. Ғуломали кўзлардаги бу саволни тушуниб турар эди.

— Жамоат! — деди у.— Янги ҳукумат мени вакил қилган эмас. Лекин маълумки, Савр Инқилоби мен аъзо бўлган Халқ хизби раҳнамолигида ғалаба қилди. Шунинг учун мен ўз хизбим номидан сизларга мурожаат қиласман: хел жиргаси бугун Марказий халқ ҳукуматини кўллаймиз деб баённома қабул қилиши керак!

Оломон орасида аста, лекин кучли гувиллаган овоз тўлқини югуриб ўтди. Гиламда ўтирганлар, гапнинг нима ҳақда бўлишини илгаридан билган бўлсалар ҳам, тушунмагандай бир-бирларига қараб олдилар: уларни ноқулай бир ҳайратга солган нарса шу эдики, нотиқ аввал уларга эмас; анов чўккан подадай бўлиб ўтирган, ҳеч нарсани ҳал қилмайдиган, юпун, ялангоёқ, қаланғи-касанги оломонга мурожаат қилди.

— Иноға! Муҳокама қилиб кўрайлик, сизлар нима десанглар — шу! — деди Ғуломали Коргар.

Майдон жим эди. Собиржон ҳам ўз ўрнида эмас-лигини сезгандай, безовталаниб кўйди: дўсти катта сиёсий масалани кўтаряпти-ку, Чорданаҳр муаммолари эсидан чиқиб кетганга ўхшайди...

— Ҳали билмаймиз-ку, жиян, бу янги хукумат бизларга нима каромат кўрсатади,— деди Шокалон тоға ўрнидан турмай.— Кейинроқ, бундоқ ишимизга кор келганида кўллармиз ахир!

Гиламдагиларнинг, пастдагиларнинг ҳам баъзилари бу гапни қувватлаши. Тоға зидан Ёқубхонга кўз ташлаб кўйди. Қанди-малик, ерга қараб ўтирад эди.

— Тўғри, айтинг-да бундай, рафик, янги хукумат нима килиб беради бизга? — деди пастда, ўзи ёш бўлса ҳам, бир тўп ўпок-сўпок болалари билан чугурлашиб ўтирган зиёлиномо серажин киши.

— Халқ хукуматининг режалари катта,— деди нотик. **У** оломонни бир сўзи билан бошлаб кетиши мумкин бўлган нуфузли, ҳукмдор одамлар орасида ўзини дадил, салобатли тутар, буни кузатиб ўтирган Собиржон бу ўзгаришдан хайратда, мағрур эди.— Бу ерда ўтирган деҳқону чорвадор улусга аввало шуни айтишим керакки, хукумат ҳаммага ер беради, бу — хизбимизнинг рўзномасида бирламчи масала бўлиб турибди. Иккинчидан, биз деҳконга шунчаки ер эмас, сувли ер бермокчимиз. Мана бу ерда менинг ошнам, шўравий мутахассис, машҳур мироб Собиржон Тўхтабоев ўтирибди. У шимол ерларига Аму сувини бошлаб келмоқчи. Лекин гап шундаки, хукуматимиз янги, ҳали маблағ кам, биз сув келтиришнинг энг арzon лойиҳасини тақдим килишимиз шарт: бу тадбирларни деҳқонлар кай дараражада кўллай олади, биз сизларнинг қандай ёрдамларингизга таянишимиз мумкин, аминмизки, юртнинг бирдамлик ҳашарларни лойиҳани икки баробар арzonлаштиришга имкон беради. Мана шунинг учун биз сизга мурожаат қиляпмиз, янги хукуматни кўллаш — ўзимизни кўллаш деган сўз. Уни Халқ хукумати деб бежиз айтмаган...

Анча жимликтан кейин ҳассасига таяниб бир чол ўрнидан турди. Катта салласи унинг ориқ, буқчайган гавдаси учун оғирлик қилаётгандек эди. У носини туфлаб, томок қирди-да, тўрт томонга таъзим қилгач, деди:

— Ўғлим, айтинг-чи, бу... бизларга ерни қаердан олиб берасизлар?

— Бизнинг... — деди саволнинг соддалигига жилмайиб Фуломали,— кўп ортиқча ерларни эгаллаб ётган заминдорларимиз бор, отахон. Катта ер эгалари, ҳукуматнинг кўрсатмасига кўра, ортиқча мулкларини меҳнаткаш дехқонлар билан ўртоқлашадилар, биз ерни ҳаммага тенг бўламиз. Ким ишласа, ер ўшаники, адолат шуни тақозо этади. Адолатли Халқ ҳукуматининг рўзномаси шундай, Халқ Инқилобининг шиори шундай.

Пастда яна жонланиш бир тўлкиндай каторлардан югуриб ўтди. Лекин бу сафар унда қандайдир саросима, ҳадик бор эди. Халқни эътибор билан кузатиб ўтирган тўрдагилар ҳам буни сезишиди.

— Ўғлим, айбга буормайсиз,— деб чол яна ўрнидан турди,— сиз ўзингиз ҳам ер оласизми?

— Йўқ, падари гулун, мен дехқон эмас, муҳандисман...

— Ҳа-а... — деб бобой, буёгини айтмай, инқиллаб этагини қоқди-да, четга чиқа бошлади.— Ўзингиз олмайсиз, фақат бошқаларга: олинглар, бировнинг ерини тортиб олинглар, деб бизни бир-бирмизга тезлайсиз-у, қирпичоқ бўлишимизни томоша қилиб турасиз. Омон бўлинг, болам, биз бу ишдан қўлни ювиб қўлтиққа урдик.

Чол чўккалаб-тиzzалаб ўтирганларни оралаб четга чиқаркан, юзини қоп-кора соқол босган бир йигит ўрнидан турди:

— Бобо ҳақ гапни айтди, биродар, биз бировнинг хасмини ола билмаймиз, бу гуноҳ!

— Бу макруҳ! — деди нарироқда яна кимдир.

— Сиз кетасиз, биз қоламиз, ука!

— Қабиламиз анъаналарига тўғри келмайди! Ҳар кимга нима берса, худонинг ўзи берган!

Шовқин-сурондан, кутилмаган бу каршиликдан шошиброқ қолган Гуломали оркага, гиламда ўтирганларга қайрилиб қаради. У ерда кимдир хайриҳоҳ, кимдир елка қисарди, кимдир: ёрдам керак бўлиб қолдими, дегандай таънали назар билан заҳарханда қилас эди. Майдонни ташлаб чиқиб кетаётганлар кўпайди. «Ажабо,— деди Собиржон ичидা, чиқиб кетаётган ҳалиги чолга қараб,— мутелик ҳам одамнинг сувак-суюгига шунчалик сингиб кетар экан... ўзининг ҳоли бу-ку, бир умр қонини сўрган заминдорнинг «хасми» ни довлаб ўтирибди».

Шу вакт ҳалиги барвакт қариган зиёлиномо, болажон одам, бу — қишлоқнинг муаллими Нурмуҳаммад Пайкий деган киши эди,— гўдагини кўксига босганча ўрнидан туриб, қўлини силтаб қичқирди:

— Тўхта, ҳей, сенга ер бераман деган одил ҳукуматга қуллук қил, нонкўрлик бўлади! Сен олмасанг, мана, биз оламиз, экин экиш қачон гуноҳ бўлибди?!

— Заминдор ерини бериб кўяр эканми?!

— Биронникини олиш шариатга ҳилоф, мусулмонлар!

— Макруҳ, гуноҳи азим!

— Одил ҳукумат эмас, талончи ҳукумат экан!

— Низолар шундоқ ҳам кўп!

— Қон тўкилади!

— Бизга ер керак, яшасин Инқилоб!

— Гуноҳ! Сайиди муён гапирсин!

Бу суронни энди ҳеч ким тўхтатолмайдигандек эди. Бирок тўрда Содик Сардорнинг оқ кийимдаги барваста бўйи тиккайиб кўринганда майдон сув сепгандай жим бўлиб қолди. «Содик Сардор!», «Содик Сардор!» деган шивир-шивир ҳам тингандан кейин, ўртадаги гулханнинг сирли шитирлаши жўрлигида шеър янгради. Содик Сардорнинг қироати сехрли эди, турганлар ҳам жойига чўккалади.

Мерасад марде, ки занжири гуломон бишканад,
Дидаам аз равзани девори зиндан шумо!
Халқа гирди ман занед, эй пайкарони обу гил,
Оташе дар сина дорам аз ниёгони шумо!

— Иқбол! Офарин устоди Иқбол! — деб кичкиришарди пастда.

— Бале! Мавлоно Мұхаммад Иқбол шундай демишлиар. Мана, сиз, жамоат орасидан этак қоқиб чиқиб кетаётган отахон кария, исмингиз Низомиддин-а? Мен сизнинг отангизни ҳам, ҳурматли бобонгизни ҳам билгувчи эдим. Улар ҳам худди сиздек, заминдорнинг ерида бир умр захмат чекиб, бүкчайиб ўтиб кетдилар.

Хануз андар жаҳон одам ғулом аст,
Низомаш хому кораш нотамом аст.
Ғуломи факри он гетипаноҳам,
Ки дар динаш мулукият ҳаром аст.

«Ер биронники, ҳадди йўқ, гуноҳ бўлади» дедингиз. Қани, ҳазрат мавлавий,— Сардор Ёқубхон оталикнинг пинжига ўтирган эчки соқолли жиккак одамга мурожаат қилди,— қани, Куръони шарифнинг Бакра сурасини бирров ёдимизга солинг-чи.

Мавлавий мудраб ўтирган эканми, сесканиб, бир Сардорга, бир Ёқубхонга аланглади. Ерга тикилган оталик юзидан ҳеч нарса англамагач, пичирлаб калима келтирдида, киблага қайрилиб, ингичка товуш билан куйлади.

— Сураи ал-бакра. Бисмилло-ху... Ёсуунака маза юнфикуна қул ал-афва...

— Бас.— Сардор сурани қуюқ, ширали қироат билан ўзи ҳам бошкатдан баландрок такрорлади-да, авом тилига ағдарди:— «Ва улар сендан сўрагайлар: нимани ҳарж қилайлик? Сен дегил: ортиқчасини». Мавлоно Мұхаммад Иқбол «Иштироқиёт» назмида бу сурани шарҳлаб бундай демишлиар: «Замонамизнинг ҳаққи-ҳақиқати ушбу муборак калимададур: ортиқчасини мухтоҷ-

ларга улаш!» Жамоат, кўриб турибсизки, ерни ерсиз-ларга бўлишиб бериш Куръонга хилоф эмас, билъакс, қурумсоклик билан ортиқча ерларни ўз қўлида саклаб ўтириш гуноҳи азимдур! Бизнинг ҳурматли заминдор-ларимиз аллақачон гуноҳга ботиб қолганлар, ана энди ҳукумат уларга ҳам гуноҳларини ювиш учун имкон яратмоқда!

Оломон енгил тортгандай тамом тинчили, гулхан ёруғида умидвор нурланган юзлар кўринар, тун қўйни-даги алангода нимадир туғилаётгандек, ҳаммаёқ жимжит эди. Шокалон тоғанинг бесаранжом овози эшитилди.

— Кимники ортиқча — буни фақат худо билади, ҳурматли Сардор...

— Йўқ, ҳукумат ҳам билади, тоға,— деди Фуломали ўтирган жойидан жавоб бериб.— Ислохот режасига биноан жон бошига олти жариб ер тегиш, бинобарин, сизнинг тўрт жонингизга йигирма тўрт жариб... Сиз эса ҳозир тўрт юз жариб ерни эгаллаб ётибсиз.

— Азалдан ўз ерларим! Кимнинг ерини олибман, жиян? — Шокалон ўрнидан туриб кетди.— Қачон олибман? Биз биронкини олмаймиз, биронники бизга ҳаром, мана сизлар ҳаромга чанг солмоқчисиз!

— Булар олмайди, Шокалон, ҳукумат ҳалол қилиб ўзи олади,— деди ҳали ҳам тикка турган Сардор.

— Биз бермаймиз, тамом!

— Бермасангиз тортиб олади, камбағалларга, ерда тер тўкиб ишлаганларга адолат билан бўлиб беради.

— Бу — ҳалокат, Сардор, кон тўклилади!

Содик Сардор ғазабини босиш учун бўлса керак, бир нафас жим қолиб, кейин жавоб берди:

— Сиз... афон фуқароси эмас экансиз, Шокалон, Халқ ҳукуматига шундай таҳдид солмоқчи бўлсангиз... Мен ҳарбий одамман. Яхши биламанки, собик мустабид-ларимиз худди шу гапингизни кутиб туришибди. Ҳа, улар ҳали ниятидан қайтган эмас, мен узоқ умр тажри-бамдан буни яхши биламан.

— Йўқ, хукуматга ер керак бўлса берамиз, олсин! —
деган йўғон, сал ширақайф овоз янгради. Қип-қизил
юзли, беғамроқ кўринган семиз заминдор Маҳбубшоҳ
ўрнидан турган эди. Лекин у маст эмас, товуши
ўзи шунака.— Менда ер кўп, олаверсин, биз еримизни
берсак ҳам элимизни бермаймиз; Шоқалон агар ҳамма-
мизнинг номимиздан гапиряпман деб ўйласа, номаъкул
ўйлабди, Сардор; биз сизни ҳурмат қиласиз.

Бу пайт майдонда аввал бир нечалар, кейин эса деярли
ҳамма ўрнидан туриб кетган эди. Шундай вазиятда
ўтиравериш нокулай, тўрдагилар ҳам аста қўзғалди. У
ерда Ёқубхон, яна унинг ёнидаги бир неча кишигина
гилямга чўкканча қолган эди. Оёқ остида кўринмай
қолганидан алам қилибми, Ёқубхон оталиқ ҳам қилич-
ханжарларини шалдиратиб бирдан сакраб турди.
Ёнида турганлар, Сардордан бўлак ҳамма бир кадам
чекинди, Сардор билан канди-малик юзма-юз қолди.

— Хўкумат...— деди камгап Ёқубхон паст овоз
билан,— ундей нияти бор экан, оладиганлар билан эмас,
берадиганлар билан гаплашсин. Гадо ҳамма вақт оламан,
дейди...

— Бу ерда ҳам нукул... ўшанакалар жағига зўр
беряпти,— дея четрокдан қистирди тоға.

— Бизни гадо дедингиз, Ёқубхон. Улус жиргасида
ҳақоратомуз гап анъанамизда йўқ эди,— деди Содик
Сардор.

— Ҳақорат эмас, ҳақ гап бу, Сардор,— деди канди-
малик олдида баланд юксалиб турган Содик Сардор
томон бир кадам ташлаб, уни менсимагандай бармоғи
билан туртиб кўрсатаркан...— мана, сиз... шу ёшга
кириб, олти жариб ерга эга бўлолмаган экансиз,
бунга ким айбдор?..

Сардор ғазабини яна босди:

— Менинг ерим бўлмаса ҳам, эътиқодим бор, Ёқубхон.

— Эътиқод... ҳамма қасофатни эътиқодлилар бош-
лайди. Эътиқодини бошқаларга тикиштирмокчи бўлади-да,

юктиромаса фитна қўзғайди... Менда ҳам бор эътиқод Парвардигоримизга эътиқод!

Шу ўринда мавлавий «Алҳамдиллоҳ» ни баландроқ айтиб пичирлай кетди, Ёқубхон давом этди:

— Эътиқод дегани у дунё-бу дунёлик, катта нарса. Ҳар бир майда-чуйдага, бир камбағалнинг корнини тўйғазишу ариқ қазишгача ўз эътиқодини пеш қиласвёр-майди инсон деган. Беş афғонийга нос олганда ҳар сафар юзталикни чиқаравериш на ҳожат? Эътиқодни худди ҳамёндай ичкарироқда яшириб юринг, қариб колибсиз.

— Йўқ, мен йирик-йирик чиқариб ўрганганиман, малик. Таваккал: ё ҳаммаси, ё ҳеч нарса! Сизнинг эътиқодингиз эса — ёвузлик, Ёқубхон,— деди Сардор бу сафар ўзини босолмай.

— Оғзингизга караб гапиринг, алжиб қолган ваъзхон!

— Сизу сизга ўҳшаганлар қабилаларимиз орасида қўзғаб юрган низолар, хунрезликлар халқимизни юз йиллаб оркага силтади. Ана энди ўша халқ, ҳукумат ер-сув бераман деса, бу — гуноҳ, деб, кўл силтаб ўтирибди!

— Унақа ҳукумат йўқ, мен тан олмайман,— деб бақирди асаби қўзиган Ёқубхон.— Сиз эса... мана бу талончиларга сук ташлаяпсиз!

— Ўз халқингни ҳақорат қилма, қарғишига қоласан.

Сардорнинг сансираганими, жавобига гап тополмаганими, асабини оловлантириб юборди, қўзига қон келиб, қалтираган қўлларини қилич дастасига узатганча Сардор томон шаҳд билан қадам қўйди. Оломон ичиди бир зум ҳайрат, «уввв...» деган машъум ғулув сезилди. Сардор, қўллари ҳарбийча ёнида, юзида осойиш, гавдаси тик, қилич яланочлаған чуваккина бу ёвуз одам томон юрди. Шунданми, халқ ичидаги «уввв...» деган кўркинчли товушданми, Ёқубхон бўшашиб, қиличини туширди. Бир-пас тикилишиб тургандан кейин Сардор ҳансираган маликнинг қиличига қўл узатди. Ёқубхон оталиқ жаҳо-латдан ортиқча қизишиб хато кетганини англади-ю, энди кеч эди. Қилич кекса Сардор қўлига кирди.

— Мен каллакесар Бачасақонинг қонли қиличини ҳам мана шундай қилиб...— У ялтиллаб турган дамашкий қилични бир қўли билан дастасидан, бир қўли билан учидан ушлаб, ёйдек эга бошлади.— Мана бундай қилиб синдириб, қўлига берганман.— Қилич ярим доира шаклига келгач, ўргасидан қарс этиб синди. Сардор икки бўлак қилични жаранглатиб оёқ остига улоқтириб, қўлларини этагига артди.

Оломон ўрнидан қўзғалган эди. Ёқубхон оталиқ пастки лабини тишлаб, кичик гавдаси ўт олгандай, орқага щартта қайрилди-да, тўрдагилар орасида йўқ бўлди. Бир неча дақиқадан кейин бир тўда отлиқнинг асабий дупури эшитилиб, майдон устини чанг булути қоплади.

Гиламда одам сийраклашган эди, пастда ҳам ким кетди, ким қолди. Кетганлар ичиде эҳтиёткор қўркоқлар бўлганидек, колганлар ичиде ҳам «энди нима бўларкин, кўрайлик-чи» дейдиган шунчаки томошаталаб синчковлар йўқ эмас эди. Ишқилиб, ўчаётган тунги гулхан атрофига юз-юз элликтacha одам билан Гуломали яна узок гаплашиб, жирганинг баённомасини маъқуллатиб олди.

Содик Сардор олдида хижолат тортган Шокалон тоға ҳам, Махбубшоҳ ҳам, йўл узок, кеч бўлди, ётиб колинғлар, дея шунча қистасалар-да, Сардор унамади. Ярим кечада учовлон фоэтонда йўлга чиқдилар.

Тун қоронғи. Фоэтон фонусининг шуъласидан чўчиган тунги кушлар йўл четидаги буталардан патирлаб учар, отлар ҳам ҳар бир қўланкадан ҳуркиб, кулокларини диккайтирас эди. Бундай гулувли воқеадан кейин янада сирли, хатарли кўринган қоронғи тун ёшлар кўнглига вахима солар, айниқса Собиржон оркада судралиб келаётган қоп-кора чанг булути ичидан ҳар зум бир фалокат кутгандай ўтирас эди.

— Энди бу Ёқубхон ҳеч нарсадан қайтмайди,— деди Гуломали отларни чухлаб.

Содик Сардор индамади. У соябон остида, бир оғенини чўзиб, бурчакка мункайиб ўтириб олган, эҳтимол нотекис йўлда тебранавериб, чарчоққа, тўлғин кексалик уйқусига таслим бўлгандир...

Бу фикр йигитларнинг руҳини туширди. Улар бу хатарли тунги сафарда ҳам Сардорга ишониб колтан эдилар чори — гапиради, вазиятни муҳокама қиласди, тушунтиради, маслаҳат ва тасалли беради, йўл кўрсатади деб. Чол эса...

Йигитларнинг боши эгилиб колди, фикр караҳт, отлар чарчаган, тун борган сари коронгилашиб, ёлғизлик вахимаси ортар, йўл ҳали узоқ эди.

Бироқ қария бедор экан. Анчадан кейин унинг тетик товуши эштилди:

— Ҳа, мунча хомушсанлар?

Бу товушдан икки оғайнигина эмас, отлар ҳам хушёр тортиб, таниш бир меҳр сезгандек дадилроқ юра бошлиди.

— Биламан нимани ўйлаётганларнингни,— деди Сардор.— Юрт алғов-далғов, кимнинг дилида нима бор — билиб бўлмайди, туннинг нафаси совук, ҳар нима бўлиши мумкин...

Кизиқ, бу одам таҳликали гап гапиряпти-ю, йигитларнинг кўкси исиди.

— Аммо мен мана шу зим-зиё тунда бир ёруғлик кўряпман,— деб давом этди Сардор.— Эл-юрт билан бирга узоқ йўл босдим, бундай паллаларни яхши биламан: ҳалқнинг қисматида тарихий кунлар бошланмоқда.

— Вой, бува-эй...— деди Ғуломали отларга камчи босиб.— Ҳозир орқамиздан Ёқубхон йигитлари билан етиб келиб, ҳаммамизни чаваклаб кетса, сиз билан биз учун на ёруғлик бўлади, на тарихий кунлар.

— Ҳикмат шунда-да, бола. Душман талвасага тушдими, билгинки, олға юришнинг айни пайти! Дам шу дамдир, ўзга дамни дам дема. Бир лаҳза ҳам тинчлик

бермаслик керак, токи нафасини ростлаб ололмасин, оёғининг остида замин ёняпти! Генерал Мұҳаммад Валихон жангларда бизга шундай дер эди.

Одатда мажлислардан кейин улуғ ўйлар билан уйга қайтадиган Собиржон учун ҳам бу кайфият унча тушунарлы эмас эди. Одамларнинг янги Ҳукумат тадбирларини тушуниши ҳалиги... Нимага ишоняпти бу кекса одам? Бунинг устига, Собиржоннинг орзу-хаёли, ўз қасбкори, севган машғулотлари қаёқда қолди, ўзига мутлақо алоқасиз бегона ташвишларга аралашиб юрибди-ку?

— Сизнинг ҳам нега бош әгиб қолганингизни била-ман, меҳмон ўғлим,— деди Сардор.— Энди менинг ишларим булатнинг кўнглига сифадими, бу ерда ортиқча бўлиб қолдим, деб ўйлајпсиз. Хато қиласиз. Ахир Инқи-лобнинг ўзи — дехконга ер-сув беришдан иборат эмасми? Аксинча, янги Ҳукуматнинг ҳамма вазоратларида энди сиз энг азиз, хурматли одам бўласиз! Ҳар хил жосусу кўпорувчиларнинг қалбаки лойиҳалари йўлингизни тўсмайди. Ортиқча олишувларга куч сарф қилмай, бемалол ўз ишингизни қиласиз.

Фуломали ичидан қувониб, ўзича жилмайдио кечаги Кобулни кўз олдига келтириди. Ҳа, ҳали кўп сабр-тоқат керак, ҳозирча шаҳарда ҳатто чироқ ҳам йўқ, одамлар ваҳимадан кутулмаган, дўкону қаҳвахоналар тақа-так берк, маҳаллалар қабристондай жимжит, зим-зиё...

Бу маҳал узокда нимадир гувлаб эшитилди. Фуломали тепага қаради, осмон булатли, қоронги эди, лекин мома-қалдироқ эмас, гувлаган — олислардаги шалолага ўҳшайди, атроф эса текис дашт... Кўп ўтмай, гувлаш кучайиб, аллакандай маромли дупурга айланди.

— Отлиқлар! — деди Сардор ёшлигидан ошно бу садони таниб. Собиржон фоэтонда тикка туриб орқага қаради, отлар секинлагани учун чанг булути устларига қопланган эди. «Ортиқча курашларга куч сарф қилмай, бемалол...» дея Сардорнинг бояги гапини эслади Собиржон. От дупури қуюндай яқинлашиб келмоқда эди.

— Нима қиласиз? — деб Сардорга қаради Ғуломали.

— Отларни саваб қийнаманг, ўғримидикки, қочсак; барибир қувиб ётишади, тез келишяпти... — деди Содик Сардор. Ғуломалининг қамчи кўтарган қўли аста пастгә тушди, отлар секинлаб, ўз билгиларича йўл топиб юришар, гоҳ бир нимани сезгандай сағрилари диркиллаб, пишқириб қўяр эдилар. — Екубхон ўзи бўлса мен билан ғаплашади, ғаплашмай иложи йўқ, аммо бордю бетамиз йигит-ялангини юборган бўлса...

Водариғ, кимсасиз тун. Бу яланғоч даштда номнишону биронта из қолдирмай йўқ қилиб юборишлари ҳеч гап эмас... Учаласининг ҳам ўйига келган бу фикр негадир даҳшатли тумолмади: бу ер — афон ери, булар — қароқчилар эмас, куролсиз фуқаро; келаётгандар эса, ким бўлса ҳам, афғонлардир ахир...

Отликлар етиб келишди, толиқкан отларнинг пишқириши, баъзи товушлар ҳам эшитилиб қолди. Сардорнинг чамасича, улар унча кўпчилик эмас, факат дулури сокин кечада вахимали эшитиляпти.

Отликларнинг бир қисми фоэтоннинг чап томонидан, яна бир қисми ўнг ёnlамалаб ўтиб, илгарилай бошлишди, қуюқ чанг, эгар-жабдуқ хиди димокка урди, лекин одамларни таниб бўлмасди. Орқада тўзон ичидаги ҳам бир нечалари изма-из келишяпти, қуршаб олиб, кейин тўхтатишмоқчи шекилли.

— Хей, жонларинг омонми! — деган товуш эшитилди ўнгдан. Ажабо, бу таниш овоз эди! Фоэтондагилар бирдан тикка туришди. — Ухлаб кетяпсизларми нима бало? Бегамлик шунчалик бўлади-да!

Бу, ҳеч шубҳасиз, Хайриддин буванинг товуши эди, учаласи ҳам таниб, кувониб кетишли, фоэтон секинлади.

— Хой, хурматли Сардор! — Энди чапдан овоз чиқди. — Емон қалтис ишни-ку қилдингиз, энди бу қалтис йўлга чиққанингиз нимаси, биродар?

Бу овозни ҳам танишди: Махбубшоҳ! Унинг эгар устида тоғдай тиккайиб, от белини букиб келаётган гавдаси ҳам энди аниқ кўринди. Отликлар фоэтон маромига тушиб, уни куршаб секин кетишашётгани учун чанг босилган, эгар устидагиларни таниб бўлмаса ҳам, санаш мумкин эди. Булар Сардор ва шериклари ҳётидан хавотир олиб, кечикиброқ бўлса ҳам орқаларидан йўлга чиқкан Хайриддин бува билан Махбубшоҳ ҳам унинг бир неча навкари эканлиги энди маълум бўлди.

— Худо ҳофиз, ҳурматли Махбубшоҳ,— деди Сардор соябон тагида ўтирганча.— Раҳмат сизга, лекин бекорга овора бўлибсан, ўз еримда жонимни ҳовучлаб сокчи билан юрамани энди...

— Бардамисиз, Хайриддин бува! — деди жони исиб қолган Собиржон ўзбекчалаб. Истараси иссиқ бу чонинг кулгилироқ қиёфасини эсларкан, унга бир илиқ сўз айтгиси келди.— Жиргага борган экансиз-да?

— Бордик, жигар. Ахвол мана шунака бизда, сиз ҳам кўрдингиз. Аммо-лекин сизларни топиб келгунча ҳам хавотир олиб жонимиз ҳалкумимизга келди.

— Ёқубхонни билмас экансиз, Сардор,— чапдан Махбубшоҳ баланд овоз билан давом этарди.— Ҳали ҳам хайтовур ўзини босди, бўлмаса эл олдида бу холидан ўлгани яхши эди. Энди у қутурди деяверинг! Ҳозирданоқ эшитдик: йигит тўплаб токқа кетаман, деганимиш...

— Еввойи бўлмоқчими? Ҳозирги туришидан ортиқ бўлолмайди,— деди Гуломали.

— Ундей деманг, жигар, бизнинг ёшлигимизда Сурхонда ҳам босмачилар мана шундай пайдо бўлган эди, бу жуда хатарли,— деди ўнгдан Хайриддин бува,— юрт иккига бўлиниб, қон тўкилади.

— Юрт аллақачон иккига бўлинган. Ё мана сиз Ёқубхонлар билан ҳамдармидингиз, Хайриддин бува?

— Тоғангизга буюрсин унақанги ҳамдард. Шокалонга ўхшаганлар оилани ҳам иккига бўлиб, кирпичоқ бўлишга тайёр!

Бу гапдан Собиржон сесканиб тушди. Наҳотки бу шафқатсиз воқеаларнинг бир учи бориб Зулайхонинг тақдирига ҳам санчилса? Астойдил ўйлаб қараса, чиндан, узок қишлоқдаги бир оиласда яшириниб ётган бу мўъжиза ҳам дахлсиз эмас...

От устида лорсиллаб келаётган Маҳбубшоҳнинг йўғон овози янада яқинроқдан эшитилди:

— Сардор, сиз энди қабилама-қабила, қандма-канд юравермай, кўпроқ уйда ўтирганингиз маъкул...
Содик Сардор кулди.

— Менинг дехконларга бўлиб берадиган ерим йўқ, Маҳбубшоҳ. Сиз ўша Ёқубхонларга мендан кўра ҳавфлироқсиз, ўзингиз уйда ўтиринг хонанишин келин-чакдай.

Орқада келаётган йигитлар ҳам кулиб юборишли. Маҳбубшоҳ қамчинини жаҳл билан ҳавода чирсиллатиб, уларни тинчиди.

— Мени биласиз, ҳурматли Сардор, ер талашадиганлардан эмасман, аммо афғон деган номим, қадрим учун Ёқубхонга ўхшаш юзта ватанфурӯшнинг яланғоч қиличига карши бораман.

— Ҳа, кимки ютидан кеча олса, ундан кўркгулик,— деди Сардор ўзича.— Ватан шундай нарсаки, уни йўқотган кимсанинг бошқа йўқотадиган нарсаси бўлмайди...— Кейин Маҳбубшоҳга қаради.— Мана бу фирмә неварам эртага Қўйиқала қишлоғида яна жиласа чақириб кўйибди, мен билан бирга борасизми?

— Сиз ваъз айтасиз жиласага, мен нима қиласман?

— Гавдангизни кўрсатасиз! — деди Сардор, орқада йигитлар яна «пик» этиб кулишди.

— Кечаги гапингизни айтасиз, Маҳбубшоҳ.— Баланд, қувноқ овоз билан гапга қўшилди Ғуломали.— «Ери берсак ҳам, элни бермаймиз!» дейсиз, шу гапингизнинг ўзи кифоя. Шу гапингиз ўлдириворади Ёқубхонларни!

— Ана! Сиз ўлдирасизу улар қараб ўтирадими? — деди яна кулиб Сардор.

— Бўпти, эртагами, карнай-сурнайга ётиб борамиз! —
деди Маҳбубшоҳ жиддий.

— Энди-чи, «эртага» эмас, бугун денг. Тун ярмидан
оғди,— деди Хайриддин бува,— шунинг учун, биродарлар,
хозир бизниги кайриламиз. Отларга дам бериш керак.

Бу фикр ҳаммага маъқул тушди. Хайриддин бува-
ники яқин, эрталабгача нафас ростлаб, шундоқкина
Қўйикала қишлоғи жиргасига чиқиб бориш ҳам қулай
эди. Келишиб, йигитларга жавоб беришида, сувсиз
анҳор кўпригидан ўтгандан кейин, этагида тераклар
шовуллаб турган эски қўра томон бурилишди. Хайриддин
буванинг ҳовлиси эски қўраининг шундоқ ёнбошида,
пахса девор билан ўралган, бир-бирига чаплашиб ётган
беш-олтига япаски томли сомоншувоқ хужралардан ибо-
рат эди. Ўчқбошидаги чироқнинг нури дарвозагача
йўлкани ёритиб турибди. Кираверишда иккита шафтоли
хозирдан сувсаб, деворга чирмашган токларга кул тушиб
ётибди. Хайриддин бува шошиб қолган кампирини аввало
қўра этагидаги кудукقا сувга югуртирди, ўзи супага
бўйра, намат ташлаб бемаҳал ҳазон тўйкан шафтоли
тагини наридан-бери супуриб ўтди-да, Сардор билан
Маҳбубшоҳни «қани-қани» қилиб ичкарига бошлади.
Собиржон билан Ғуломали отларни совутиб, сугориб, ем
бергачгина, шошилмай орқадан кириб келди.

— Хайриддин, бемаҳалда кампирни уринтирунг,
хозир таом увол бўлади,— деди Сардор супага ўтириб
«Омин!» қилишгандан кейин.— Эчки сути билан оби нон
беринг, вассалом.

— Хўп бўлади,— деди Хайриддин бува. Ўчқбошидан
кампирини чақирди. Меҳмонлар кўлига сув қўйди.
Бир пиёладан эчки сути билан оби нонни еб олгандан
кейин, кексалар меҳмонхонада, ёшлар супада ётиб,
айни тонголди, уйку элитадиган пайт эди, ухлаб қолдилар.

Шундай сарин тонгда фақат Собиржон ҳадеганда
уйку ололмай, хаёлига аллақаёқдаги ўйлар келиб, бегона
жойда безовта бўлиб ётарди. Унга узоқдаги тераклар-

нинг шовуллаши, ўт-ўлан орасидаги чигиртка шитирлаши, яна нима балолар халақит берар эди. Девор тагидан кимдир супани айланиб ўтди, шарпа нақ тепасида тўхтаб қолгандай туюлди, яна бир неча қадам товуши эшитилиб, жимжит бўлиб қолди. Лекин ёнгинасида кимнингдир нафаси сезиларди. Кўз очиб қараса, Хайриддин бува супанинг ёнида ерга чўкка тушиб, Собиржоннинг юзига тикилиб ўтирибди.

— Бува...

— Мен, мен, жигар, уйқунгизни қочириб юбормадимми...

— Ухлаётганим йўқ,— деди Собиржон у томон ёнбошлаб.— Сиз нима қилиб ўтирибсиз?

— Айбга буюрманг, жигар, сизга икки оғиз розим бор, эрталаб яна кетиб қоласиз деб...

Чол шивирлаб гапиракан, супа ёнбошига суялиб, тиззаларини қучоқлаб ўтириб олди.

— Галираверинг, бува, қулоғим сизда.

— Бу, энди, жигар, ғалати гап... айбга буюрманг. Неварам тўғрисида...

— Зулайҳоми? — Собиржон сапчиб туриб ўтириди.— Нима бўлди унга?

— Унга ҳеч нима бўлгани йўқ, худога шукр... Лекин мен энди уни қандай авайлайман, ожиз қолдим, болам. Киз шўрликнинг кисмати нима бўлади?

— Нега сиз? Ахир унинг ота-онаси...

— Улар... Улар ҳеч нимани билмайди. У бераҳмларнинг иши буюриш, киз бечоранинг кўнгли билан иши йўқ. Шокалон нима қиласини билмай изгиб юрибди, кўзига ҳеч нарса кўринмайди. Янги ҳукумат еримизни олса, курол кўтарамиз, деяпти, ҳали Ёкубхон тўдасига кўшилиб кетадими, худо билади.

Собиржон ҳеч нарса деёлмай қолди.

— Ўзингиз... ўзингиз нима қилмоқчисиз? — деди кейин сухбатни улаш учунгина...

— Билмайман. Зулайҳо бизнинг бирдан-бир зурриё-

тимиз, жигар, бир умидимиз шунда эди. Энди чолу кампир қон йиғлаб ўтирибмиз, наҳотки дунёда биздан ном-нишон қолмаса?

— Нега... ном-нишон колмайди, нима гап ўзи? — тушунмай сўради Собиржон. Чол эса жавоб ўрнига кўзига ёш олди.

— Нуридийдам бир хил бўлиб юрибди, паришон, дунё кўзига тор... Ота-онасидан яширади, кампир билан биз биламиз холос.

— Нимани?

— Сизнинг йўлингизга тикилади бола шўрлик...

Собиржон оёғини пастга олиб ўтирдию караҳт бўлиб қолди. Бадани бир қизиб, кейин совук терга ботди.

— Юринг-чи,— деди шошиб этигини кияркан. Чолни етаклаб дарвазадан ташкарига, сувсиз анҳор бўйига олиб борди. Қари тут тагида тўхтаб, чўкка тушдилар. Овозни баралла қўйиб гаплаша бошладилар, бу ерда уларнинг сухбати ҳеч кимнинг уйқусига халақит бермас эди.

— Яна бир марта баландроқ қилиб айтинг-чи, бува, нима деди... Зулайҳо?

— Ҳеч нима демади, жигар, лекин биз биламиз. Йўлингизга тикилгани тикилган. Чўп бўлиб кетди...

Собиржон ўзини тиёлмади, чолнинг ушоқцина гавдасини кучоқлаб бағрига босди.

— Мен ҳам билардим, бува. Билардим...

Тонг ёруғида Хайридин бува йигитнинг нурланган юзини кўрди-ю, тасалли топмади.

— Бир ҳасратим икки бўладиганга ўхшайди,— деди у бирдан Собиржонни сенлашга ўтиб.— Сен тағин нимага қувоняпсан, жигар? Сен қаёқдаю у қаёқда! Фожиа-ку бу!

— Нимага қувонмай, ота! Қанақа фожиа? Мухаббат денг! Дунёда муҳаббат бор! Мана, сиз ҳам уни тушуниб турибсиз. Зулайҳодай дилбар мени кўнглига солибди... Нега энди қувонмай?

— Булар ҳаммаси ҳавои гап, жигар. Буёғини

ўйласанг-чи. Сен Амунинг нарёғида. Қиз тушмагур нима бўлади, хозирдан ўзини еб қўйяпти.

— Менингча, ота, ҳаммаси жойида бўлади. Юртингиз да яхши янгиликлар. Қишлоқларингизга сув олиб кела миз. Аму эса... Ундан қўрқманг, у кардошлигимиз дарёсига айланади.

— Тилингга шакар! Илоё топганинг тўйингга буюрсин, болам. Лекин бу Ёкубхону Шокалонларга бизнинг кучимиз етармикин...

— У киши сизга бир нима дедими?

— Ёкубхон таҳдид қилаётганмиш. Шокалон менинг ҳам кўнглимга қўл солиб кўрди. Янги ҳукуматга ён бериб, биз билан кетмаганлар тириклай ёндирилади, кули қўкка совурилади, деди титраб-қақшаб. Мен яна қаёққа бораман, жигар? Она юртнинг юзига бир марта оёқ кўйиб, ватангадоликнинг каро қисмати бутун умримга татиди-ку! Мен бу ерда ошиён топдим, болаларим шу ерда туғилиб ўсади. Ери ҳам, эли ҳам кўнглимга ўтирган. Энди қариганда иккинчи ватанимнинг ҳам юзига оёқ қўяманми!..— Чол ҳўнграб йиглаб юборди. «Ҳеч қаёққа бормайман, шу ерда ўламан!» дея, ўтирган жойида ерни муштлаб, ўзига ярашмаган йиги товуши билан нола қилди. Собиржон тушундики, у Шокалон тоға билан гаплашганда ҳам шундай қилган. Аммо бу гал унинг сўзлари қасадай катъий эди: «Ҳеч қаерга кетмайман, шу ерда ўламан!» деди, яна такрор-такрор тупроқни муштлади. Ахири толиқди, катъиятли товуши ўксик ёлворишга айланди.

— Дардимни сенга айтяпман, жигар. Нуридийдамни олиб кетса, нима қиласман?..

Тонг ёришган эди. Собиржон ожиз қариянинг кизариб кетган нурсиз кўзларини кўрди. Нажот тилар эди бу аянчли кўзлар...

Очигини айтсам, ёшлигимда хўп эсипаст, довдир бўлган эканман. Эсипаст бўлмасам, Ҳожиқул понсадга

ичкуёв тушаманми! Қуёв бўлганда ҳам, сон кирмаган, еттинчи куёв! Понсад олти кизини жойи растон қилиб, энг кенжা, эркасини ёнидан кетказишга кўзи қиймай юрганида мен сабил сёғининг тагидан чикиб қолганман. Қуёв эмас, батрак керак эди унга, ха. «Ўғлим, ўғлим» қилиб сувдай эритворган-да каминани, ялтоқининг найрангини қаёқдан билай, акл ўргатадиган отам ёки акам бўлмаса.

Бу гапларни энди гапиряпман-ку. У пайтлар, нима, йингитчилик-да. Уйланиш ўзи бўлармиди у замонларда. Бўйдоқ ўтган қиличдай йигитлар сон-мингта эди. Буёқда бизга бўлса — текин тўй, текин хотин. Ҳар қандай дономан деган мағур յигит ҳам лакқа тушиши ҳеч гап эмас. Менга ҳам «Етимчага ана омаду мана омад!» деб ҳасад қилганлар озмунча бўлмаган.

Хатча ҳам лахча чўф эди-да ўзи. Чимилдикда биринчи кўришишимиз-у, бир умрга чиппа ёпишдик-қолдик бир-биrimизга. Ҳозир, у, маймоқ супургига ўхшайди бизнинг кампир; у маҳаллар, жуссаси кичиклигини айтмасангиз, мана шу Зулайҳонинг қуйиб қўйган нусхаси эди, мен сизга айтсан! Отаси «Олакўз!» деб жеркарди жаҳли чикканда. «Ола» эмиш, куралай дейдилар бунақанги кўзни, жигар!

Хизматкорлар каторида кўп юрмадим. Бир йил деганда қўчкордай ўғил туғиб берди қуралай кўзим. Азалдан қизлар бозори бўлиб кетган понсад хонадонида бу — мисли кўрилмаган воқеа эди. Қариб қолган Ҳожиқул ягона меросхўр неварасининг бошидан сув ўгириб ичмас эди, холос. Ўғилча туфайли бизнинг ҳам обрўйимиз ошиб, «бўтам-бўтам» бўлиб қолдик. Мундай мавке, мундай муомала бизга ҳам хуш ёқиб, етимчалигу ичкуёвлик эсдан чикиб кетди. Хонадонда «қадрдон» лигимизга ўзимиз ҳам ишониб кетиб, чўпончўлиқка goҳо буйруқ берадиган бўлдик, «кичкина хўжайин» дейишарди хизматкорлар.

Қайнатамиз оқ яхтак, оқ лозим, умуман ҳамиша

оппоқ кийиб юрадиган халтасоқол, биткүз, пакана, ичидан пишган, фитнароқ одам эди раҳматлик. Понсад деган лақаби отасидан қолган, ўзи шунчаки бой, олтими-етти сурув қўйи ёзин-қишин Шеробод чўлларида ёйилиб юрар, бор бойлиги ҳам шу эди чамамда.

Кўп ўтмай, жажжи меросхўрнинг кувончлари ҳам татимай қолди Ҳожикул понсадга. Бир минг тўққиз юз йигирма еттинчи йил эди-да. Унга ўхшаганларнинг пайтавасига курт тушган пайт. Бизнинг қайната ҳам ҳаловатини йўқотиб, камгап бўлиб қолган, кечалари туриб қаёққадир кетар, ташвишдан чарчаб, кўзлари ичига тушиб кайтиб келар, намоз ўрнига чўт қоқиб алланималарнинг ҳисобини килар, мен билан ҳам илгаригидай очилиб гаплашмас эди.

Ажабо, одамни мол-дунё ер экан. Кўзидан уйку қочиб, бемаҳал мункайиб қолди Ҳожи. Раҳмим келганидан, нима деса шуни қиласидиган бўлдим. бир куни яrim кечаси ётоғимга кириб, «Қетамиз, ўғлим», деса, «Хўп бўлади», депман. У чўп бўлиб қолган, ҳансирар, ориқ юзида соқоли селкиллар эди. Охирги чорага аҳд қилганлиги билиниб турар эди.

— Қаёққа, дада? — деди кўркиб кетган қизи менинг ўрнимга, кўрпанинг тагидан.

— Аффонга... — деди понсад сирли килиб. У вақтлар «Аффон» дейиладиган жой ҳақиқатан унинг ўзи учун ҳам сирли, бирорлардан эшитиб билинган номаълум бир юрт эди.

— Нима учун, дада? У қанака жой? — деди хотиним уялишини ҳам унугиб, кўрпани очиб ташларкан.

— Жим ёт, сенинг аклинг етадиган гап эмас, дориломон жой, мусулмонобод! — дея жеркиб берди қайнатам. Ўзим ҳам ҳанг-манг бўлиб қолибман, лекин қарши гап айттолмадим.

Саҳарлаб хонадонда хотин-халаж, бола-чака орасида йиги-сиги бошланди. Табиийки, мен, йигит киши, улар томонда бўлмай, ота ёнига кириб, жиддий тус олишим

керак. Дўқ қилдик, овута бошладик, гоҳо шафқатсиз бақириб-жеркидик, ишқилиб, оилани аста-секин сафарга тайёрлар эдик.

Мен нима килаётганимни ҳам билмайман, муте, понсад қўлида гўё бир ўйинчок... Эсипастлигим мана шу ерда яна бир марға билинди. Ахир сўрамайманми: қаёққа? Нега? Мен нима қиласман у бегона юртда? Болам бор, хотиним бор, туғилиб ўсан жойим бор, ота-боболарнимнинг тупроғини ташлаб қаёққа бораман? Мени бирор кет деяптими? Сизга ўхшаб, куядиган мол-дунёйим бўлмаса? Сизнинг ҳам... беллингиз оғрибдими бу мол-дунёга! Золим отангиздан қолган мерос-да. Шамолдан келган шамолга кетса кетибди, садқансар. Эл-юрга ахир битта бўлади. Ватангадоликнинг нони қаттиқ дейдилар, кейинги пушаймон ўлдиради одамни. У ерларга бехатар етиб бориш ҳам ўзи бўлмайди, ўша мусулмонободда ҳам сизга бирорнинг кўзи учиб турган бўлмаса керак...

Бу гапларни энди айтяпман-ку. У маҳалда эса... Мен ахмок безабон йиги-сиғи, дод-вой ичида қайнатамнинг буйругини ерига етказардим. Чолнинг талвасали бераҳмлиги менга ҳам ўтдими, Хатча шўрлик ҳам мендан безиллаб колди, гўдагини кўксига босганча, қилган ишларимга тушунмай йигидан қизарган кўзлари билан тикилиб тургани-турган эди бояқиш.

Биз бир ҳафта деганда тугадиганимизни түгдик, йўқотадиганимизни йўқотдик. Камбағал бўлсанг, кўчиб бок дейди. Шошилишда қанча буюм сочилиб колиб кетди, эсизгина осойишта тирикчилик, ўрганилган файзли хонадон энди алғов-далғов, фариштаси кочган, ҳаммаёқ хонавайрон, ўлик чикқандай совук, ҳувиллаб ётар эди.

Хожиқул понсад кимларнидир ёллади, кимларнидир сотиб олди, ўзи иккита хотини, бир-иккита хизматкори, қимматбахо буюмлари билан олдинроқ жўнайдиган бўлди. Гулмат қимор деган чўпони бор эди, ўша билан биз

кўйларни ҳайдаб, тайинланган жойга кейинроқ етиб борар эканмиз. Менга сал жон кирди: Гулматга ишонса бўлади — иккита бўри билан якка ўзи олишиб тирик колган! Ўзи юпунгина кўринса-да, ман-ман деган қиморбоз бойваччалар уни кўрганда зириллаб туради. Унча ҳалол бўлмаса ҳам, тегирмондан бутун чикадиган таваккалчи. Понсадга кўлбола паром ўтадиган пасқам жойни ўша топиб берибди. Миш-мишларга қараганда, Қаршининг қайси бир бойини ҳам ўша кечикдан ўтказиб юборган экан.

Уйда ҳамма иш менга қолди. Хотин-халажнинг оғзини тийиш, йиғи-сигини босиши... Понсад қочган кечаси Хатча шўрликни боласи билан чиркиратиб дўппослабман. Умримда хотинимга қўл кўтарган одам эмасдим. Менга бир кор-ҳол бўлди, қандайдир киммат-баҳо бир нарсамни йўқотдим, шафқатсиз, асабий, бемеҳр бўлиб қолдим. Нимагадир, кимдандир ўч олишим керакдай, ковоғимдан кор ёғиб, қалтираб юрадим, кечалари шаррос тер босганча тўсатдан ўрнимдан туриб совук сув ичаман, бунинг устига Гулмат қимор мени «Бой ота, бой ота» деб қалака қиласи, барига чидадим-да, қаранг.

Кўйларни ҳайдаб йўлга чиққанимизда менинг ахволим бундан ҳам баттар бўлди. Гулматга нима, унинг ишлари «гарткам!» Қалтис ишларга суяги йўқ, сўққабош беғам. Менинг эса хотиним, болам ёнимда. Сурув кетида юрган иккита чўлиқ билан битта кемшик чўпонни ҳам қайнатамдан олган пулларга Гулмат ёллаган, ўзининг юриш-туриши тарааллабедод. Ташвишу азоблар менинг бошимда. Мени «Бой ота, бой ота» дейди-ю, ўзи хўжайнин, хотинимга ҳам буйруқ беради: ўчокқа ўт қала, шўрвани ос... Хатча бояқиш куни билан от устида йўл юриб, кечалари кўй соғади, пишлок солади, бола бокади... Хайриятки, гўдаги тетик, мени кўрса тумадеккина бурнини жийириб илжайгани илжайган, кўзлари чарос, йўл азобини тортиб оёқдан қолганда бирдан-бир кувончимиз шу. Хатчани аяйман, бир-биримизга тикили-

шамизу кўзларимиздан орзу-умидларимизни ўқиймиз: бу уқубатлар ҳам ўтар-кетар, қаерда бўлса ҳам манзил топиб, шу чакалофимизнинг йигит ёшини кўрсак, армон ушалар, бу кунимиздан баттар бўлмасмиз ахир...

Гулмат бўза ачитиб ичади, саксовул соясида ётиб мўйлабини қайчилайди. Бу чўли маликда билмадим кимга зарур экан Гулмат қиморнинг пардоз-андози. Қирғокка етганимизда бир кеча йўқ бўлиб кетди. Кейин итдек тилини осилтириб қайтиб келдию иккинчи кечаси қўйларни яна пастга караб хайдадик. Азонда қуюқ қамишзорга келиб тағин тўхтадик, Гулмат яна йўқолиб кетди.

У ёллаган, сотиб олган одамларини топиб, ишни пишишиб келгач, роса ётиб бўза ичди-да, чўликларга топшириқлар берди. Аму бу ерда саёз оқар, ясси қирғоқ шовуллаб ётган чексиз қамишзорларга туташиб кетган эди. Кош қорайгандан шу қамишзорларни оралаб, айланма субр йўллардан қўйларни ҳайдаб дарёга чиқсан, шундоқ юриб ўтса ҳам бўладиган саёзлик, сув ойдинда жимиirlаб бехатар оқиб ётибди, нариги қирғонинг қамишзорлари қорайиб кўриниб турибди! Мен аввал ҳайрон бўлдим: наҳотки шунақа осон бўлса кечув?

Жиним севмай қолган Гулматга муносабатим ўзгарди. Мен унинг билагонлигига, тадбиркорлигига қойил эдим. Ойдин сувга чикишимиз билан сурувларни иккига бўлдида, бир бўлагини чўликларга топширгандан кейин, бир бўлагининг ҳаракатини тўхтатмай, шошилинч буйруқларини эълон қилди; олдинда оқ серка билан кетаётган чўтирир чўлиққа «дадил бўл!» дея бўза ичирди, ярим товушда «қуррэй-қуррэй!» қилиб, карвонни сувга солди. Биз отга юклангандан бешигу кора қумғон, яна аллақанча лаш-луш билан орқада эдик. Қўй жонивор кечаси маърамас экан, бир-бирининг ҳидини олиб жипс юради, поданинг кучли вишиллаган манқа нафаси эшитилади холос. Қоронғи туннинг чексизлигидан бу

овоза ҳам камишзорлар шовуллашига қўшилиб йўқ бўлиб кетди. Сув совуқ бўлса ҳам, ҳаяжондан қизиган баданларимизга кор килмади, оқим кучли эмас, баъзан тиззадан, баъзан белдан, таги кумлофу тошлок, сурувгоҳ юриб, гоҳ сузиб нариги қирғоққа булатдай силжий бошлади. Кечув салкам бир чакиримча экан, ярим кечага бормай оёғимиз қаттиқ ерга тегиб кушдай енгил тортдик. Лекин мен ич-ичимдан бунга негадир ҳали ҳам ишонқирамас эдим, мудҳиш бир хавотир ичимни таталайверди.

Чиккан жойимиз ҳам ғовлаб ётган қамишзор эди, оёқ ости негадир юмшок, зах, созлиқми нима бало... Субр йўллардан яна анча юрдик, қўйларнинг туёғи ботиб, кетидан силкиб сув чикар эди, силжиш жуда секинлашди, пода изидан ҳалкоб қалқиб, биз қамишзорни ёриб юришга, бошка йўл солишга мажбур бўлдик. Бу азоб эди, юзларимиз титилиб, ёқаю қўйинларимизга ёпишқок «султон» уругию тунги курт-ҳашарот тўлиб кетди. Болани чакмонга ўраб олганман, чорик тўла сув, баданим кичииди, орқада от етаклаган Хатча ҳансирайди, йиқилади, қўлтиғидан кўтараман, «Чида! Чида!» дейман ичимда унга ҳам, ўзимга ҳам. Бироқ бирпастдан кейин маълум бўлдики, бу азоблар ҳали ҳолва экан.

Ишонқирамаганим, ичимни таталаган ҳалиги хавотир асосли бўлиб чиқди. Бир вакт тонг бўзара бошлаган томон карасам, не кўз билан кўрайки, нариги қирғоқ ўрнида дарёнинг ўзи хира ойдинда қўнғир туслаган киреб даҳшат билан тўлғаниб оқиб ётибди. Миямга санчилган фикр шу бўлди: биз ҳали дарёни кечиб ўтмаган эканмиз, унинг асосий чуқур жойи олдинда, биз турган ер эса ўртадаги қамишзор орол экан. Гулматнинг айтишича, бу орол ҳамма вакт ҳам бундай юзага қалқиб турмайди, қўпинча сув остида ётади. Ҳозир эса бирдан-бир кулай пайт: дарёнинг деярли ярмини пиёда ўтдик, ярми эса — энг чуқур, хатарли жойи анча тор. Уни маҳсус одамлар ясаган кўлбола паромда кечиб ўтилади.

Хақиқатан ҳам турган жойимиз омонат эди, оролнинг чет-четида гоҳ сув кўпайиб, қамишларни тўлкин ювиб турибди. Оёқ босган еримиз асли тупроқ эмас, чирмашиб кетган илдизлар чириндисидан иборат бўлиб, кучлирок тўлкин келганда оқим маромида қалқиб-қалқиб қўяди. Мен бўшашиб кетдим. Пароми ишончли бўлсин-да ишқилиб, бу ер кил кўприкнинг ўзгинаси экан-ку! Орқага қайтиш йўқ, узок қолиб ҳам бўлмайди, худо, ўзинг асра, Гулмат киморнинг қалтис таваккал-чилигидан жоним безиллаб қолди.

Рўпарада ҳақиқий Аму, сернайранг, мудхиш дарё. Бу ерда унинг эни иккى юз қадамгина бўлса ҳам, чуқур, зим-зиё қаъридан чикқан совук нафас гўё ўпкондай ўзига тортиб туради. Оқим тез эмас, лекин салмокли, теран. Унинг кулокқа машъум эши биладиган бетиним шовуллаши нариги номаълум, коронги қирғондан акс садо беради. Баданим жунжикиб, жимиirlаб кетди.

Паром эллик қадам пастроқда, қамишзор панасида экан, уни Гулмат билан бориб кўрдик, текширдик. Дарё ёқасида яшовчилар орасида маҳсус «солтерак» ўстириб сотадиганлар бўлади. Улар йўнилмаган ходаларни бир-бирига пишик арқон билан боғлаб сол созлайдилар. Икки эски, бир янги солни бир-бирига тиркаб катта паром ясалган эди. Йўғон ходаларга михланган тахта бесўнақай лапанглаб, шалоп-шалоп тебранади. Менинг дарров бошим айланиб, кўнглим беҳузур бўлди. Лекин паром катта, пишик, тевараги гир айлана тахта тўсик. Намхуш пайраха хидидан кўнглим бир оз жойига тушди. Нариги соҳилга тортилган салки арқонлар дарё ўртасида гирдобли тўлкинларга урилиб солланиб ётар эди.

Гулмат болта тутган, юзларини сокол босган иккита ярим яланғоч одам билан нарироқда узок сирлашиб, ниманидир ҳал қилди-да, чўликларга буюрди:

— Бошланглар!

Бурни ияигига тегай деб турган кемшик чўпон «ҳайт!»

деб, бўрибосарни гир айлантириб югуртирганда қамишзорни пайҳон килиб ғужанак бўлиб ётган сурув бетоқат қўзғалди. Чўтири чўлик, суяги бузук, бакувват ўсмир бола оқ серкани шохидан судраб тахта тўсикининг дарвозадек очик жойидан ичкарига киргизган эди, кетидан кўйлар тўхтовсиз, лойка анҳордай оқиб кираверди. Жонворлар туёқ остида такир-тукур килиб нотаниш янграган товушдан хурка-писа, бир-бирига тифиз бикиниб, айлана тўсиқка тумшуқлари билан тақалганча, майдонни бирпасда тўлдиришди. Менинг чамамда, уч юзга якин кўй тамом сиғиб кетди, эшик ёнида от билан юкларга, яна ўзимизга ҳам супадеккина жой қолди.

Тўлгандан кейин паром сал чўкиброк салмоқ билан лапанглади. Тонг билан бирга бўзарип, кўнғир тусга кирган қудратли дарё омонат оролни бутун сирли ташвишлари билан бирга ютиб юборгудай, таҳдид соларди. Менинг юрагимга ғулув тушди: ҳозир хайрлашамиз, бу тупрокда бизни сўнгги марта кўрган одамлар билан ҳам ажрашамиз, манави жонининг қадрига етмаган Гулмат, манави кемшик чўпону чўтири ўсмир, ҳатто болта тутган сирли, серсокол одамлар кўнглимга қадрон туюлиб кетди. Ота-боболар хоки поки, кечир бизни, гуноҳимиздан ўт...

— Ўтигимиз бегона ерларда қолиб кетадиган бўлди-и-и... — деб ҳўнграб юборди Хатча, бу худди менинг ҳам кўксимдан чиққан нола эди, кўзёшимни зўра тийдим.

Паром яна бир лапанглади. Тўлқин! Сув кўтариляпти чамаси, оқим кучайяпти. Биз ҳали тахта майдонга чиқмаган ҳам эдик, Хатча қаёқдадир боласи билан овора, Гулмат вақтни бой бермай, ўзининг одамлари билан арконга ёпишиди...

Худди шу маҳал... Шу зум ёдимда колган, бошқасини эс-эс биламан-у, шу зум худди кечагидай ёдимда: олдинда, паромнинг тумшуқ томонида бир нарса каттиқ қарсиллаб, нимадир «шалоп» этиб сувга тушди. Кимдир

ジョン・ジャハディ билан бақира бошлади. Ҳсмир чўлиқ эди шекилли. Кейин берирокда кемшик чўпоннинг хунук товуши эшитилди. Гулмат ҳам ўша томон отилди, мен орқасидан югурдим. Паромга чіқиш билан пайқадикки, олдинги томондан тахта тўсиқнинг бир жойи кўйларнинг силжишиданми, нимадандир синиб, тасодифан ўша жойга тўғри келиб колган оқ серка сурилиб сувга тушиб кетибди. Биз яқинлашганда серка орқасидан кўйлар битта-битта ўзини дарёга ташлаётган экан. Кемшик томоги йиртилгудай бўлиб чўлиқка бақирав, бола эса фалокат жойига яқин турган бўлса ҳам, кўйлар орасидан ўтиб боролмас, кўлларини ёйиб, ожизлигини тушунтирмоқчи бўлар эди. Кўйлар бикинма-биқин уймалашган, чўлиқ уларнинг сиртидан ҳам босиб ўтишга уринди, лекин йиқилиб кўйлар оёғи остидан туролмай қолди. Сурув ҳамон сурilar, дарёга энди битталаб эмас, бешталаб-ўнталаб ташлар эди, орқадагилар тирбанд эргашиб, сурилиб, ўша томонга тифиз оқиб борар эди. Тўхтатишнинг ҳеч қандай иложи йўқ. Биз ўёқ-буёққа югурдик, лекин на бу талвасадан, на бақирик-чақирикдан бирон фойда чиқди, узоқ анқайиб котиб қолдик. Енимда Хатча ўкириб йиғлар, Гулмат сўқинар эди, миямга ҳеч бир фикр келмади. Чўкиб кетган серка кетидан бутун сурув ўзини сувга ташлаяпти, биз ожиз, эс-хушимиз оғиб, қараб турибмиз. Дарё юзи корайиб қолди, онда-сонда кўйларнинг сузуб бораётган бошлари кўринади, лекин оз, улар ҳам нарирокқа бориб кўринмай кетаётир, гирдоб ютапти сурувни! Тўсиқнинг синган жойидан кора оқим ҳамон дарёга оқмокда, энди майдон очилиб, у ерга яқинлашиш ҳам мумкин бўлиб қолди, аммо ҳеч ким бормади. Фойдаси йўқ, бу оқимни тўхтатишга уриниш бехуда, ўзингни сурисиб олиб тушиб кетиши мумкин. Бир қараашда бу — тенгсиз фидокорлик манзарасига ўхшайди, кўйлар не учундир ўзларини курбон килишяпти. Аслида эса бу — шу қадар маънисиз... Бу кўй дегандан ҳам аҳмокроқ жонвор йўқ экан, ёпирай!!!

— Чўкиб кетишяпти! — деб ингичка йифи товуш билан кичқирди кемшик чўпон.

Инсоннинг ожизлигини қаранг. Салмоқ билан келган совук, қорамтири тўлқинларда пода-пода қўйнинг ғарқ бўлишини томоша килдик. Жонворлар жон асраш учун охирги нафасгача уриниб, жон талвасасида кучсиз маъраб чўкишяпти, бақувват кўчкорларнинг яккам-зуккам кора каллалари ҳам кучли оқимда узок-узокларгача бориб, кўзга кўринмай кетарди. Манзаранинг даҳшатлилигидан ўзимиз руҳан хориб, тиззаларимиз қалтираб, карахт бўлиб қолган эдик. Вокеани баҳолаш, бунинг учун кимнидир айглашга уриниш, мунозара, жанжал бошланиши керак эди, йўқ, бир-биrimизнинг кўзимизга тикилганча, айтгани гап тополмай туравердик, узок турдик. Хувиллаб қолган паромда кўй қийи аралаш зардобдай сарғиш сув қалқиб, ҳар жой-ҳар жойда ҳалқоб-ҳалқоб бўлиб ётарди.

Кимнинг бошида нима хаёл — билмадим, мен бирданнига гадо бўлиб қолган кари Ҳожикул понсадни ўйлар эдим. Энди унинг Гулмат билан муомалалари қандай бўлади?.. Айтгандай, Гулмат... у хозир ўзининг болта тутган сирдошлари билан ҳисоб-китоб қилиши керак. Қўлида қурол бор. Яна бир фожиани кўзғаб юрмасайди бу киморбоз...

Шу пайт орқамиизда Ҳатчанинг нохуш, ваҳшиёна чинқириғи эшитилди. Бу шундай овоз эдик, баримиз ҳамма нарсани бирдан унугиб, орқага кайрилдик, юрагим шув этди-ю, беихтиёр ўша томонга интилдим. Енгил туман турган зах қирғоқда тонг ёришган эди, йикиласурила етиб борсам, Ҳатча телбадай қўлларини ёйиб, ўёқ-буёқка юргургилаб юрибди.

— Войдод! Шўрим қуриб қолди-и-и!

— Ҳатча!

— Шу ерда эди! Бешик шу ерда эди! Болагинам шу ерда эди-и-и! — Унинг бир обёғида лой маҳси, соchlари тўзғиб кетган, қўлида йиртиқ рўмоли ҳилпирайди,

соҳил бўйлаб қокина-сурила югурадио яна орқасига қайтади, бақиравериб томоги қирилиб кетган.

Хамма шу ерга тўпланди. Хамма қудратли тўлкинларини зимдан юмалатаётган сокин дарё юзига, унинг кора-кўнгир тусдаги узоқликларига кўз ташлади. Хатча бўлса, бежо кўзлари билан менга бир бокди-да, тикка дарёга қараб чопди. Сувга энди тиззадан кирганида каёкландир пайдо бўлган Гулмат уни камзулидан ушлаб колиб:

— Қаёқка! Эсипаст хотин! — дея қирғоқ томон силтаб ташлади.

Балчикка юзтубан тушган Хатча жон-жаҳди билан ўрнидан туриб, парвонадай яна ўзини дарёга урди. Бу сафар унинг йўлида мен пайдо бўлган эдим, қулочкашлаб юз-кўзи аралаш солган эканман, хотин бечора ҳовнарига бориб узала тушди.

— Бола қани, манжалаки?!

Жаҳолатда акл кочади, одамлар бўлмаганда шўрликни тепкилаб ўлдириб кўйишим ҳеч гап эмас экан. Фожиа устига юз берган бу янги фожиа ҳатто бегона одамларни ҳам караҳт қилиб кўйди.

— Каерда эди? — деди Гулмат.

Хатча қонга, лойга беланганд юзини аранг кўтариб, қирғоқдаги кичик ялангликда боланинг ювиб қамишга ёйилган йўргакларини имлаб кўрсатди. Демак, бешик шу ерда бўлган, Хатча болани белаётганида паромдаги вахимали суронга қараб ютурган-у, қўйлар воқеаси билан алаҳсиб, она шўрлик бешикни бир зумгина ёдидан қочирган. Бу вақт ичида суви ошиб келаётган дарёнинг бебош тўлкини тебраниб турган соҳилдан бола билан бешикни шундоккина «ювиб» олиб кетган. Тахмин шундай, бу эндиликда ҳаммага аён эди. Шундай бўлса ҳам, яна ҳамма, ўлганинг устига тепган қилиб, қарийб ҳушсиз ётган онага тикилар, «Болани ҳам қолдириб кетадими!» дея ғазабланар эди.

Кимдир белдан сувга кириб, соҳилга яқин жойларни

айланиб ҳам чиқди, бири негадир узокларга бориб қайтди, югуриб қамишзорни кезди.

Хамма бугунги ҳалокатли воқеалардан толиққан, касофатли тонгнинг нохуш асорати юзларни сўлғин, зъъфарон қилиб кўрсатар, ҳеч кимнинг ҳеч нарсага ҳафсаласи колмаган эди. Биринчи бўлиб мен эс-хушимни йиғдим. Хотинимни урган қўлимни қаёқка яширишни билмай, Хатчага яқинлашдим. У зах қирғоқда юзини кумга босиб ётар, холсизликдан товуши тинган, факат вужуди қалтираб, чукур ўксинишдан кўкси қалкиб-қалкиб тушар эди. Бўлар иш бўлди, аламимни енгиб, чўккалаб, хотиннинг бошини тиззамга кўтардим. Унинг қарашида маъно йўқ, кўзлари очик бўлса ҳам ҳеч нимани кўрмайтгандай атрофдаги одамларга телбанамо тикилди.

— Боламни бешикка белаган эдим...— «Одамлар, менга ишонинглар», деб ялинаётгандай аста гапирди у. Кейин яна бирдан хунук чинқириб юборди:— Боламни бешикка белаган эди-и-им!..

Мен энди астойдил даҳшатга тушдим. Телба бўлиб қолса нима қиласман... Қўйлар кетди, бола кетди... Энди хотиндан ҳам ажрасам...

— Хатча... Хатча! Эсингни йиғ, Хатча! Қечир мени, сен айбдор эмассан, Хатча...

Бу меҳрли сўзлардан жиндак дармонга кирган Хатча яна дод сола бошлади, дарёни карғади, йўлга чиқкан қунимизни карғади, бу хосиятсиз тонгни карғади, меҳр сочиб турадиган, ўйноқи шуъладайгина кулгичли жувон юзи хунук бўлиб кетди. Туриб яна дарёга талпинди, базўр ушлаб қолдик.

— Энди мен бу ёруғ дунёда нима қиласман, дадаси!..— Унинг сувга ташлаш нияти астойдиллигини сезиб икки қўлидан махкам тутдим, қаёқка боришни билмай, паром томон судрадим. Бошқалар ҳам буни табиий деб билиб, ўша томон силжишди, чойгум, кийим-бош, тугунларимизни ёнимизга олиб келиб бердилар. Тахта

тўсиққа суюниб ўтиридик, шу ер қурукроқ эди. Менинг фикри-зикрим Хатчада. Жинни бўлиб қолмаса эди...

У яна дармонини йўқотди, йиғлагани кўзида ёш ҳам йўқ эди, бошини этагимга олиб, титрок вужудини чопонимга буркаб ўтиридим. Шунда ҳамма воеалар, коптоқдеккина, чарос кўзли ўғилчам бирдан кўз ўнгимга келиб, ўзимни тутолмай йиглаб юбордим, кўзимга ҳеч нарса кўринмас, хаёлимда бирон фикр йўқ эди...

Бир вақт қарасам, паром силжиб кетяпти, дарёнинг ўртасига бориб колибмиз. Гўрга! Қаёққа борамиз, қаёқда қоламиз, энди менга барибир. Бағримда иссиқ жон, Хатча шўрликкинам омон бўлса бас. Қисмат деган шу экан, уни ўзгартириб бўлмайди, деганлари рост. Атрофда Гулмат йўқ эди, хайрлашмади ҳам, бало-қазодан нари секин қочиб қолди шекилли. Майли, у ҳам пешанасидагини кўрар.

Кирғоқда бизни понсаднинг одамлари кутиб олишди. Менинг Хатчадан бўлак қайғум йўқ эди, пиёда аллақаёқларга олиб кетишли, паскам йўллардан узок айлантиришиб, кечкурун юкларимизни туяга ортишди. Кейин отда, эртасига аравада, ишқилиб, мана шу Қуйқала қишлоғига етиб келдик.

Хатча энди қайнатамдан қўркар эди. Ота-бона учрашганда, хотинимга қарасам, ёраб... ўн тўққиз яшар хотинимнинг соchlаридаги оқ толалар!. Шумхабар Ҳожиқул понсадни ҳам тамом қилди. Қалтираб, кизини калтаклай олмади ҳам. Мен шу кундан бошлаб унга тамом бегона бўлиб қолдим.

Дориломон мусулмонободга кўп азоб ва кўп умидлар билан етишган чол биз келгандан кейин узок яшамади. Ундан кейин қайноналарим ҳам бирин-кетин оламдан ўтишли.

Еш эканмиз, куч кўп эди, дехкончилик қилдик, бу ерда ҳам яхши одамлар топилди, кўни-кўшни орттиридик, бегоналигимиз билинмади, бола кўрдик, фарзанд доғи ҳам унут бўлди.

Бегоналигимиз сезилмади-ю, эсипастлигим яна панд берди. Хусникамоли билан чор атрофни ўзига қаратган Ойпарчамни мана шу доғули Шокалонга узатдим-у, омадим ҳам кетди. Худо карғади мени. Ватангадолигим энди астойдил билингити. Мол-дунёга учганинг жазоси шу эканини ўз кўзи билан кўрган одамман-а! Нима ҳам дейсиз, эсипастлик-да... Мана энди ягона жигарбандим Зулайходан ҳам ажраладиган бўлиб турибман. У орқали балки ота-оналарим тупроғига яна боғланарман, деган илинжим бор эди. Томирим кирқилаётир, азизлар, беному нишон ўтиб кетаман шекилли ёруғ дунёдан...

Собиржоннинг дўстидан гиналари кўп-у, очик-оидин айтотмайди. Бир чеккаси, унинг ахволини тушунгандай ҳам бўлади: мамлакатда ахвол кескин, четда туриш кийин. Лекин Фуломали кидирув группасининг ишини тамом йиғиштириб кўйди деса ҳам бўлади. Гўё булар килаётган ишнинг инкилобга дахли йўқдай... Киш ойлари деярли кўринмади, ҳисоб-китоб чалкашиб ётган энг кийин, энг долзарб пайтларда, аччиқ шамол, кора совукларда хафталаб йўқолиб кетади. Ўзи юпун-у, ўлгудай мажлисбоз, нотик... Ахир, сен аввало гидрогеологсан, дейдиган киши йўқ. Шунча азоблардан кейин энди охири кўриниб қолган амалий ишни яrim йўлда ташлаб кетиш керакми?

Тўғри, Фуломали уч ой юриб, оёқдан колиб бўлса ҳам (ҳозир у оқсокланиб, тиззасига баргизуб боғлаб юрибди), карийб тарқаб кетган группани ҳар қалай қайта тиклади. Илгаригидай тўла бўлмаса-да, ҳозир группани ҳам, мутахассисларни ҳам бор деса бўлади. Ўзининг ота кишлоғидан мана бу уч хонали хужрани ҳам у топиб берди. Охирги ҳисоб-китоб ишлари учун қулай, тинч жой. Бу палла кишлоқда деярли одам йўқ, ҳамма бола-чакаси билан далада, яйловда. Одамлар марказдаги воқеалар, ҳар хил ваҳимали хабару миш-миш-

лардан бесаранжом бўлсалар ҳам, деҳқончилик экан, экин-тикиннинг, қишининг ғами ҳамон биринчи ўринда.

Кишлоқ четидаги хужранинг хоналари катақ-катақ, геологик қидирав группасининг бошликлари, мутахассислари бурчак-бурчакка жойлашиб кетди. Бошқа ходимлар, ёлланган юқилар эса ҳар жой-ҳар жойда ижара туришибди. Собиржон билан Ғуломали ўз хоналарига озиқовқатдан, ускуналардан бўшаган яшиклардан чалакамчатти стол, курси, жавон ҳам ясад олдилар. Тўғри, ҳали иссиқлар тугагани йўқ, оқшомлари пашша, чивин безор қиласди. Унинг устига қандайдир молхона ҳиди, уй оркаси пастлик, ундаги лойка анхорда сиртини йилтиллатиб бўйни йўғон қўтослар чўмилади, улар дам олганда катта, ярим ойдек шохларига зағчалар қўнади. Зағчаларнинг қўтослар сиртида сакраб-сакраб, дағал терисидаги каняю куртларни чўқилаши хуш ёқади шекили, жонворлар кўзларини юмганча тиззадан лой ичида соатлаб жим туришади.

Ғуломали:

— Тфу! Алмисокдан қолган бу идиллияни йўқотиш керак, якинда йўқотамиз! — деб уйга кириб кетади-ю, лекин Собиржонга бу манзара ёқади. Ундан нари яланғоч кирлар. Лойихада белгиланадиган асосий канал трас-сасига пиёда чиқиб борса бўлади. Улар у ерга гоҳо қунига икки мартадан чиқиб, майда-чуйда гумонларини аниқлаб қайтишади, яна кечалари билан шам ёқиб лойиха материаллари устида ўтиришади.

Хуллас, бу хужранинг топилгани айни муддао бўлди. Факат ораларидаги муносабатнинг сал таранглиги ха-лақит беряпти. Ғуломали кейинги вактда, лойиха материаллари устидаги ишнинг ҳал қилувчи пайтларида, ўзи унга қўл урмай қўйган бўлса ҳам, ҳар келганида шошмашошарликка бошламоқчи бўлади. Унинг фикрича, материаллар тайёр, тезроқ тақдим килиш керак. Собиржон бунга кўнмай, икки ҳафтадан бери ораларида гап кошиб юрибди.

— Менга қара,— деди бугун яна Ғуломали дўстининг хонасига кириб,— сен, шўравий, наҳотки тушунмасанг, бу лойиҳа эмас ҳозир, бу ҳозир катта, кудратли инқилобий омил! Бундай лойиҳанинг янги ҳукумат томонидан қабул қилиниши минг-минглаб деҳқонларнинг инқилоб томонига ўтишига сабаб бўлади!

— Мен сенинг инқилобингни хурмат қиласман, хайрихоҳман, ўтири, бўйнинг кийшайиб колади,— деди Собиржон. Ҳужранинг шифти паст, новча Ғуломали тикка турганда букчайиб, ёки бошини бир ёнга эгиб туришга мажбур эди. У стол ёнидаги ящикка ўтирди. Собиржон пешанасини артиб, бирпастдан кейин давом этди:— Мен тушуняпман, лекин сен ҳозир гидрогеолог сифатида эмас, фирмка фаоли сифатидагина гапирияпсан.

— Хўп, гидрогеолог сифатида ҳам гапиришим мумкин,— деди сал хафа бўлган Коргар.— Энг қиска трасса аникландими? Аникланди. Аму йилига икки марта тошади, аиа шу пайтлардаги ортиқча сув канал орқали бизнинг Санѓкосага йиғилади. Демак, биз дарё сувини олаётганимиз йўқ, ортиқча сувни оляпмиз, ўзингнинг бошданок муддаонг шу эди. Хўш, Санѓкосадан воҳага сув тараш эса қариyb текинга тушяпти. Қадимий Чорданаҳрнинг ўзандаридан фойдаланиш ўзингнинг қашфиётинг, фаҳрлансанг арзиди. Ўн тўрт ўзандан ўн биттаси бизнинг назаримиздан ўтди. Ер ислоҳоти ҳақида фармон тайёрланяпти ахир, хумпар, шунга тўғрилаб лойиҳани ҳам эълон қиласак, биласанми бунинг таъсири канака бўлади! Нонга ёғ суриб бергандай...

— Тўхта, тўхта! Яна сиёсатга буриб кетяпсан. Мен сиёсатни тушунаман, тарғиботинг керак эмас. Очигини айтсан, шошқалоклик ҳозир сиёсий жихатдан айниқса хатарли. Ёш ҳукуматингизга бир хато билан панд бериб кўйсак, унда нима бўлади? Бу аниқ фан ахир, техника, пул, маблағ ва ниҳоят бу — янги ҳукуматнинг мавқеи, обрўйи масаласи. Шошиб бўладими! Ишимизни шу қадар ишонч, хурмат билан қабул қиласиган ҳукумат

олдида бизнинг ҳам ўзимизга комил ишончимиз бўлиши керак. Сен баландпарвоз гапларни сўкиб ташлаяпсан: Сангкоса, кашфиёт... Биз — георазведкачилармиз! Разведка сал хато маълумот берса, армия ҳалок бўлади, биласанми? Мана, сен жуда шонронга от қўйган Сангкосани олайлик. У ерда тошга айланган қадимий кум қатламлари бор. Ўшаларни кўпориб ташланса, тўғри тоғ этагида бутун чанқоқ воҳага лиммо-лим зилол сув тутадиган ажойиб тош кося пайдо бўлади. Лекин ўша қатламларни кўпорадиган маълум йўналиши портлатувларни «Союзвзрывпром» нинг маслаҳатисиз лойиҳага киритиб бўлмайди! Биздаги ўша «Союзвзрывпром» дунёда бундай кудратли ноёб портлатувлар билан шуғулланадиган ягона ташкилот. Бизнинг ҳозирги ахволимизда у билан келишмаслик — авантюра бўларди. Ундан кейин, Чорданаҳр ўзанлари... тўғри, агар бунинг илмий-техник асоси мустаҳкам бўлса, дунёда энг арzon лойиҳа бизники бўлади. Аммо буни лойиҳалаштириб ҳукуматга такдим қилиш учун мен Сумбул аянинг олдидан ўтишим керак. Биласан, мен у кишига ҳат ёзганман, лекин бу одатдаги салом ҳат эди. Чунки бундай масалани мактуб оркали ҳал қилиб бўлмайди.

— Хуллас, сенинг кетгинг келяпти... — деди Фуломали бўйра тўшалган полга тикилиб, ҳазироқ товуш билан.

— Йўқ, гап унда эмас, — деди Собиржон ҳам ўша оҳангда.

— Ахир, вазият, вақт шунақаки... Сен кетсанг қачон қайтиб келасан ўзи? Ҳозир бир кун ҳам ғанимат. Бизга ишлайптими, душманга ишлайптими ўша кун? Гап мана шунда.

— Мен лойиҳа материалларини ҳозир такдим этолмайман.

— Сен уйингга шошяпсан...

Очиги, бу ҳам рост... ўртоғидан яшириб юрган ягона сири — тушлари эди, буни ҳам билар экан шекилли. Икки соат... Атиги икки соатли йўл ахир. Самолётда

икки соат учса, Амунинг у ёғида бир ярим йилдан бўён ҳадеб тушларига кириб юрган ўша боғлар ичида чараклаб ётувчи ўзининг яп-янги оппоқ совхоз шахар-часида, деразаси сув омборига қараган икки қаватли ёруғ уйида, куюнчак онасининг бағрида бўлади! Сув омборида айни шўх-шўх яйраб чўмиладиган фасл; тиник қор сувларнинг сокин, зангори тўлқинларини кўз ўнгига келтириб, ёқимли салқинини бутун вужуди билан сезади. Сочикни елкага ташлаганча, қулупнайзор оралаб, орқа эшикдан трусиқчан кириб келганида оқ ҳалат кийган бақалоқ онаси боғчадан қайтиб, унга чой куяр экан, аллақачон мактабга кетган синглисини ўрнак қилиб кўрсатади.

— Бофча опагинам-эй...— дейди Собиржон оқ ҳалатда доим ёш кўринадиган ойисини ўпиб, шу билан уни юпатган бўлади. У боғчада ойисининг мураббийлигида ўсгани учун, катта бўлганида ҳам ҳазиллашиб уни «Бофча опа» деб атар эди...

Қани энди ўша «жавраш» ларини яна бир эшитса. Бу чайлаю капалардаги кўчманчи хаётнинг ҳам охири бўлиши керак ахир. У кирланиб кетган пашшахонани йифиштириб, бузилгандан кейин ташлаб юборилган фотокамера филофидаги дала дурбинини, отасидан қолган эски флягани, батареялари аллақачон тугаган «Россия» радиоприёмнигини рюкзагига жойлаб ҳам қўйган эди. Дўсти буни ҳам пайқаганга ўхшайди.

— Тўғри-да,— деди Ғуломали ўша тушкун оҳангда,— бизнинг ташвишларимиз билан сенинг нима ишинг бор...

Собиржон хафа бўлмади. Чунки иккаласи ҳам биладики, аслида ундей эмас. Ғуломали жаҳл устида, била туриб ноҳақ гапиряпти. Собиржон индамади.

Ташқарида кимдир қудукдан сув оляпти. Топографлар тоғ-тошдан қайтиб келишди чоги, ҳозир коронғида чанг-чунг коржомаларини ечишиб, бир-бирларининг устларидан пакирлаб сув қўйишади. Хар куни хуфтонда

шу аҳвол, бу уларнинг бирдан-бир шўхлик соатлари...

Узокдан аzon товуши эшитилгандагина тинчишади, ёш бўлсалар ҳам, кўплари намозхон.

— Майли, эрталаб яна гаплашармиз,— деб Ғуломали эгилганча ўз хужрасига чиқиб кетди.

Полнинг ғиштлари кўчган, эшик ўрнига эски палос осиғлиқ, лекин бу хужранинг шифти баландрок эди, шунинг учун Ғуломали уни ўзи танлаган; шам ёкиб, тўнтарилган сопол косанинг устига ўрнатди-да, Аму тарихии ўрганган эски географ ва сайёҳларнинг китобларини олдига сурди. Бу китобларни унга Собиржон тақдим этган, бўш вактларида ҳар сафар қўлга олади-ю, ўқигани калласига кирмай, хаёли аллақаёкларга кетиб қолади. Фалаёнли Кобул кўчаларида, Мозори Шарифдаги сергашвиш сафдошлари орасида кўради ўзини. Унинг бу Собиржон айтган иккинчи ҳаёти энди бутун фикризикрини, барча ҳис-туйғуларини қамраб олган эди. Иккинчи эмас, биринчи! Аслида мана бу лойиҳа ҳам, группанинг азобли, бардошли ишлари ҳам, Ғуломали, унинг сафдошлари, ҳамкаслари, бутун авлоди ҳам ана шу янги таҳликали ҳаётга даҳлдор бўлиб қолди. Собиржон эса буларни бир-биридан ажратиб ташляяпти...

Ғуломали китобни очган ҳолда ҳаёлининг узок, мураккаб йўлларини айланиб-айланиб, яна Собиржонга дуч келади. Тиззасида оғриқ сезиб, беихтиёр бир этнгини ечиб ташлайди, қийшайиб қолган шамни ўрнатгач, яна ҳаёлга ботади. «Йўқ, уни бекорга хафа қилдим... У бу ерда факат мутахассис ахир».

Шу маҳал эшикдаги эски палос кўтарилиди. Кимdir кирди. «Собиржоннинг ўзи келди,— деди ичиди Ғуломали,— у ҳам мени ўйлаётган экан-да. Тун ярим бўляпти-ю, ухламай, менга ўҳшаб, у ҳам ҳаёлга чўмиб ўтирган. Мана энди тоқати тугаб, ёнимга кириб келяяпти». Ғуломали қайрилиб қарагани йўқ, лекин бу Собиржоннинг шарпаси эканига амин эди.

— Кимиirlама! — пастгина эшитилган бу таҳдидли овоз бегона эди. Гуломали буни тез пайқадию бадани жимирлаб кетди.

— Қўлингни кўтар!

Йўқ, ҳазилга ўхшамайди. Гуломали кўлинни аста кўтариб ўрнидан турароқ орқасига қайриларкан, аввало тикка кўксига қаратилган тўппончанинг кора, йилтироқ оғзини кўрди. Остонада ўзинга ярашмаган катта, кўпол ботинка, ҳарбий шим ва эгнига негадир оддий кора кўйлак кийган, соchlари ўсиб елкасига тушган, соқол-мўйи энди сабза урган қорача йигит турарди. Қалин қош остида йилтиллаган кўзлари бежо, кўллари сал калтираса хам, афтидан, тап тортмай отадиган... Гуломали, аслида унча-мунчадан кўркмайдиган одам баданида совуқ тер сезди, қаёқдаги қишлоқнинг бир чеккаси, яrim тун ахир, тамом ёлғиз.. Наҳотки шундай бемаъни ўлим топса...

Бу вакт даҳлизда нимадир шитирлаб, қаёқдадир эшик ғичирлади. Тунги «меҳмон» шарпадан хавотирланиб бир зумгина бошини ёнга бурган эди, Гуломали пайтдан фойдаланиб, бир зарб билан кўлидан тўппончани учирив юборди. Буёғи осон кўчди, бирпаслик олишувдан кейин Гуломали йигитчанинг кўлинни орқасига қайриб, хонанинг ўртасига, чироққа яқинроқ жойга кўккайтириб тинчтди. Оғриқдан букчайиб қолган «меҳмон» ҳансирар, тук босган юзидан совуқ тер оқар эди.

Бу маҳал Собиржон кирди. Афтидан, ҳалиги шарпа уники эди.

— Ҳа, нима гап, бу ким? — деди у ҳеч нарсадан бехабар, бамайлихотир.

— Шундок; жиндай гаплашиб олдик... — деди Гуломали.

Собиржон ерда ётган тўппончани кўрдию уларнинг оқариб, ҳовур қалқиб турган юзларига қараб, вазиятни таҳминан тушунди. Тўппончани олиб, кўлида салмоқлагач, столга ташлади.

— Кани,— деди у ўтиришга курсини мўлжаллаб,—
кўйинг энди уни, иккита кап-катта одам ёш боланинг
кўлини кайириб ўтирсак ярашмас...— Ўзи ўтириб,
Гуломалига жой кўрсатди.

Гуломали ўтириш ўрнига столдаги шамни берирок
суриб, даҳлизга ҳам караб кўйди.

— Сен кимсан, отинг нима? — деди қайтиб келиб.

Йигит бошини эгиб, шам нуридан юзини олиб қочди.

— Нима қилсанглар, қилинглар, биласизлар-ку, кўр-
қадиган бўлсам бу ерга келмасдим...— деди ўжарлик билан.

— Билдик, довюрак экансан. Лекин ахволинг мана
бу, энди ким эканлигининг айтишга тўғри келади.

Йигит индамади.

— Битта ўзингмисан ё орқангда писиб ётган қўркоқ
шерикларинг ҳам борми?

— Битта ўзимман. Ишонмасангиз ўзингизга тан,—
деди йигит. Ўйлаб туриб ўзича кўшиб кўйди:— Менга
гувоҳлар керак эмас.

— Э-ха... Якка террорчиман дегин? Ростдан
ҳам мени ўлдиргани келганимидинг? Нега ахир, сенга
нима ёмонлик қилувдим?

— Сизни эмас, мана буни! — деди йигит Собиржонни
ияги билан кўрсатиб.— Зулайхони тинч кўйсин!

Собиржон дўсти билан кўз уриштириб олди.

— Бундок демайсанми...— Гуломали масалага бир оз
тушунгандай бўлиб, курсига ўтириди. Лекин юзидан
кўриниб туардики, масала унга ҳали мутлақо ойдин
эмас, чигалнинг учи энди кўриняпти.

— Менга қара...— деди у йигитга яна тикилиб караб, —
сен... сен доктор Сухайлнинг ўғлисан-а, шундайми?

Собиржон дўстига ялт этиб қаради.

— Ха, у менинг... собиқ отам эди,— деди йигит.

— Э-э, собиқ дегин? Кани, мундай ўтир-чи, гаплашиб
кўрайлик, балки тил топишармиз.

— Терговни нима қиласиз, отинг-ташланг. Мен
такдирга тан бераман...

— Билдик, билдик кўрқмаслигингизни, шундай бўлса ҳам, ҳар ҳолда, айт-чи, нега энди собиқ?

— У одамнинг отини тилга олманг менинг олдимда, у кўркок ўз ватанини ташлаб кочган. Менинг ундай отам йўқ. Менинг тутинган отам ҳакиқий мард, довюрак офицер! Мени ҳам ҳеч нарсадан тап тортмайдиган, шиддаткор бўлишга ўргатган.

— Бу ерга ўша юборганми?

— Йўқ. Лекин у мени энг хатарли вазифаларга юбориш мумкин деб ҳисоблайди. У мени яхши кўради. Мен у билан фахрланаман!

— Менга қара, ҳозиргина тўппончангнинг оғзи менинг юрагимга қадалиб турган эди...

— Мен сизни отгани келган эмасман.

— Хўп, дейлик, мана бу менинг дўстимни ўлдиргани келган экансан. Кейин мени ҳам қўярмидинг, ахир гувоҳлар керак эмас деяпсан-ку?

— Ҳай, сизнингча бўлсин.

— Хўш... Шундай килиб, ҳозиргина тўппончанг менинг юрагимга қадалиб турган эди, энди, аксинча, мен сенинг юрагингга кўл солмоқчиман.— Гуломали йигитчанинг кўзидан таниш белгилар кидиргандай унга узок тикилиб турди.— Сенинг отанг доктор Сухайл буюк олим, ҳурматли одам... У сотқин эмас. Сенга айтишимиз керак, у киши ҳозир ҳаёт эмас. Уни ўлдирганлар. Сен ўтири, қани, мана бу ерга...

Йигит ўтирамади, кўзи қиличдай йилтиллаб сўради:

— Ҳар нарсани тўқиши мумкин. Исбот? Мен сизга нима учун ишонишим керак экан, қани исбот?

Гуломали курсида жим ўтирган Собиржонни кўрсатди:

— Мана гувоҳ!

Йигит Собиржонга жиркангандай, кўз қирини ташлаб, юзини четга бурди.

— Мен отангнинг ўз кўли билан ёзган хатини топиб олдим, менга қара, отинг нимади?

— Кани? Кани хат?

Гуломали дўстига ожизгина кўз ташлади.

— Газетага берганмиз, газетада чиқади. Ўқийсан.

— Газетани ўқиганман. Ўшандан кейин лицейда бир неча ой бошимни кўтаролмай юрдим. Онамни ташлагани, мени ташлаб кетгани етмай, ватангага ҳам хиёнат қилиб... Сиз эски афсоналарни такрорлаб юрибсиз: улуғ олим, ҳурматли одам...

— Менга қара, Авранг... Аврангзеб эди-а исминг?

Биз сенга чин кўнгилдан гапирияпмиз...— Гуломали столдаги тўппончани йигитга яқинроқ жойга суринг кўйди.— Отангнинг номини булғама!

Йигитнинг кўзида ёввойилик ялт этди.

— У булғаган менинг номимни!..

Икки дўст бунга гап уқтириб бўлмаслигига амин бўлиб бош эгиб жим колишиди.

— Менга қара, Авранг...— деди шу вактгача индамай ўтирган Собиржон ердан кўз узмай.— Сен бу ерга одам ўлдиргани келибсан. Сенга таниш бўлмаган, мутлақо бегона одамни. Айт-чи, ёшинг нечада?

— ...

— Одам ўлдиришнинг нима эканини биласанми ўзинг?

— Биламан. Ўлдирганман ҳам. Ҳавотир олманг, улар Садри Аъзамнинг душманлари эди.

— Унда биз ҳам сенинг душманларингмиз,— деди Гуломали.— Демак, сени бу ерга юборган одамлар адашмаган. Ол ана тўппончангни, от, ўлдир! Ўқ кимнинг кўксига санчилади — тўппончага барибир. Лекин сен инсонсан-ку, қара менинг кўзимга — қанака одам эканман, виждонли инсонми ёки жиноятчи, хоинми?

— Мени ҳеч ким юборган эмас, ўзим келдим, Зулайхони ўз ҳолига қўйсинг!

— Зулайхо эмиш... Қиз бир баҳона, сен болани лақиллатишган. Сен уларнинг қўлида мана бу қора тўппончадай бир куролсан. Улар сени довюраклик,

мардлик никоби билан ҳиссиз, шафқатсиз бўлишга ўргатишган. Мана энди пайти етиб, янги жиноятга йўллашибди... Зулайҳо эмиш! Севаман ҳам дерсан? Котилда муҳаббат нима килади!

— Ҳакорат қилманг! — деб йигит тўппонча томон бир интилиб қўйди. Лекин уни Ғуломалининг даҳшатли товуши тийиб қолди:

— От! Ўлдир! Яхши касб орттирибсан, профессорнинг ўғли! Биласанми мана бу ким? — деб қичкирди Ғуломали Собиржонни кўрсатиб.— Мен унинг учун сенга ўҳашаш ўргатилган итларнинг мингтасига қарши бораман! Менинг мана шу одамдан бўлак хеч кимим йўқ дунёда! У менга она тупрокни севиш қандай бўлишини ўргатди. Сен бўлсанг, котилликни ўргатган ифлос бир офицерни отам деб юрибсан!

— Унга тил теккизманг!

Ғуломали ғазабини тиёлмай, ўрнидан туриб кетган, хунук важоҳатда «мехмон» нинг устига босиб келар эди.

— Уринг, ўлдиринг, отинг, менинг энди йўқотадиган хеч нимам йўқ,— деди йигит йиғлаб.

— Йўқол кўзимдан! Тез!

Йигит ишонқирамай, аланглаб эшик томон қадам қўйди.

— Шиқиллат туёғингни, корангни кўрмай!

«Мехмон» қўрқа-писа палос-эшик оркасига лип этиб ўтдию кора тун қўйнида йўқолди. Ғуломали югуриб бориб столдаги тўппончани олди-да, деразани ланг очиб, бор кучи билан улоқтириди.

— Ол бунингни!

Хансираф курсига келиб ўтириди. Рухан толикқанини энди сезди. Анчадан кейин Собиржон ер чизиб гапирди:

— Бекор қилдинг, доктор Сухайлнинг фарзанди-я!

— Шунинг учун қўйвордим-да, бўлмаса...— тишлирини тижирлатди.— Э, фарзандлиги колибдими,— деди кейин қўл силтаб.— Она сути оғзидан кетмаган бунаканги мишиқилардан ҳозир отрядлар тузишяпти, «Ватан»,

«Мужаҳидлар», «Шербаччалар»... Бунинг лицейи ҳалигидай «кота» офицерлар қўлига тушиб, деярли бутунича ҳукуматга карши кучлар тарафига ўтиб кетган. Яқинда тўртта ташвиқотчимиз ўкув корпусининг ўзида домдараксиз йўқ бўлиб кетди. Билиб кўй, бу бола «мактаб» кўрганлардан.

— Шундай бўлса ҳам қайириб олса бўларди...

— Нима килишимиз мумкин? Доктор Сухайлнинг ёзувлари қўлимизда бўлганда ҳам бўлак гап эди, аксига олиб у ҳам газета редакциясида беш ойдан буён тую гўшти еб ётибди. Вактим бўлганда бориб жанжал қилардим. Худо билади ҳозир кимлар ўтирибди у газетада.

— Шундай бўлса ҳам...

— Шундай бўлса ҳам, шундай бўлса ҳам...— Ғуломали ўриндан туриб кетди.— Ахмоқона бир ўлимдан қолиб ўтирибдию тағин тарбиячилик ҳам қилмоқчи бу. Ўша олакўзга илашмасанг нима қиласди ўзи?..

Собиржон «олакўз» га хафа бўлди, тескари ўгирилиб ўтирди. Зулайхони бояги тук босган ёш қотилнинг ёнида тасаввур қилиб, юраги эзилиб кетди. Шўринг қурғурнинг отаси ҳалиги, бобоси ожиз бир нарса. Тағин Собиржонга, умид боғлаб юрибди. Собиржоннинг эса ахволи бу... Мунча баҳтсиз экан киз боякиш. Шундай хусни билан... Собиржон гўзалликни катта баҳт деб юради. Гўзаллик бошқа экан, баҳт бошқа. Гўзаллик ҳаммавакт ҳам баҳт бўлавермайди, баҳтлиларгина ҳамиша гўзал.

Ғуломали дўстини хафа қилганини фаҳмлаб, эрталабгача ухламади. Эртасига ҳам улар бир-бирларига айтадиган гаплари йўқдай, ковок солиб, тумтайиб юрдилар. Факат далада, бўлғуси трассанинг ҳозиргача ҳал қилинмаган қийин бир участкасида тушлик пайти учрашиб, тоғ-тошда, тиканли чангалзорларда тирналиб кетган этикларини ечдилар-да, майсага чакмон ташлаб ёнбошладилар.

— Сендан бир нарсани сўрасам майлими? — деб колди Гуломали кечадан бери биринчи бор гап очиб.— Бу... Манзуури чиндан ҳам унутдингми энди?

Собиржон ўртоғининг дўстона оҳангиданми, кечаги мавзу унинг ҳам ёдида ҳамон сақланиб, сухбат узилмагандай давом этадиган бўлганиданми, руҳи кўтарилиб, рюкзакдан пишлок, нон олди, термосдан кружкаларга иссик қаҳва кўйди.

— Йўқ, мен уни унуганим йўқ,— деди кейин тиззалирини кучоклаб ўтириб, пастликдаги Сурхон чўлларига ўхшаш сарғиш-яшил аралаш олис кенгликларга тикилар экан.— Мен унинг учун охиригача қаттиқ курашга бел боғлаган эдим. Бўлмаса, Самад Деряев билан беллашиш осон эмас. У ажойиб йигит, чиройли эмас-у, қомати киличдай, аклли, обрўли. У ҳам астойдил, Манзура деганида ҳеч нарсадан қайтадиган эмас. Факат бир нарса унга панд бериб кўйди: улар фанда бир-бирларига рақиб чиқиб қолдилар. Мен бундан фойдаланишни эп кўрмадим албатта. Шунинг учун Ирригация министрлиги бу ерга юборадиган бўлганда дарров розилик бердим. Аммо курашдан воз кечганим йўқ эди. Факат... Мана шу Зулайҳони кўрдим-у, негадир ўша курашда ўзимни кучсиз сеза бошладим.

— Куролсизлантирди, дегин?

— Қайдам. Очиги, Деряев билан олишишга энди илгаригидай иродам йўқ... Менга қара, менинг ўрнимда бўлсанг сен нима қиласдинг?

— Афсуски, мен сенинг ўрнингда бўлолмайман-да. Сен баҳтлисан.

Шунча жойга авайлаб кўтариб келинган иссик, хушбўй қаҳва ҳам кружкаларда совиб қолди. Гуломали ўз туйғуларидан ҳеч гапирмасди, кекса бобосидан бошқа ҳеч кими, юрадиган қизи ҳам йўқ. Шунинг учун буғунгидай сухбатлар Собиржон учун унча қулай эмас. Лекин, шундай бўлса ҳам, чалкаш ҳис-туйғулар кўқсини сиқиб келганидан, дўстига жон деб ёрилаверди.

- Зулайҳога эришолмаслигимни билиб турсам ҳам, у курашлардан совидим, оғайни.
- Ора йўлда на у, на бу...
- Ундаи дема, нима юз берса ҳам, Зулайҳо мен учун илоҳий бир оташ бўлиб колади.
- Инсонга шунинг ўзи кифоя қилса экан.
- Ўзинг буни баҳт деялсан-ку? Мен, очигини айтсам, диндор одамларни ҳам энди сал тушунгандай бўляпман.
- Сени тушунса бўлади. Хис-туйғуда баландпарвозроқ одамсан.
- Йўқ. Энди сенга ҳамма гапни очик айтмасам бўлмас экан. Зулайҳо қакидаги нажотсиз ўйлар мени бурдалаб ташлади, Гулом. Баъзан кечалари бебош хаёллар келади кўнглимга, дипломатиясини ҳам, давлатлар аро муносабатларни ҳам йиғиштириб, шу кизни бикситган муҳит азобларидан қуткариш учун отланишга аҳд килеман, ақлга сиғмайдиган қалтис режалар тузаман. Эрталаб турганимда буларнинг ҳаммаси донкихотлик эканини тан оламан-у, кечаси яна бошланади азобли хаёллар.
- У билармикин бу аҳволингни, ёш бола-ку...
- Балони билади!
- Сенга ҳамма нарсани очик сўзлайдими?
- Сўзлайди. Гўзал кўзлари ҳам дилда борини айтиб туради.
- Ҳа... Гули садбарг дер эмиш: юзта тилем бўлса ҳам, сукутдамен.
- Эрта етилган оқила! Ҳар томонлама етук киз у. Ўзининг фожиали аҳволини ҳам тушунади. Лекин кўркмайман, чунки севаман, мен мухаббат учун туғилганиман, дейди. Шундай иболи кизнинг хиссиётда бу қадар дадиллиги, ёлғиз колганда ўз севгисидан сира уялмай, колган ҳамма нарсани шунга боғлагани менга тонгнинг илк нуридай бир софлик, гўдак софлиги бўлиб туюлади. Зулайхонинг чексиз инсоний қалбига аминман.
- Манзурага ачинмайсанми?
- Самад Деряев уни баҳтиёр қила олади. Айтяп-

ман-ку, мени у билан тенглаштириб бўладими! Ажойиб мутахассис, бақувват гидрогеолог.

— Менга ҳамкасб экан. Айтгандай, нега Деряев? Туркманими?

— Ха, отаси Дерягелди деган туркман эди. Дарвоқе, Дерягелдининг тарихи аломат. Афсонами, ростми — бир туркман қўйчивони уни гўдаклигида бешиги билан Амудан тутиб олган экан. Шунинг учун отини Дерягелди қўядилар, қўйчивон уни бокиб катта қиласди. Бу ҳақда ашула ҳам бор, бундай деб бошланади:

Тўлкинлар шовуллайди

Уйкашув кечигида.

Дерягелди келади

Қалкиниб бешингида...

Дерягелди «Коммунизм» колхозида машҳур сувчи эди, Улуғ Ватан урушидан ярадор қайтиб тузалолмади. Самад Деряев ана ўшанинг ўғли.

— Дарҳақиқат, афсонага ҳам ўхшар экан...— деди Фуломали.

Улар иккаласи ҳам хаёлчан узокларга тикилдилар Қўкиш туман босган кўз илғамас пастликларда Амунинг тўлғаниб оқишини қалб кўзи билан кўргандай бўлдилар Туганмас оқим. Туганмас афсоналар, тақдирлар. Элу элатларнинг кон-кардошлиги ҳам, қонли низолари ҳам шу соҳилларда туғилган. Туркман қўйчивони эзгу одам экан-да, номи қўшиқларда қолибди, кетида шундай невара... Хайриддин бобо айтганидай, Аму шундай дарёки, эзгу ният билан борсанг, толенинг очилади, ёмон ният билан борсанг — ўзингдан кўр...

Собиржон кейинги пайтларда дўстининг камгаплиги, гушқуироқ ҳолатини кўриб, бирдан хушёр тортди: мен нима қиляпман — нуқул ўзим, ўз хисларим, қизлар ҳакида... Сени тинглайдиган одамнинг аҳволи билан ҳам қизиқкин-да. Фуломали унинг сухбатларини кўллади,

астойдил қулок солган бўлади-ю, баъзан ҳиссиз, кару кўрдай, бир зумга қотиб қолади. Ўзи, ўзининг ишлари, ўртоқлари ҳақида гапирмайди. Ўтган сафар тўртта ташвиқотчи ўртоғининг ҳарбий лицей корпусларида ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетганини айтиб қолди-ю, у ҳам жаҳл устида. Кўп нарсани ичига ютиб юрганга ўхшайди. Собиржон эса муҳаббатдан фалсафа сўқади. Шуни ўйлаб, ҳозир хижолат тортиб қолди.

Тапир-тупир от келиб тўхтаганини эшитгач, ТЭОга * тайёрлаётган материалларини йиғишириб, ташқарига чиқди.

Чови кўпикланиб, йилтиллаб кетган от кудук ёнида боғлик туради. Қўшни хонага кирса, Ғуломали чанг кийимлари билан йифма каравотда чўзилиб ётиди.

— Нима гап?

— Хеч гап йўқ, кел,— деб дўсти шошиб ўрнидан турди-ю, лекин кўзлари ичига чўккан, дилида оғир тош ётганлиги кўриниб туради. Собиржон яшик устидаги китобларни суриб ўтириди.

— Ғулом... Мени кечир,— деди у ўзининг йигитларга ярашмайдиган кўнгилчанлигидан ўнгайсизланиб.— Ичингдаги гапларни билгим келади-ю, сўрамайман. Бунинг устига, нуқул ўзимнинг икир-чикирларим билан... Нима гап, айтсанг-чи, билиб турибман-ку.

— Нима бўлар эди, ҳозир чой ичамиз...

— Тўхта,— деди Собир уни баридан ушлаб.— Тўғри, бу менинг ишим эмас, мен балки ҳалакит ҳам берает-гандирман... Лекин сенинг руҳий азобларинг мени қийнамайди, деб ўйлайсанми?

Ғуломали девор томонга караб бош эгиб турди-да:

— Ўтири,— деди,— ўзим ҳам ичимга сифдиrolмай қолдим, бари ўтар-кетар, ишимиз давом этиши керак, сени аралаштириб нима қиласман, дердим. Йўқ, ўтиб

* ТЭО — бўлғувси лойиҳани иқтисодий ва техник жиҳатдан асослаш комиссияси.

кетмаяпти, баттар бўляпти, энди сенга айтиб берай, балки бир оз енгил тортарман. Бир неча ҳафта ичида кўп яқин танишларимни йўқотдим — бири ҳалок бўлди, бири дом-дараксиз, бири иродасизлик қилиб... Мамлакат бўйлаб кирғин бўляпти. Мен бу кулфату қон йиглаш, лардан қочиб узок қишлоқда ётибман дея ич-этимни еб юрган эдим, офат энди бу ерларга ҳам етиб келяпти. Содик Сардор билан бирга бориб жирга ўтказган қишлоғимиз эсингдами? Кечада у ерда катта фожиа юз берибди. Корасалла ўраб, кора от миниб юрадиган Екубхон оталик ҳам ёдингдадир? Ўша қишлоқнинг ярмини ўзига эргаштириб, қолган ярмини қириб ташлаб, Покистонга ўтиб кетибди.

— Қириб... ўз юртидан кетмагани учун?

— Икки юз ўн икки киши... бола-чака, хотин-халаж, қариялар... — Фуломали деворга қараганча турарди, улар жим қолдилар. Собиржон ўртоғининг юзини кўрмас, лекин икки елкасининг гоҳ сал титраб кўйишидан, унинг ҳолатини тасаввур қилар эди.

Фуломали бир оз ўзига келгандан кейин йиғма каравотга келиб ўтирди, пешанасидаги совук томчиларни артди.

— Нима қиласиз? — деди Собиржон.

Ўртоғи эгилиб, оёқ остидаги халтани тита бошлиди:

— Сенинг нима қилишинг аниқ,— деди нарсалари өрасидан бир расмий муҳрли қофозни олиб бераркан,— сафоратхонадан.

Элчихона Собир Тўхтабоевга «тўла тайёр ҳолда» зудлик билан етиб келишни таклиф қилар эди. Элчихонанинг мутахассисларни хар хил юмушлар билан чакириб туриши янгилик эмас, лекин «тўла тайёр ҳолда» дегани...

— Хойнаҳой, Иттифоқка қайтиб кетасан,— деди Фуломали.

Собиржон уйга кетишни зарур билиб, мўлжаллаб юрган бўлса ҳам, бунинг шундай шошилинч бўлишини кутмаган эди.

— Қандай қилиб... Ғулом,— деди у дўстига караб,— қандай қилиб кетаман? — Кўлини унинг елкасига қўйди. Ғуломалининг кўзлари йилтиллади.

— Кетасан-да. Кетаман деб юрган эдинг-ку, барибир кетишинг керак эди.

— Сен-чи?

Улар ўринларидан кўзғалдилар. Номаълум, фожиали воқеалар олдида тургандай ҳаяжонда әдилар.

— Эрталабгача вақтинг бор, Зулайҳо билан хайрлаш, Сардорнинг дуосини ол.

— Сен-чи? — деди яна Собиржон,— шундай ажрашиб кетаверамизми? Ишимиз нима бўлади?

— Ишни давом эттирамиз. Сен у ерда, мен бу ерда.

— Сен бу ерда...

— Сен билан бирга жон деб жангга кетардим. Лекин...— Ғуломали маъюс жилмайди. Кейин дўстини даст қучоқлаб, кўксига муштлаб қўйди.— Учрашамиз, ишни албатта охирига етказамиз, худо ҳофиз!

— Шу билан сени кўрмайманми?

— Балки Сардорникида бўларман. Сен шошма, Зулайҳо билан яхшилаб хайрлаш...— У бир кўлини кўтариб, ёшли кўзини шўх қисиб қўйди.

Шу билан, у группанинг хўжалик мудирига нималарни дир тайинлаб, рюзагини каттиқ туғиб, қудук ёнида совуб турган отини яна минди. От дупури, оддий туёқ товуши бутун вужудини ағдар-тўнтар қилиб, кўзга ёш келтириш мумкинлигини Собиржон шунда билди. Қаёқка кетди, қандай хавфу хатарларга қарши? Ўз шахсий ҳаётидан қарийб воз кечган, кучли, ажойиб қалбли бу йигитни яна қайтиб кўрадими-йўқми?..

Собиржон кимсасиз дала йўлларини чангитганча ўрлаб кетаётган мотоциклини тўхтатиб, сакраб ерга тушди-да, чорраҳада турган ёлғиз аёл томон юрди. Бу, ҳеч шубҳасиз, Зулайҳо эди. Собиржон уни шамолда шундай талпиниб туришидан таниди. Киз ҳам пешвоз

югурди. Орада бир кадам қолганда тўхтадилар-да, бир оз нафас ростлаб тикилишиб тургач, Зулайҳо йигитнинг кўксига бошини кўйди.

— Нечук йўлда турибсиз?

Қиз бошини кўтарди, у анча озиб кетган, шунини учун яна ҳам катта-катта кўринган кўзларида чексиз ҳасрат, туганмас илтижо ва саволлар бор эди.

— Уч кундан бери йўлга чикаман. Кетар эмишсиз-ку, Ғуломали ака айтибдилар. Хайрлашгани келарсиз деб..

Собиржон титраб кетди. Энди нима дейди унга, ёраб, нима учун одамнинг ихтиёри ўзида эмас, нима учун қудратли инсон ҳар хил вазияту шарт-шароитлар ичидай муте? Нима учун Собиржон шундай бир парча оташдай нафис ва соф гулни шундоккина кафтига олиб кетолмайди? Дунёда истаган нарсасини муҳайё этиб, баҳтиёр қилолмайди?

— Зулайҳо, юринг, сизни бир учирман. Ҳаво тоза, жуда яхши шабада эсяпти! — деди Собиржон.

— Юринг!

Улар бута тагида қийшайиб ётган эски мотоцикл томон югурдилар. Зулайҳо узун кўйлак кийган, белида кора зуннор, бошига арақчин қалпоқ кийиб, калин сочини тепага йиғиб, туморли зулфибанд билан баланд қилиб турмаклаган (чинний турмак дейдилар буни), икки чаккасида уни танғиб турган қарс осилиб тебранади; шундок тортиб юборгинг келади киши. Шундок тортиб юборсангу кора соч тулум-тулум бўлиб елкасига шалоладай ёйилиб тушса... Югурганданми, Собиржоннинг кутилмаган оддий ва очик таклифиданми, кизнинг юзига ранг кириб, чехраси очилган эди. Собиржон ўзи ҳам мамнун: ҳеч бўлмаса шу дадиллик кўлидан келди. Мотоциклнинг борлиги иш берди, ўша Булбулшо деган бақалоқ геодезистники, Собиржоннинг кетишини билиб, мана истаганча мининг, бирор жойга ташлаб кетарсиз, деб ўзича мурувват кўрсатди. Аслида улар Собиржоннинг кетишидан саросимага тушиб қолган эди

лар. Группа иккинчи марта тарқаб кетяпти. Шунча йиллик иш нима бўлади? «Килинганд мөҳнат ҳеч қачон йўқолмайди, биз якинда албатта яна учрашамиз», деб Собиржон уларга тасқин берган бўлди. Аслида масала мавхум. Ҳамма нарса мавхум эди.

— Энди нима бўлди, Собиржон ака?

Улар қовжираган ўтлокларни кесиб, пастлаб борар эдилар. Катта йўлдан узок ерлар, сокин шабада, қаердадир тиккада тўргай товуши чексиз зангори оламда кумуш жарангидай таралмоқда. Жаҳонда ҳеч қандай ташвишу фожиалар йўқдай...

Орқада Собиржоннинг белидан ушлаб олган Зулайҳо. Йигит унинг вужудини, тенгсиз лаззатли меҳр тафтини сезмоқда. Шу ҳолда олис-олисларга, узок ва беташвиш кетаверса, яна кетаверса... Лекин қиз саволларни ўзига бераётгандай, жавобини кутмай, ҳамон гапиради:

— Сиз кетиб қоласиз... Мен нима қиласман? Қайтиб келасизми? Дадам, биласизми, нима қилмоқчи?

Собиржон жавоб беролмасди. Гапирса барибир сўзларини фир-фир шабада учириб кетади. Лекин гап бунда ҳам эмас, гап шундаки, бу саволлар Собиржоннинг ўз дилида ҳам қалашиб ётибди, уларга жавоб йўқ...

Ўн-ўн беш чақирим юрганларидан кейин дарё эпкини келди. Амунинг ўзи кўринмаса ҳам, унинг тепасида ҳаво тиникроқ, шовуллаши эса осмондан келаётгандек эди.

Улар тўхтаб, мотоциклни бир кияликда колдирдилар-да, юргилаб кирдан пастрок тушдилар. Зулайҳо ҳам йигит бошлаган ёққа юраверди. Унинг бу дадиллиги Собиржонга ҳам ёқар, ҳам чўчитар эди. Мұҳаббати йўлида ҳар нарсага қодир қиз уни ҳар қандай хавотир хиссидан холи қилди.

Кир этагида дарё томон қараб ёнма-ён ўтиридилар.

— Кўлингизни беринг.— Собиржон кўйнидан совғасини олиб қизнинг кафтига қўйди. Ишқ худоси Шива сурати солинган жажжигина кумуш сурмадон. Лабидарё бозорида тасодифан учратиб, олган эди.

— Мен илгари бахтнинг нима эканини сира билмас эканман...— деди қиз,— энди унинг қандай чексиз бўлиши мумкинлигини тушуняпман.

Собиржон унинг хароратини вужуди билан сезиб ўтиради, назариди хозир қиз кичкинагина, юмалоққина, момикдай юмшоқ бўлиб қолди, енгил пардай, табиат билан кўшилиб кетди.

— Сизнинг кетганингиз яхши, бу ер сизга хавфли... Мен чидайман. Сизни унутсам агар, қасам ичайми? Охиратим куйсин, майли!

Собиржон тўлиб-тошган хисларини ифодалай олмас, қизнинг юмшоқ, корача кўли унинг кафтларида күшчадай титрар, Собиржон уни, гўё учиб кетадигандай, яна маҳкамроқ ушлаб, тиканли юзларига босар эди.

— Зулайҳо, қишлоқ тинчми, дадангиз нима деяптилар?

— Тинчлик қаёқда! Дадам кечаю кундуз саййиду муёнлар билан... Кўшни қабилаларда бўлган фожиалар у кишини ҳам чўчитяпти, ҳам кутуртиряпти... Еларим ислоҳот бўладиган бўлса, ҳаю-ҳайт деб кетаман-у, мужаҳидлар билан қайтиб келиб тортиб оламан, дейдилар. Бобомни ҳам кунда чақиртириб авраяптилар.

— Бобонгиз-чи?

— Бобом оёқ тираб туриб олганлар: бир марта кочиб бўлганман, иккинчи ватанимнинг ҳам юзига оёқ қўйсам, мени ер кўтармайди, дейдилар. Неча марта гапирдилар: қайт, куёв, бу ниятларингдан, қишлоқни хонавайрон қилма! Оналарим йиғлашди, мен ялиндим: қаёқка, дада, ўз юртимизда бегона бўлиб-а? Фуломали aka ҳам у кишига кўп тушунтирдилар: сизга ҳеч ким тегмайди, минг-минг жарип ортиқча ерни босиб ётган заминдорлар ҳакида гап кетяпти, деб. Йўқ, озгина юмшайдилару яна... Еқубхон деган ошналаридан чопар келяпти кечаяна. Шундан кейин яна қамчи тутиб от минадилар, аллақаёқлардан кўзларига қон тўлиб қайтиб келадилар, чарчаб кетдик, Собиржон aka...— Зулайҳо йиғлаб

юборди. Собиржон кийналиб тасалли излар, бир сўз топиб юпатолмас, ожиз эди. Киз ўксиб давом этди:

— Сиз кетасиз... тўғри-да, мен кимману сиз ким. Бир шўринг курғур, қисмати қора, ношуд қишлоқи. Сизда эса билимли, яшнаб юрган баҳтли, чиройли қизлар кўп...

— Зулайҳо... Сиз гўзалсиз, оқила қиз, ягона...

Бир нафас жим ўтиргандан сўнг, ўйчан, оғир гапириди:

— Менингча, бу ғалаёнли кунлар ўтиб кетади, ҳаммаси жойига тушади. Оғир бўлади, лекин яхшилик билан тугайди. Ота-боболаримизнинг тажрибасидан билиб айтяпман. Мен бу ерга нега келдиму нега кетяпман — биласиз. Мана, Аму соҳилида ўтирибмиз. Мен учун айниқса энди иккала соҳил ҳам баб-баравар азиз. Менга қолса, шу ерларга сув олиб келиш учун, шу ерларда афғон боғлари, шу ерларда афғон пахтазорларининг яшнаши учун нимаики талаб қилинса, барини, бутун ёшлигимни, бор умримни ҳам багишлашга тайёрман, Зулайҳо.

Киз унинг пинжига биқиниброқ келиб, маъюс кулди:

— Хозир икки кўзингиз у ёқда...

— Ха, нариги томонни қалб кўзи билан кўриб турибман.

Иккаласи ҳам, бир нима кўрадигандай, нариги қирғоцдаги узок-узоқларга, губорли уфқларга тикилдилар.

— У ерда ҳозир пахталар шифил шоналаган, бепоён кенгликлар кўм-кўк... Самолётда учсангиз каналларнинг зангори тасмалари, жимир-жимир дengиз сатҳлари кўринади. Куз якин, ғарқ пишган боғлар устида мезон толалар учади, якинда «оқ олтин» тоғлари пайдо бўлиб, офтобда кумушдай йилтиллайди. Оромбахш оқшомларда сурнай садолари янграб, келин-куёвларга саодатли умр ваъда қиласи. Кечалари сумбула салқини, полизларда шакарпалак қовунлар тарс-тарс ёрилиб; ҳавода тўкин куз ҳиди анқийди. Каҳрабодек анжирлар киндигидан

шира томади... Мен ҳозир ГЭС турбиналарининг шовуллашини эшитяпман, далаларга шабнам тушганда минглаб « зангори кемалар » нинг чироклари ёнади, улар юлдузларнинг ердаги аксидай, дала бошида тўхтаб коладилар, Зулайҳо, булар балки сизга бари тушунарли эмасдир, балки тасаввур этолмассиз, соғиниб кетганимдан гапиряпман, болалигимдан ўрганган жонажон манзаралар кўз ўнгимда жонланяпти.

— Мен ҳам кўряпман... — деди шивирлаб Зулайҳо, — Сиз жуда баҳтлисиз. Бола вактим бобом эртак айтгандарида мен ҳам ўзимни худди шундай баҳтли сезардим.

— Бу эртак эмас, Зулайҳо. Мен сезяпманки, Амунинг бу соҳилига ҳам шундай кунлар келади. Лекин бу жуда қийин, кўп курбонлар талаб қиласи. Менинг бобомни инқилоб йиллари босмачилар ўлдириган, отам эса Ватан урушидан кўксига ўқ билан қайтиб, олти йилдан кейин менинг ёшимда ўша ўқдан ҳалок бўлиб кетди. Биз бу ҳаётни барпо этгунча, уни сақлаб колиш учун беҳисоб талафотлар берганимиз. Сизларда ҳам осон бўлмайди чофи...

— Осон бўлмайди... — деди қиз, кўз ўнгига қандайдир таҳликали манзаралар келиб кетгандай, қаттиқ сесканиб, елкалари титрай бошлади. — Мен ўз кучларимизни кўрмаяпман, биз ожизмиз, Собиржон ака, сиз бўлса кетяпсиз... — Қиз сапчиб ўринидан турди. — Мабодо келмай, ўша ерда қолсангиз, тоҳо соҳилга чиқиб тўлқинларга боқинг. Мен балки ўша тўлқинлар кўйнида бўларман... токи иккала ватаним ҳам мени кўриб турсин!

«Чиқиб туриңг Амуга,
Тўлқин бўлиб օқарман...»

Шунақа ашула бор...

Собиржон бу қиз қандайдир хунук кисматни туюб, изтиробда нималар деяётганини ўзи ҳам билмаяпти, деб ўйлади, титраган елкасидан кучиб, кенг бағридан меҳрумадад бағишлиб таскин бермоқчи бўлди. Аммо қиз

тасалли топмади, эсини йўқотгандай, лаблари асабий титраб, давом этди:

— Нега кетяпсиз бўлмаса, нега ташлаб кетяпсиз, бизни ҳимоя қилгингиз келмайдими, мени...— У бирданига гапдан тўхтаб қолди, «нималар деяпман!» дегандай, Собиржоннинг кўзига узоқ бокди.— Кечирасиз...— деди кейин чуқур нафас олиб.— Сиз қайтиб келинг. Албатта қайтиб келинг. Мен ҳар куни хуфтонда шу ерга, дарё ёқасига чиқаман, сизни дуо қиласман, Амуни дуо қиласман, токи биздек ошикларни ажратадиган эмас, учраштирадиган эзгу дарё бўлсин...— Қизнинг товуши тобора пастлашар, боши йигитнинг кўксига эгилиб тушган эди.— Бобомнинг она тупроғини ўпиб қўйинг...— деди охирида шивирлаб.

Собиржон унинг ушоқкина илиқ гавдасини тўлқинланган бағрига маҳкам босди:

— Албатта. Сизни ўпган лабларим билан,— деди у ҳам кулоғига шивирлаб.— Сиз ўша азиз тупроқнинг узоқларга учган бир заррасисиз...

Нарироқдаги эски мотоциклнинг пешанасига куёш тушиб, ўткир шуъласи тепага, тўрғай сайраган бўшлиқларга санчилган эди.

Зулайҳони чорраҳага олиб келиб қўйгандан кейин Собиржон жудолик алами билан мотоциклга шундай газ бердики, худди бирдан учиб кетгандай, бензин ҳиди анқиган ғуборли ҳаво бир зумда аллақаёқларда қолди. Чексиз баҳт, чексиз изтиробда тўлғаниб, йўл устида ёлқиндан ловуллаб қолган қиз кўз ўнгидан сира кетмасди. Анчадан кейингина рўпарадан урган кечки шабада уни бир оз совутди, ҳар жой-ҳар жойда супадай ҳарсанг тошлар қакқайиб ётган қақроқ кенгликларга оқшом тушмокда эди. Зулайҳонинг бўсасидан кейин бегоналик, мусофирилкнинг оғир кайфиятидан фориғ бўлгандай, бу ерлар унга ўз юрти сингари туюлиб кетди. Чиндан ҳам, ёзда саратон, қишида аёз ялаб кетадиган бу қақроқ далалар Собиржон билган бурунги

Карши чўлларига ўхшаб кетарди, юлгуну қиёклари, тўп-тўп бўлиб сарғайиб ётган исириклари ҳам худди ўша-ўша. Фақат, гарбга кетган сари сув тутмайдиган қумлоклар кўпайиб, Қоракум этакларининг жонсиз бўшликлари, афғоний гармселининг саробу гирдибордлари кўзга чалина бошлайди.

Собиржон шомда қорайиб кўринган Мозори Шариф теракзорларини мўлжал олиб, қир ошиб кетяпти. Вакти ниҳоятда зик бўлса ҳам, Содик Сардор билан хўшлашмасдан кетолмайди. Бу қадимий бобо унга биринчи кўришишданоқ шу юртнинг асил рамзидаи бўлиб туюлди. Узок умри жангларда ўтган бўлса ҳам, комати тик, кўнгли навқирон, нуроний, доно. Халқ дардини билади, хаёллари ҳамиша замонавий. Фақат, йиллар... Саксоннинг қоқ этаги ахир. Ҳаммани оғзига қаратиб сухбат қурган кентлари, қабилаю қишлоқлардаги ҳозирги хунук воқеалар уни изтиробга солиб, оёқдан йикитиб кўймадимикин?..

Собиржон «пат-пат» ини толзорда қолдириб, устбошини қока-қока, таниш йўлкадан юрди. Сардорнинг эски қўргони хувиллаб ётарди, дарвозалар очик, на бирор кимса, на чироқ. Собир аввал қудукдан сув тортиб, ёғоч сатилни бошига кўтариб узок сув ичди. Кейин томок кирди, «Ким бор?» деб сўрагандай. Садо чиқмади. Чўнтақ фонарини ёқиб, таниш сўриларга, айвонга кўз солди, хонтахта, кўрпачалар, очик китоб, ҳатто тишланган олма, ҳамма нарса жойида-ю, ҳеч ким йўқ, эшиклар кия очик.

Собиржон Сардорнинг китоб тўла хосхонасига яқинлашиб, оstonадан ҳатлади-ю, қўлидан фонари тушиб кетаёздай: тўрда катта тўшак билан бир бўлиб Сардор ётарди, бўйи узун, соч-соқоли ҳам, ранги ҳам оппоқ, кўзи очик... Фонарнинг ўткир шуъласини четга олди, ёндаги гиламда коса, дори, мoshранг духоба фас...

— Кел, меҳмон ўғлим, сенмисан...

Бу овоз, заиф бўлса ҳам, Сардорники эди, «Хайрият-э!» Собиржон сал ўзига келди.

— Ассалому алайкум, хурматли Сардор! Тарки одат — шомдан ётмас эдингиз?

Чол манглайнин артди. Собиржон унинг гапиришга дармони йўқлигини дарров пайқаб, яқинроқ кела чўккалади.

— Тан-сихатингиз қалай? Ховлида ҳеч кимни топмадим. Ёлғизмисиз?

— Ёлғизман, болам. Холим мушкул, ёлғизимни олиб кетдилар.

— А? Кимни? — Собиржон ҳали гапга унча тушунмасдан, беморнинг бошидаги ёстикни кўтарди, илиқ чойнакдан чой қўйиб тутди. Чол бош чайқади, нафас ростлади.

— Ўртоғингиздан бехабар экансиз-да...

— Ўртоғим? Нима гап, Сардор?

— Фуломалини олиб кетдилар... Ёлғизман, жуда ёлғизман, ёлғизимни олиб кетдилар... — Буёғига Сардорнинг бехол шивирлаган гаплари алаҳлашга ўхшар эди. Собиржон нимадир юз берганини англади-ю, уни чолнинг ахволи чўчитар эди, қистаб сўрайвермади. Яна bemorning ўзи гапирди:

— Азонда, бекордан бекорга, сабабсиз... ҳибсга олдилар.

— Мужаҳидларми?

— ... Йўқ.

— Душманлар... номаълум одамларми?

— Маълум, маълум. Гап шунда-да... Нима бўляпти, билмайман. Аксига олиб, худо оёқнинг дармонини чегириб қўйди.

— Кимлар эди, билдингизми?

— Ўзимизникилар... Янги ҳукуматнинг махфий хизматчилари.

Собиржон гиламда ўтирган жойида илжайиб, ўзини орқага ташлади, лўлаболишга суюниб, танасида илиқ кон яйраганини сезди. «Э, чол-эй, одамни қўрқитиб...»

Югуриб чикиб, тандир ёнидаги ўчокни кавлаштириб, кора чойгумни чўкка қўйиб келди.

— Сиз сира хавотир олманг, Сардор! Унинг иши шунака... Янги ҳукумат ходимлари, дейсиз, янги ҳукумат Фуломалининг ўзи-ку! Ҳибс қиласан деса душман қуриб кетибдими?

— Сен билмайсан, болам...— деди чол. Собиржоннинг хушвакт тетиклиги унга озгина ҳам таскин бермади.

— Ҳукуматнинг бир долзарб иши бордирки, зудлик билан олиб кетган. Кун-тун ўшанинг хизматини килиб юрибди-ку, Фуломали Коргарни ким билмайди!

— Ана шундан кўрқяпман. Икки кун ўзини кўярга жой тополмай, хомуш юриди бола. Ичини таталаган нима — билмасдим. Шунда ҳукуматнинг фаол одамларидан бир тўпи хибсга олинганлигини айтиб қолди. Бу уни саросимага солиб кўйган эди. Менга ҳам навбат келади деб хавотир олган экан...

— Англашибилмовчилик.

— Үндай эмас. У мен билан шундай хайрлашдики, кўзида шундай тушкун изтироб аломати бор эдики, кетган заҳотиёқ оёқдан қолдим, шу ётганча ётибман.

— Бошқалар қани?

— Бирон хабар топамиз, деб изидан кетишиди. Дарак йўқ.

Собиржон ҳам ваҳимага туша бошлади. Фуломалининг қиёфаси, гаплари, бобосиникига ўхшаган товуши, одатлари, бутун ташвишли ҳаёти кўз ўнгига келди. Шундек ҳам, шу хатарли ишлардан бўлак қувончи йўқ эди. Адолатсизликни кўтаролмайдиган қуюнчак жон. Хатоми, хиёнатми бўлиб, қамаб қўйишса, ичидан ёниб шамдай сўнади...

Лекин қарияни овутиш керак эди, у жуда оғир олганга ўхшайди бу ғалати воеани, ҳоли начор. Собиржон кечаси билан унинг ёнида бўлиб, атрофида югуриб-елди. Шўрва қайнатиб ичирди, дори берди, очик-сочиқ китобларни тартибга соларкан, тасалли кидиран, тинмай гапи-рар эди:

— Хеч нарса бўлмайди ўртоғимга. Тегирмондан бутун

чиқади! Инқилоб деган нарсанинг мураккаблигини ўзингиз биласиз-ку... Хато бўлади, кейин тузатилади. Англашилмовчилик бўлади. Бизда ҳам бўлган...

Чолга шўрваю доридан кўра, севимли неварасининг ўртоғи келганлиги, унинг тўғри-нотўғри, узундан-узок гаплари дармон бағишлади. У сал мизғиб олгандан кейин, Собиржоннинг аҳволларини суриштириб, режала-ридан қаноат ҳосил қилди. Вақти зиқлигини билгач, аzonда жавоб берди. Кўзига ёш ёки тилига бирон ноумид гап олгани йўқ. Елғизлигини ҳам эсламади, яна кўришамизми-йўқми ҳам демади. Ранг-рўйи оппоқ бўлса-да, комати офицерларча тик, кўзида ёшлика ҳавас, муҳаббат бор эди.

— Биз қайтиб келамиз, Сардор!

— Ха, сизлар йўқолмайсизлар.

Уйга кетиши... Икки йилдац бери орзикib кутган, ўйлаб қувончларини тасаввур этишга уринган куним етиб келганда бундай хомуш тортарман деб ўйламаган эдим. Руҳим тушкун, дилсиёҳман. Ё бундай кунда ҳамма ҳам шунаقا сезармикин ўзини? Бу ерда, элчи-хонадагилар «уйга кетиши» деган оддийгина гапни қандайдир улуғвор ва совукроқ қилиб «Иттифоққа қайтиши» дейишади, ё бу ҳам шунинг учунмикин? Ундай десам, бу ердаги танишларим, тасодифан учраб қолган мутахассислар, айниқса элчихона кизлари менга ҳавас қилиб, кўзларида соғинч билан, йиғлаб хайрлашишди. Мен эса кетаётган одамга хос қувонч билан талпиниб турмас, паришон эдим...

Қадрдон бўлиб қолган дўсту ошнолар... Улар ҳаммада ҳам бўлади. Уларни дабдурустдан ташлаб кетиши ҳамиша кўнгилсиз. Лекин мен уларни фавқулодда мушкул, ноаниқ бир ҳолатда қолдириб кетишига мажбур бўляпман. Менинг кетишим оддий «уйга қайтиши» эмас, зарурат. Аниқ айтилмаган фурсат, туманли далолатлар, қайтиб келиш ҳақидаги мубҳам ваъдалар аниқ

бир ишни рағбат билан бажариб турган одамга оғир тушар экан. Мен ўзимизнинг бўлғуси лойиҳамизни ҳар томонлама муввафқиятли, хатто баъзи жиҳатлардан сенсацион воеа бўлади деб билардим. У комплекс қамрови, иқтисодий эфекти кутилмаган даражада катта, айни тирихий вазиятда ижтимоий зарурати мислсиз, экологик жиҳатдан беозор, ландшафтдан фойдаланиш, ҳалқ манфаати ва кайфиятига мослиги билан ҳам айни муддао... Гуломали иккаламиз ҳали етилиб келаётган бу лойиҳанинг барча афзалликлари ҳакида хеч кимга батафсил гапирганимиз ўйқ. Бу бизнинг биринчи катта қашфиётимиз, муқаддас сиримиз, ички эзгу ғуруримиз эди. Балки шунинг учун ҳам ўртоқлар менинг номаълум муддатга кайтиб кетишими шундай осон ҳал этишгандир. Мен ҳам қаттиқ карши туролмадим: кидирув группаси тарқаб кетган, Гуломали Коргарнинг тақдири номаълум, бу вазиятда бу ерда қолишим эса фойдасизгина эмас, очиги хавфли ҳам эмиш...

Кетаётганимга ҳавас қилиб, йиғлаб хайрлашган қизлар нимани ҳам билади! Мен икки йиллик азобли ва завқли орзу-хәёлларимни ташлаб кетяпман. Қалбим ўтини, Зулайхонинг чашмадек теран кўзларидағи илтижони тарқ этиб, бу дилбар навниҳолни номаълум қисмат гирдобига топшириб кетяпман. Қадрдон бўлиб қолган кишиларимнинг тақдиридан бехабар, бу азиз тупрок ич-ичидан ўт олган кунларда йўлга чиқаётганимдан беҳаловатман. Буларнинг бари менинг вужудимга эт уриб, ўзимниkidай бўлиб қолган эди.

— Яхши боринг, бахти экансиз! — дейди қизлар. «Буларнинг бари... — дейман мен ичимда, — буларнинг бари нима бўлади?!»

Албатта, буларнинг баридан кўз юма билсанг ўйга кетишнинг қувончларига не етсин! Аввало ойим, ўчоқ оқлаб қошлари куйган ойижонимнинг вужудидан барқ уриб турувчи хонаки рух, олов тафти, янги узилган нон ҳиди. Кейин бутун чўлнинг чангини бошига кўтариб

акам келади, «ГАЗ» идай суронли, шарткесар, бесўнақай. Ўзи совхозда шунчаки бўлим бошлиғи-ю, жаҳоний муаммолардан гап очади, «камупарвар». Бу ерга жўнашимида ҳам, хайр-маъзур йўқ, «Ҳа, энди у томондан бошлайсизларми, ахири Амунинг бошига етар экансизлар-да», дея жавраб қолган эди. Кечрок аллакаёклардан Лола қайтади, жияним. У ўтдай ёниб, узокдан кичкирганча югурди, китобларини отадиу кела солиб бўйнимга осилади, кулоғимга Манзура опасини кўргани ҳақида шивирлай бошлайди, ёки...

Дарвоке, Манзура... Ҳали у билан гаплашиш муаммоли турибди. Бу осон кўчмайди, бу имтиҳон мени чўчитаётир, эплай оламанми-йўқми? Самад Деряевдай ўжарнинг шаштини қайтариб юрган, мени икки бувлаб белига кистирмасайли...

Мана шунинг учун Тошкентда Манзурага телефон ҳам килмадим, аэропортдан такси олиб тўғри министрикка ҳайдадим. Август қўёшининг сахий кўйнида чайқалиб ётган сокин шаҳар. Дилемдаги минг дарду муаммолар нечукдир уйғуналашиб, рухим майин тортди. Тротуарларга мактаб моллари ёйилган, дафтар, сумка, униформалар сотиляпти, кўча тўла одам. Ўз юртингда шунчаки беҳадик юришнинг қадри ҳақида ўйлашармикини булар?

Хаёлимга қаёқдаги гаплар келади. Жуда соғиниб қайтса шунака бўлар экан одам. Министрикнинг икки йил аввал мени командировка қилган маҳсус бўлимида янги проспектга қараган деразалар очик. Бу ердан, бешинчи қаватдан яшил хиёбон қоғоздаги суратдай бўлиб, ҳамма йўлу йўлкалари, фонтану гулзорлари билан яхши кўринар экан. Еш, адл тераклар. Мен кетган йили бу хиёбонга тез кўкарадиган терак ўтказиш тарафдорлари билан секин ўсадиган манзарали дарахтлар ўтказиш тарафдорлари орасида жанжал бўлаётган эди. Мана, теракзор ҳам гуркираб кетибди. Министрикнинг подъездлари баланд, машиналар пештоқ олдидағи ёйдек

эстакадалардан қайрилиб, пастликда, гулзорлар орасида кўздан йўқолади. Проспектнинг нариги томонидаги мухташам меҳмонхона ҳам битиби, ёйиқ мармар зиналар гавжум.

Мана шу меҳмонхонада икки кун ўтириб ҳисобот ёзарканман, ҳамма эски яраларим яна янгиланди. Бунинг устига, бўлимда мужмал қилиб, вақти келганда ўзимиз чақирирамиз, дейишди.

— Бу қандай муддатсиз «отпуска?»

— Шунча мусофирикдан кейин озрок ўйнасангиз нима килибди, бола-чақанинг олдига боринг, соғинишгандир ахир...

Софинишгандан қандай! Ҳар бирида орзу-хавас, алоҳида режалар. Акам хатто ҳовлининг этагига икки уй, бир айвонлик жой ҳам солдириб кўйибди. «Солдирмай нима, совхозда нима кўп, ер кўп, ўзимиз ўзлаштирган чўллар!»

Аслида бу иморат ойимнинг қистови билан тушган албатта. Акам эса, менинг муқим уй-жойли бўлишимдан ҳам кўра, кўпроқ оламшумул муаммолар билан банд. Афтон инқилобиу «Катта Аму» лойиҳаси, ҳалқнинг ахволи руҳиясию бизнинг қидиув, ишларимизга янги ҳукуматнинг муносабатлари ҳакида кечаси билан гапга солди. Ҳеч нарсани ҳал қиласа ҳам, унга шу маълумотларнинг ўзи қизик.

— Хўш... Сангкоса дегин? Чорданаҳр дегин!.. Дехконлари шунча обиҳаётни эплай олармикин? Колхоз бўлмаса, совхоз бўлмаса...

— Гап шунда-да, бари бўладиганга ўхшаб турибди.

— Шундок дегин? Бўлсин-э, йўқса шунча заҳматларинг зое кетади-я.

Ойим ҳам ухламай, менга тикилиб ўтирган экан, ўзича хулоса чиқарди:

— Қачонгача далаю дашт, бегона юртларда саргардонлик, болам, сен тенгилар ували-жували бўлиб кетди...

Ва ҳоказо, ва ҳоказо, ҳаммаси йиги аралаш.

Кулгию сирли кувонч аралаш гаройиб гапларни менга фақат Лола етказади. Ичига зўрга сиғдириб, типирчилаб ўтириди-ю, хуфтонда, чўмилиш баҳонаси билан сув омборига етаклади. Сочиқларни елкага ташлаб, амак-жиян жуворизорлар оралаб юргурганча соҳилягичиқдик. Илиқ оқшом сокин сув ойнасига баҳмалдай тўшалмоқда. Нариги олис қирғоқлар энди ёппасига кора-йиб, хира тортган осмон билан туташиб кўринарди. Лоланинг севган холи жойлари бор экан шекилли, кум тўкилган қирғоқдаги брезент соябонлар, болалар лагеридан қолган рангдор аркон тортилган иҳоталар ёнидан ўтиб, наъматак соясидаги харсанглар томон бошлиб келди. Биз Манзура билан бу ерларда кўп бўлганмиз, у пайтлар бу соҳил ҳали ярим ёввойи, қаровсиз, кимсасиз эди. Лола ҳам катта бўлиб қолибдими дейман, бу жойларни биларкан. Ажабмас, бу ҳам еттинчига ўтди ахир, деб унинг навниҳолдай чўзилган бўйинга разм солиб кўйдим.

— Ўтилинг,— деб, силлиқланиб кетган оқ харсангни кўрсатди. Тош худди курсидек, ўтириш учун қулай, ҳали куннинг иссиғини саклаб турарди. Биз кийим, сочиқларни наъматакка илиб, югурга сувга ташладик. Лола аллақаёкларгача сузиб кетди, унинг сув сачратиб шўх сузишидан қирғоқдаги тунги қушлар безовта бўлиб учиб кетди. Мен олислардан бир вакт ўзимиз бошлиб келган, куннинг тафтини бағрида саклаб ётган тиник, таниш қор сувида баданимни яйратиб, гоҳ қулочкашлаб, гоҳ чалканча ётиб, шошмай сузардим. Қаранг, сув ҳам одамга таниш туюлиши мумкин экан, менинг таним уни ҳар қандай бошка сувдан фарқ қила оларди: юракка тетиклик бағишлайди, шабададек майин, салқини баданга хуш ёқади. Бундай сув, менингча, фақат шу ерда бор...

— Нега сўрамаяпсиз? — деб қолди Лола қирғоққа чиққанимиздан кейин. Елка суюклари туртиб чиққан

озғин гавдаси қалтираб, пахмоқ сочик билан шошиб арти-наркан, ажабланиб менга қаради.— У киши ҳам сизни сўрамадилар, ана бўлмаса!

— Кимни айтяпсан?

— Вой, билмагандай гапирасиз-а! У кишини икки марта кўрдим. Шаҳарга, музейга борганимизда — бир. Институтнинг эшигидаги савлатли-савлатли амакилар билан турган эканлар...

Мен Манзурани кўз олдимга келтирдим. Сутдай оппок кофтада. Сочи қалин, кора бўлгани учун ок ярашганини билади. Ҳозир модага кирган майдада дуҳоба юбка, тақинчоқсиз... У тақинчоғу упа эликни тан ол-майди.

— Қейин...

— Сен билан сўрашмадими?

— Сўрашдилар-у, сизни сўрамадилар, билди? Қейин совхозимизга келиб колдилар, биз картошкада эдик, Головнойда кўриб колдим: шим кийиб олганлар, соchlари мундок...— Лола Манзуранинг юришини эрмак килиб кўрсатди,— мундок, мундок... ўтиб кетдилар, мени кўрмай... Кўрмасалар гўрга-а, Собиржон ака? Сўрашмасалар, сизни сўрамасалар ҳам майлига, ялинмай-миз-а? — деб бола йиғлаб юборди. Мен нима килишимни билмай қолдим. Ўзимнинг ҳам кўнглим бузилиб кетди. Манзура... Уни кўнглимдан чиқардим деб юрибман, чиқмаган экан. Ё мана бу соғинтирган ерлар, бундай оқшом, бу соҳиллар билан бир бутун бўлиб кетгани учунми...

— Қўй, Лола, йиғлама, биз ялинмаймиз, тўғри айтдинг,— дедим унинг бошини силаб.

Бола қалби бир вақт бизнинг ҳисларимиз билан нурланган экан шекилли, у ҳам шикаста бўлибди. Мен ўзим тутуруксизман чоги, Манзура ҳозир ёнимда бўлса, тиз чўкишдан ўзимни тиёлмас эдим, ўлай агар... Нега бундайман-а? Мұҳаббат ахир бунака тўкин-сочин эмас, аниқ-тиник бўлиши керак-ку? Мен қанақа одамман

ўзи? Унга учрашмай Тошкентдан ўғринча келиб олдим, қилғицикни килиб қўйиб, энди тикка ғапдан қочиб юрибман, қўрқоқ...

Тунги салқин сувга яна бир ташлаб, юрагимнинг қизигини зўрга босиб олдим. Уйга кетдик. Лола пинжимда хомуш, у мендан қандайдир янгилик кутган эди чоғи, таскин топмай жим қолди.

... Соф тонгда кўз очсан, кечаги дилхираликлар йўқ. Кор сувида чўмилишдан кейин шундай тиникиб ухлабманки... Дуч келган ерда, димиқкан пашшахоналарда ётиб юриб, чинакам уйкуни эсдан чиқариб юборган эканманни нима бало? Устунлари зангори тусга бўялган очиқ айвоннинг сўриси кенг, чойшаблар ойдиндай оқ, парку ёстикларга чўкиб ётибман. Қарасам, ёнимда бармоқларини иякларига тираб ойим ўтирибдилар. Кечаси билан шундай менга тикилиб ўтирган бўлсалар-а?! Оқ халатда, соchlарига яна кўпроқ оқ оралабди. Одатдагидай, олов тафти, нон ҳиди келарди устларидан.

— Тандир ёқдингизми, ойи?

— Боғчада. Ҳозир тандир ўша ерга кўчган, боғчага ҳам нон ёпяпмиз, болам...— деди секин мени ҳали ҳам уйғотиб юборишдан қўрккандай. Мен туриб ўтирдим.

— Нега уйғотмадингиз, ўзим ўт қалаб берардим.

Тандирга ўт қалар эмишман, шу ҳам овуниш бўлдию. Бу ётишим ўзимга эриш туюлиб кетди. Ҳар куни шундай бўлаверса-я? Оқ чойшаб, зангори устун, ёнимда ойим термулиб ўтирган...

— Қўй, отпусканги қил, дамингни ол, болам, икки йилда бир келибсан, сени ишлатармидик.

— Арзанда денг! — Ўзимга нафратим келиб, туриб кетдим. Ойим бечора, менинг ҳолатимни тушунмай, ўтириб қолди. Уни қўполлик билан бекорга ранжитганим қўнглимни баттар хира қилди. Акам, келинайим ишга кетишган, Лола мактабда, ҳовли ҳувиллаб ётибди. Мен, ойимнинг эркаси, ноз уйқудан туриб, қаймоқ

билин чой ичишим керак. Яна танишлар кўргани келади, куни билан дастурхон ёзиқ, келди-кетди. Йўқ, бунақа ҳаётдан чиқиб қолган эканман, чидамадим. Совхозга чиқаман, тўғонга бораман, кўришадиганлар билан ўша ерда кўришарман, менга нимадир керак.

Аммо мен ҳам керак эканман одамларга. Бир ший-понда партком секретари ушлаб олиб, идорасига бошлади. Савр инқилоби ҳозир энг долзарб мавзу, ёшу қари — ҳаммани қизиқтиради, воқеаларни ўз кўзи билан кўриб келган одам деса, клубга оломон ёпирилиб кетади. Йўқ, мен дала-даштда бошқа юмуш билан юрган одам, «воқеаларни ўз кўзи билан кўрган» эмасман. Унамадим. Унамадим-у, лекин шу аснода дилимдаги оғир тош қимиirlаб қўйди: мен нима учун келганман ўзи? Нега? Вактни бекорга ўтказиб юборяпман-ку? Лойиҳамиз ҳакида, уни фаний жиҳатдан мустаҳкамроқ асослаш ҳакида бош қотиришим керак эмасми? Областга бориш керак. Тошкентга, институтга, министрликка, «Взрывпром» трестига бориш, олимлар, мутахассислар билан учрашиш, маслаҳату тавсияномалар олиш керак.

Бу орада Манзуранинг ҳам областда пайдо бўлгани ҳақидаги гап қулоққа чалиниб колди. Юрагимни ғалаён қамраб, таниш безовта рух мени яна тетик тортириди. «Пайдо бўлибди-да ахийри?» дедим беихтиёр, гўё ҳамма нарса шунга боғлиқдай.

Биз гўё илгаридан келишиб қўйгандек, эски ўрнимизда, институтимизнинг область марказидаги филиали рўпарасида учрашдик. Манзура мени узокдан кўргач, хаяжонини босиш учун чинор қуюқ соя солган тротуарда бошини эгганча, сумкаласини кўлида силкиб, у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Таниш қомат, таниш харакатлар, институт даврларидан бери таниш интизорлик ҳаяжонлари... Бир вактлар у ҳаяжонларни мен ўз бағримда совутар эдим. Этим жимиirlаб кетди, наҳотки шуларнинг барини унутишга аҳд қилган бўлсан...

— Э-ҳа, сизмисиз... қайси шамол учирди, сафарлар

қавул...— деди у учрашувимизнинг тасодифий эканини таъкидламоқчи бўлгандай.

— Яхшимисиз, Манзура! — дея кўл узатдим мен ҳаяжонимни, қидириб келганлигимни яширмай. Унинг қўли чўғдай иссиқ эди. Кўзида катта қора кўзойнак, ёноқларида дала куёшининг тафти, доғлар. Оқ кўйлак устидан сумкача рангида жигарранг жажжи камзул. У менга чиройли кўринишга хеч вақт ортиқча уринмас, лекин факат ўзига ярашган кийимни киярди.

— Манзура...— дедим ошкора тикилиб,— мени кутганмидингиз?— У кулиб юборди.

— Ҳа, кетганингиздан бери шу ерда турибман сизни кутиб,— деди енгил қаҳ-қаҳ отиб куларкан. Кейин менинг хафа бўлишимнинг олдини олиб, бирдан жиддий қиёфага кириб сўради:— Эсон-омон келдингизми, жуда ғалаёнли вазиятга тушиб қолдинглар, бутунлай жавоб беришгандир?

— Ҳаммаси ҳам майли-ю, иш чала қолди,— дедим мен.— Айтгандай, Самад лойиҳасини топширдими?

— ... Ҳа.

— Сойлик массивига ахири сув келаркан-да... Ўзингиз... Ўзингиз қалайсиз? Уйдагилар...

Уйдагилар! Уйдагилар йўлингизнинг устида эди. Тошкент орқали кайтдингизми ахир?

Манзура кўнглидаги бу зардали гапни айтмади, лекин мен юзидан укиб турардим.

— Яхши,— деди у совукроқ қилиб. Биз тротуарда ёнма-ён борардик. Унинг микти, келишган қоматига кўз қиримни ташлайман: «Наҳотки бегоналашиб кетаверсак?»

— Яхши ҳам Савр инқилоби юз берган экан, бўлмаса қайтмасмидингиз, бир йилдан бери на хат, на хабар...

Ана, мушкул имтиҳон бошланди, мен буни кутган эдим. Нима дейиш керак? Елғон гапиришни эплолмайман. Ҳаммасини очиқ айтсам, Манзурани ноҳақ камситгандай бўламан, кейин, буни қандай сўзлар билан

тушунтириш мумкин? Нима десам ҳам оғир ботиши, қиз бола-да, иззат-нафсига тегиши турган гап. Менинг эса, бу оқила, соғдил қиз дилини сира оғритгим йўқ.

— Ха, кейинги йили сизга хат ёзлмадим,— дедим бош эгиб. Тротуар асфальтида Манзуранинг ингичка пошналари «тўқ-тўқ» қилиб, «Нега? Нега?» деб асабий қистаётгандай эди.— Очигини айтсам, Манзура, бегона сўқмоқларда, кимсасиз дала-даштда юриб... ўзимга бўлган ишончимни йўқотиб қўйдим.

— Албатта. Бунга кимdir ёрдам ҳам берворган бўлса...

Бу аччиқ киноя нақ нишонга бориб теккан эди. Назаримда, у Зулайҳони ҳам, ҳамма-ҳамма нарсани билиб, кўриб тургандай туюлди менга. Мужмал изоҳларимни давом эттиришдан бошқа чора топмадим.

— Бу ердагилар, уларнинг ажойиб ишлари, шартшароити, ютуқлари кўз ўнгимга келади. Менга йўл бўлсин, дейман... Лекин шу тақдирда ҳам сизга хат ёзмаганим хато бўлган, бўйнимга оламан.

— Хай... Бизга шуниси ҳам тасалли,— деди Манзура, назаримда, менинг айтмаган гапларимни ҳам тушуниб. Энди мен билан сухбатга ҳафсаласи ҳам қолмаган эди чамамда.

— Бу ердаги ишлардан, ўзингиздан гапирмадингиз,— дедим мен сухбатнинг совиб бораётганини сезиб.— Демак, Самад Деряевнинг ўша принциплари...

— Самад Деряев, Самад Деряев! Учинчи марта сўрайapsиз... У кишидан совчи бўлиб келганингиз йўқми мабодо? — Манзура тезлаброқ юрди, мен мулзам бўлиб орқасидан эргашдим. Одамнинг ичини тирнаган ғашлик курсин, йўқ деганда ҳам рашидан нимадир қолар экан-да. Бўлмаса келасолиб бирпасда уч марта тилга оламанми бегуноҳ курсдошимни. Бир чеккаси, Манзуранинг бу зардали гапи менга ҳуш ёқди, демак, муносабатлар илгаригича...

Илгари... Илгарилар бундай бўлармиди бизнинг учрашувларимиз. Орзулар, талпинишлар, интизор кутиш-

лар, шошилинч бўсалар, бунақанги мулоҳазакорлик қаёқда, ёнардик, ёнардик!

Биз нималарнидир йўкотяпмиз. Орзу ўрнига гоҳ совуқкина режалар, ҳаммага баробар меҳр тошқини ўрнига гоҳ худбинлик қалқиб чиқади. Зулайҳо ёнгинамда қушчадай талпиниб ўтирганида Манзура билан гаплашиш осондек туюлган эди. Энди қарасам, учаламизнинг тақдиримиз бир бутун, учаласига ҳам ўзим жавобгардек, бунинг қандай бўлишини билмай қийнокда қолиб ўтирибман.

Филиалнинг ёйик зинасидан бир тўп одам тушиб келди, олимлар, аспирантлар, ял-ял кийинган йигит-қизлар... Биз суронли курсовда қолиб кетдик. Бирини танидим, бирини танимадим. Кимdir кучоклашиб кўришди, синчков саволларга кўмилиб гангигиб колдим: хаёлим Манзурада. Сухбатимиз руҳимни тушириб юборган эди, худди девор орқали, бир-бирилизни кўрмай, бир-бирилизни англамай гаплашдик, кўзидан кора кўзойнагини ҳам олгани йўқ. Неча йиллик кадрдон, акли у кўзларини бир кўрмадим ҳам.

Мен бу учрашувнинг қийин бўлишини билар эдим-у, ўзимнинг унда бу қадар укувсиз ҳолатда қолишимни ўйламаган эканман...

Хайронман, қилғилиқнинг ҳаммасини ўзим қилдим-у, нега энди бу қадар мулзамлик? Бошқача бўлиши керакмиди? Е, раҳмат сизга, яхши иш қилибсиз, дейишларини кутганимидим?

Манзурадан узоқдалигимда бу гапларни хаёлимга келтирмаган эдим. Энди, сезишимча, Манзура мен учун Манзурагина эмас, ойим, Лола, мана бу таниш-нотаниш одамлар, уларнинг ташвишли, қувончили юzlари, чинор соя солган мана бу кўчалар, дашт, дарё шабадаси, тиник осмон парчаси, куздан дарак берувчи ҳазин кайфият, кечалари қийнаган саволу муаммолар... бари Манзура билан боғлиқдай.

Уйга келганимдан кейин ҳам ўз кўлини ўзи кесган

ярадор одамдай, бошимни кўярга жой тополмай сарсари юравердим. Гоҳ чорбокқа чиқаман, гоҳ сув бўйига... Одам кўринса орқамга қайтаман. Хамма иш билан банд, менинг хаёлимга на бир фикр келади, на қўлим ишга боради, бекорчиликдан ҳам эзиламан, ҳам уяламан. Хаммани зериктириб юбордим.

Баъзан кумлоқ соҳилда ҳисларим тиникиб, Зулайҳо нинг катта, ғамғин кўзлари тасаввуримга келади, у билан хайрлашган сўнгги дарё кечасини эслайман. Паст, майин товуши қулоғимга чалинади: «Мен ҳар оқшом Аму соҳилига чиқаман, сизни дуо қиласман...» Дуо қиласман... Болаларча беғубор соддалик... У ҳазон бўлади, ўша шиддатли, шафқатсиз муҳитда у ҳазон бўлади, дейман ичимга совук ваҳима тушиб. Зулайҳо ҳакида ўйлаш менга осон эмас.

Одамови бўлиб қолганимдан атрофдагилар, айниқса, ойим хавотир. Факат Лола баъзан бирор пасқам йўлда кувиб етади-да, пинжимга кириб, қувноқ шивирлайди: «Собиржон ака, Авғонда яхши кўрган қизингиз чиройлими?» дейди кўзларини айёр йилтиллатиб. Тахмини чиппа-чин эканини хаёлига ҳам келтирмаса керак. Лекин ёш нарса менинг кўнглимдаги жилваларни қаёқдан уқиб, қаёқдан бундай аниқ тахминлади — ҳайратда коласан, хотин-қизининг ички сезгирилиги ҳеч тушуниб бўлмайдиган сирли мўъжиза экан. «Чиройлими?» эмиш. Чиройли бўлганда қандай, «чиройли» нинг мен тушунган маъносини сен қаёқдан билардинг, пучук!

Акамнинг кундалик хўжалик ишлари, хисоб-китоби билан боғлиқ, суронли, муаммоли гапларигина мени ҳардамхаёл ҳолатимдан чикаради. Ишдан кела солиб, похол шляпасидаги терни енги билан ишқаб артаркан, бугун ҳам менга каради.

— Ха, отпускачи! Нима қилиб ётибсан? Бу яна мирабларнинг жанжали бўларкан-ку, бормайсанми? — деди.

— Қанака жанжал?

— Яна ўша Сойлик массивининг жанжали-да. У ерда янги совхозларга қозик қоқиляпти, мирабларинг бўлса ҳали ҳам тортишиб ётибди.

— Қаерда бўлар экан «жанжал?» Ким айтди сизга?

— Областда дейди. Инженер ошнам бор, сув омборининг навбатчи диспетчери, ўша айтди, у ҳам катнашаркан. Энди жиддий гап бўладиганга ўхшайди, Сумбул аянг келаркан.

— Сумбул Садриевна?! — Мен сўридан сакраб туриб, айвонда вағиллаб ётган телевизорни ўчирдим.— Обкомда дейсизми, нега обкомда? Балки институт филиалидадир, балки сув ишоотлари трестидадир? Эҳтимол, лойиха институти...

— Билмадим, ишқилиб...

Мен бошимдан сув қўйгандай тетик тортдим, аччиқширин хотираю хаёлпарамстиклар бирдан кўтарилиб, қилинмаган ишлар ёпирилиб ёдимга келди. Улар беҳисоб бир оғир юқдай, гўё елкамдан босиб тушмоқда эди.

Эртасига азондаёк биринчи автобус билан область марказига жўнадим. Қўксимдан сабабсиз бир шавқ, қувонч кўтарилиб келаётганини сезардим. Қани, мени соғинтирган ўша «жанжал» ларда ёш-ялангнинг фикрини қаноатлантирадиган безовталик чўғи ҳали ҳам бормикин? Энг муҳими — Ая. У чўл зоналарида кўп юради-ю, лекин беҳудага келмайди. У қатнашадиган сұхбатнинг обкомда бўлиши ҳам табиий. Акам билиб айтиётган бўлса керак.

Борсам, ҳақиқатан ҳам, обком рўпарасидаги чорбурчак майдонда автомашиналар тирбанд, вестибулда биринкита шошқалок ташкилотчи ишчанлик билан гаплашиб турибди. Таниш бўлим мудири мени кўриб, саломлашгач, қўлтиғимдан оласолиб катта зал эшигига бошлиди. Тушундимки, йиғинга кечиккан эканман.

Эшикни очиш билан, киприкларим пирпираб анчага қадар тикка турганча қолибман: минбарда Манзура! Қўзимни ололмай, пайпаслаб бориб қаергадир ўтирдим.

Тагимдаги курси анча иоқулай ғирчилласа ҳам ҳеч ким менга қайрилиб боккани йўқ, Манзура кўрди холос. Кўрди-ю, кўзини дарров олиб, бир зум нафас ростлагач, гапида давом этди. Мен ҳали унинг сўзини эшитатётганим йўқ, кутилмагандачувалашиб қолган фикрларимни эплолмаяпман: нега Манзура? Гап нима ҳақда?..

Манзура эркакчароқ бичимда тикилган кулранг костюм кийган, ҳатто тик ёқали кўйлак тусида ингичка галстук ҳам такиб олган эди.

— Биринчи қидирув группасининг материаллари тўққиз ойдан бери ТЭОдан қайтиб келмаётганилиги бежиз эмас, ўртоқлар,— деди у.— Қайтиб келганда ҳам, у лойиҳа Сойлик массивининг келажагини таъмин этолмаслигига мен аминман. Чунки группадаги ўртоқлар Амудан сув олишда насос системасидан фойдаланишини минемал даражага тушириш зарурлигини ҳали ҳам тан олмаётирлар.

— Биз ўнг қирғонда яшаймиз, сиз ҳам шуни тан олишингиз керак! — деди залдан кимдир.

Ўнг қирғонда факат насос билан иш кўрилади, деб, буни назарий конуниятга айлантириш хато. Мен бугун мана шуни исбот қилиш учун минбарга чиқдим,— деб Манзура харита олдига борди. Мен унинг ихчам қадди-коматини энди бус-бутун кўриб, фикрим кала-васини яна йўқотдим. Бу бир вактлардаги таниш баҳсга ўхшарди, лекин энди умумий, мавҳум эмас, бор лойиҳалар устида гап кетяпти шекилли.

— Мен биринчи группа лойиҳасини кўз олдимга келтира оламан, аниқ таҳлил ва хисобларга асосла-ниб айтаманки,— деди Манзура овозини баландлатиб,— унда дастлабки насосларгача бўлган масофанинг қумла-ниши камида ўн йил давомида массивнинг рентабел-лигини таъминлашга имкон бермайди, чунки Аму дей-дилар буни! Сув йўлини тозалашга ҳар йили бир неча миллион сўм маблағ талаб қилинажак. Биз буни биринчи марта гапираётганимиз йўқ...

Мен шу жойда бирдан тушундимки, гап Самад Деряев группасининг иши ҳакида кетяпти. Бу эски жанжал эди-ю, мен унинг бу кадар кескинлашганини ҳали билмас эдим. Самад ўзи қаерда экан? Нега индама-япти?

Залга кўз югуртириб, уни тополмадим, мен ўтирган жойдан елкалар кўринар эди холос. Президиум столида эса факат уч киши: обкомнинг иккинчи секретари Любушин, ўзбекчани маҳаллий шевада маколу маталлар билан безаб гапирадиган кувноқ рус кишиси, унинг ёнидаги ёш йигитни мен танимадим — Сойликдаги янги ҳўжаликларнинг янги ходимларидан бўлса эҳтимол, четроқда эса Сумбул ая кўзини қоғоздан олмай ўтирибди. У яна ҳам кексайиб, гавдаси кичикроқ бўлиб колибди, елкаси чиқкан, юзи салқи, офтоб еган эски берет четидан ҳали ҳам жингалак оқ соч толалари итоатсиз сочилиб чикиб турарди.

Манзура давом этди:

— Сойлик — ўз номи билан Сойлик, ўртоклар. Бу массив Амунинг қадимий тармоғи атрофида пайдо бўлган кўхна воҳа эканлиги фанга маълум. Бу кургоқ воҳданинг энг ичкарисида узок вакт иш олиб борган бизнинг қидирув группамиз аниқладики, бундан бир неча юз йил аввал Амударё шу жойда ўз ўзанини ўзгартириб, жанубий пастликка силжиганидан кейин Сойлик тармоғининг суви батамом тортилган. Сизга маълумки, қадимий ўзанлар билан мен кўп шуғулланганман, ўртоклар. Сув нима учун маълум бир жойдан, айтайлик, ҳудди мана шу ердан оқади? У албатта бошқа ерлардан ҳам оқиб кўрган, аммо йўқолиб кетаверган. Тарихий ўзан унинг балки юздан биттасини танлаб оқаётган йўли бўлгандир.

Сув минг йиллар давомида йўл танлайди, яъни биз қидирувчиларнинг машакқатли ишини бажаради. Бино-барин, сувнинг ўзи танлаган йўл энг тўғри йўл бўлиб, унда ернинг ютиши ва оддий фильтрация ҳам минемал

даражага тушади. Бу ўринда, қадимий ўзанлардан фойдаланиш назарияси биз томондан анча мукаммал ишланганлигини айтиб ўтишим мумкин. Бунга асосланган лойиха энг арzon лойиха бўлади, деб хисоблайман. Сойлик массивини сугоришнинг биз таклиф этаётган лойиҳасида оғир бетон ишлари деярли мустасно, сув узок йўл босиб келишига қарамай, ўзини бир-икки йил ичida тўла-тўкис оклади...

Гап шу жойга келганда зал жонланиб, шовкии кўпая бошлади. Бу сурон менинг кўнглимда, менинг миямда бўлаётгандек эди, ажабо, бу мен излаб юрган ҳазина-ку! Қарийб икки йилдан бери кезиб юрганим Чорданаҳр ўзанлари лоп этиб кўз ўнгимга келди. Бу йиллар давомида Манзура худди ёнгинамда юриб, барча азобли ўйларимни мен билан бирга ўйлашганми, нима бало?! Ўзанлар назарияси... Манзура, жонгинам, оқилам! Ахир бу...

Залда шовкин давом этар эди. Любушин ўрнидан туриб олган. Унинг қўнғироғига қарамай, кимдир қизишиб гапирав, кимдир кичкириб савол берар эди. Олдинроқда Самад Деряевнинг ҳам сарвдек гавдаси кўринди, одатдагидек башанг, чиройли, кора, қалин сочлари локлангандай йилтилларди. У негадир минбарга чикмай, жойидан туриб, оғир, босиқ гапирди. Мен унинг салмоқ билан келтирган ракаму далилларини уқиб ололмадим, ички ҳаяжоним ҳалакит берар, алла-қаёкларга кетиб қолган ҳовликра ҳаёлларим билан банд эдим. Сумбул ая ўрнидан тургандагина ўзимга келдим.

Мана энди у ҳал қилувчи гапни айтади, у Манзуранинг топкир таклифларига албатта муносиб баҳо беради, ҳамма ўз ўрнига ўтирди, зал жим бўлиб колди.

Мен атоқли академикнинг нуткини кўпдан бери эшитганим йўқ, унинг кексаларга хос сал ҳиркираб кўксидан чиқкан босиқ товуши баданимни жимирлатиб юборди. Бебаҳо ёшлигимиз, студентлик йиллари, дилбар

Манзура... Самад билан биринчи тўқнашувимиз... Манзурани ҳозир, ўша вақтдаги сингари, биринчи бор кўргандай талпиниб қолдим. У негадир ҳали ҳам минбар четида дам залга қараб, дам аяга жовдираб, бугунги имтиҳон баҳосини ёки қисматини кутгандай типпа-тик турар эди.

Аммо Сумбул Садриевнанинг гапи кутилмаганда ғалати бўлиб чиқди. У топқир ва изловчан ёшлар ҳакида яхши гапириб келиб, иккала группанинг таклифларини ҳам деярли йўққа чикарди. Бу лойиҳаларнинг истиқболи йўқ, деганида залнинг нафаси ичига тушиб кетди. Унинг фикрича, ҳозир айрим массивларни сугориш эмас, бутун чўлни комплекс ўзлаштириш лойиҳалари ҳакида ўйлаш зарур, йилига миллион тонна пахта берадиган янги водий барпо этиш тўғрисида гап кетяпти. Бу масалани партия директиваларига киритиш учун бўлган хатти-хараткларимизда факат мана шундай миқёсли, истиқболли лойиҳалар, кенг қамровли қидирув ишларигина ёрдам бериши мумкин!

Манзура ҳамон минбар четида турганча кўзларини пирпиратиб қолди. Менинг ҳам бошим қизиб кетди. Бу қандай бўлди, нима гап ўзи, Ая, ахир икки оғиз гап билан...

Мен ўрнимдан туриб кетганимни билмай қолибман, йўлакдан олдинроққа ўтиб, ижозатсиз гапиравердим:

— Менимча, лойиҳачи группаларнинг бутун уринишларини йўққа чиқариш тўғри бўлмайди. Масалан, биз, Афғонистонда ишлаётган геологик қидирув группаси, нотикнинг... эски ўзанлардан фойдаланиш назариясини чукур ўрганишга ва уни амалга тадбик этишга тайёрмиз!

Бу гапим ҳаммага катта таъсир қиласам, деб ўйласам, академик қошини чимириб, кўзойнагини тузатди-да, менга қараб:

— Тўхтабоевми? — деди кўзларини қисиб залга тикиларкан.

— Ха, мен, Сумбул Садриевна.

Лойиҳалар ҳақидаги жиddий гап қолиб, гүё мажлисда ўтирганини унугандай суриштира кетди:

— Қачон Қайтдингиз, Тўхтабоев, яхши келдингизми?

Нега учрашмадингиз шу вактгача, эсон-омонмисиз? Менга учранг, менга албатта учранг...— дея норасмий гапни чўзаверганидан, зал совиб, бу орада мажлис ҳам ёпилди. Курсилар тақиилаб, одамлар шовқин-сурон билан тарқала бошладилар. Оқимга қўшилиб вестибюлга чиқдим. Қимлардир келиб кўришди, ҳол-ахвол сўради, мен эса гүё гаранг эдим: нима қилсанмикин? Аяни қидириб кирсанми, ўзи учранг деб такрор-такрор айтди-ку... Самад, майли, кетса кетгандир, лекин Манзура қани, ниҳотки у ҳам кўришмай жўнаб қолди, наҳотки менинг гапим унда ҳам ақалли жиндек қизиқиш уйғотмаган бўлса? Дарвое, уларнинг кўнглига ҳозир менинг гапим сиғадими, неча йиллик уринишлари бекорга чиқиб ўтирибдию... Ая, ҳаммага меҳрибон кўринган Ая, амалий ишга келганда асли анчагина шафқатсиз, уни биз шогирдлари яхши биламиз: катта орзу-ўйлари йўлида унча-мунча ёшларнинг кўп йиллик ишларини ҳам аёвсиз босиб ўтиш одати бор. Ҳар ишнинг илмий жиҳатдан ҳам, сиёсий жиҳатдан ҳам узоқроқ уфқларини кўра билади шекилли-да. Лекин ёшларнинг хўжаликка тадбиқ қилинмаган ишларини ҳам, хатто катта-кичик муваффақиятсиз машқларини ҳам синчковлик билан ўрганиб, улардан илм ва тажрибага қўшилиши мумкин бўлган томчиларни авайлаб, мисқоллаб йиғади. Шунинг учун истеъодди ёшлар бу беомон устоз атрофида доим ҳудди асаларидек уймалашадилар.

Мана, мени ҳам чақирди, мендан ҳам бир нарса кутяпти чамамда. Очиги, унга ҳам осон тутиб бўлмайди. Қариган чоғида бу поёнсиз чўлга ҳаёт келтириш режалари билан ҳаловатини йўқотиб юрибди, ёшларсиз нима ҳам қила оларди!

Кўнглимга хавотир тушди: шу орада бу катта ишлар

билан мени ҳам бир аравага кўшиб, у ёқдаги режаларимдан ажратиб ўтиrsa-я? Бу ҳеч гап эмас, ана Манзурани, Самадни икки оғиз гап билан нима ахволга солди. Ўрмонни кесадилар, пайрахаси учаверади, дейишади руслар. Мен чиндан ҳам ташвишга тушиб қолдим, борсамми, бормасамми Аянинг олдига? Бормасликнинг иложи йўқ, бу ҳакда гап бўлиши мумкин эмас, лекин қачон?

Кейинга қолдириш — ўзингни узок азобли ўйларга дучор килиш бўлади. Бугунок учраб, нима бўлса ҳам шартта ҳал қилиб, кутулиб қўя қолиш керак. Нима бўлса ҳам Аясиз бўлмайди.

Хиёбонда барглар орасидан столларга ёмғир томчилаб турган усти очик кафеда бир стакан иссик какао ичдим-да, шаҳар меҳмонхонасига жўнадим. Область маркази кичкина, хамма нарса, барча эски-янги бинолар деярли битта мана шу кўм-кўк кўчада гавжум, институт филиали, усти ёпиқ янги колхоз бозори, чўл курилиш трести, универмаг, меҳмонхона. Курилиш кранларидан сал заха еган чинорлар соясида область партия комитетининг икки қаватли кичкинагина янги меҳмонхонаси кўзга ташланиши билан юрагим ховлиқиб, қадамимни секинлатдим: зинапоядан Манзура тушиб келарди. Аяга мендан олдин кириб чиқсанга ўхшайди. Нима бўлса ҳам, яна дуч келганимиз яхши бўлди, юрагимни бесабр қувонч қамраб, у томон шошилдим. Нимадир дейиши керак-ку, мажлисдаги гапим ҳакида, бундан кейинги муносабатларимиз ҳакида... шундайнча Тошкентга кетиб колса мен ўзимни қаёкка кўярдим.

— Манзура! Қаёкда қолиб кетдингиз? — дедим зинада рўпарасидан чиқиб. У индамай бош эгди, ингичка пошнаси билан тўқ-тўқ этиб, яна икки пиллапоя пастроққа тушди. Қайфияти, табиий, унча баланд эмас эди.

— Ая ўша-ўша, ҳукми каттик... Лекин сизнинг ишингиз...

— Менга раҳмингиз келибди-да? — деди Манзура

кош тагидан менга тик қараб.— Ўша садака гапингиз. нинг кераги йўқ эди. Ахир ҳамма тушуниб ўтирибди... Муҳтож эмасдим. У жўнаб кета бошлади.

— Қандай «садака», Манзура?! Ахир мен чин кўнгилдан, сизнинг назариянгиз... бизнинг трассамиз... Манзура!

— Сиз бундай ишлар билан гуноҳингизни ювишга уринманг. Мен сизни айбластганим йўқ...

У мармар зинапояларни так-туқ босиб тушиб кетди, мен қўл чўзганча қолдим. Севалаб ўтган ёмғирдан кейин қорайиб кўринган асфалт йўлкада Манзуранинг ёлгиз, бўйчан, нафис гавдаси узоқлашиб бораркан, нафас етмагандай, ёқаларимни бўшатдим, на олдинга, на оркага юришни билмай, бўшашиб туриб қолдим. «Рахмингиз келибди-да?» Раҳмим келганда қандай! Мен мажрух этдим унинг қалбини, устига-устак устози ранжитди. Ҳаддим сиғса ҳозир бағримга босиб юпатардим...

Лекин гап раҳмда эмас. У менинг иш ҳақидаги қувониб айтган жуда муҳим, жиддий ғапимни шунчаки тасалли учун деб, муҳаббат ўрнига тўлов, садака деб тушунди. Бу чигални энди фақат Сумбул ая ёрдамида ечиш мумкин.

Шу фикр билан меҳмонхонага кириб, навбатчи аёл кўмагида аянинг эшигини топдим.

Сумбул Садриевна мени узун, юмшоқ хонаки халатда, боши гулдор рўмол билан танғиб боғланган ҳолда кутиб олди. Юзлари бироз қизариб кўпчиган, ҳозиргина ванна дан чиққан экан, узр сўради, қиёфасида кундузги ҳорғинлик йўқ, тетик, кувнок, сергап эди. Менинг «мусофирилик»-даги ҳайтим, ишларим ҳақида, «у соҳил»даги ташвишли аҳволлар тўғрисида узок суриштирди, термосдан чой қуйди, ярми меҳмонхоналарда ўтаётган умридан, келган-кетганни кўнглидагидай меҳмон ҳам қиломаслигидан зорланди. Ў ҳозир ҳақиқий «ая», оддий кекса аёл эди, мен атокли академик билан сухбатлашашётганимни ҳам унутдим шекилли:

— Манзура келиб кетди чоғимда? — дедим чойга қўл узатиб.

— Ха,— деди Ая,— мени ҳамма нарсани билаверади, барча саволларга жавоби тайёр, деб ўйлайди шекилли. Шунча яшаб, қариб қолган бўлсам ҳам, ёшларга ундаи қил, бундай қил, деявермайман кўнгил масаласида. Очифини айтсам, мен унга ачиндим, покиза, оқила қиз... Нега ундаи бўлди-а, Собиржон?

Суҳбатимиз анча хонаки тус олган бўлса ҳам, гапнинг жуда бундай нозик мавзуга кўчишини кутмаган эдим, ўзимни химоя қилиш учун ўзга сўз тополмай, негадир курсдошимнинг номини тилга олибман:

— Самад Деряев...

— Деряевга Манзура, менимча, қизлар нуктаи назаридан тўғри таъриф берди, ўзини химоя қилишга бир оғиз гап тополмайди, дейди. Тўғри, Самад истеъодли, муносабийигит, яхши кўради, лекин Манзуранинг унда кўнгли йўқ, назаримда.

Мен ерга қарадим, менга улуғ одамни бундай маҳрам гапга солиб ўтириш нокулай эди. Ундаи десам, бугун Аянинг ўзи негадир шундай кайфиятда, ҳаммамизнинг чигал муносабатларимиздан хабардор эканини яширмай, дам очилиб, дам ўйчанлик билан мавзуни давом эттириди:

— Бегона юртдан ёр севиш кўп мушкул таваккал, Собиржон. Бунинг мушкуллигини факат ёшликда билмайди киши...— деди Сумбул ая. У юмшоқ курсига чўкканча ўйчан, жим бўлиб қолди. Ширин ва армонли хаёллари узоқ-узоқларга олиб кетди шекилли, анчадан кейингина,— дарвоке,— деб менга қаради,— сизнинг замонингиз бошқа, масофалар яқин, чегаралар шартли, сизнинг йўриғингиз бўлак...

Кейин яна мендан иш шароитимни, дехконлар кайфиятини суриштирди, мен батафсил гапирдим, кадрдон бўлиб кетган ўртокларимни, танишларимни таърифладим.

— Мард одамлар, самимий ҳалк...— деб яна хаёлга чўкидি Ая. Лекин бу сафар дарров бош кўтариб:

— Менга группангиз материалларини кўрсатинг, ал батта танишишим керак! — деди, тетиклашди, кўзлари нурланди.

— Хўп бўлади.

— Қачон олиб келасиз? Мен эртага биринчи рейс билан кетаман.

— Аэропортга олиб чиқаман, Сумбул Садриевна.

Ая туриб пешонамдан ўпди. Баданимга бесабр куч бағишлайдиган илиқлик югуrdи.

Шу кундан бошлаб мен ҳаловатимни йўқотдим. Эрта сига тонгда аэропортдан келаётib биринчи марта куз нафасини сездим. Теракзорда хазон тўкилар эди. Майин, намчил жимлик, шудгордаги қировда қаргалар изи...

Вакт ўтиб кетяпти, менинг сафаримни баҳорга қолдиришлари мумкин. Йўқ, куз бўлса ҳам, қаҳратон қиши бўлса ҳам, мен объектимнга қайтиб боришим керак. Иш ярим йўлда, дўстларимнинг тақдири номаълум, нега мени бу ерда ушлаб туришлари керак? Чорасиз бекорчилик, чала колган иш одамни қаттиқ азобга қўяди. Менини эса, чала колган ишгина эмас, чала қолган умрга ўхшаш... Мутлақо ниятсиз қолгандай эдим. Қандайдир асабийлик билан зарур ишларимни битиришга киришдим. Филиалнинг кутубхонасига бориб, Манзуранинг диссертациясидан нусха кўчиририб олдим, кейин «Союзвзрывпром» трестининг бошқармасини топиб, бир ҳафтагача мутахассислар консультациясига қатнадим.. Янги учрашув, янги маълумот ларнинг ҳаммаси менинг тезроқ объектга қайтишим зарур лигини исботлар эди. Факат министрликдан садо йўқ.

Мен бетокат, кечқурунлари ҳувиллаб қолган дала йўлларини айланаман. Посёлкамиз ёнбошидаги сув омборидан совук, намчил куз нафаси келиб, жунжитади, ноҳуш хаёлу хотираларни уйғотади. Аҳволимни уйдагилар ҳам сезишиб шекилли, дала йўлларидан мени Лола толиб келади. Унинг ёш математиклар кўриги, қандайдир комсомол йўлланмаси ҳақидаги чуғур-чуғур гаплари кулогимга чалинади. Баҳтли ташвишлар... Зулайҳо ундан уч ёшгина

катта. Лекин унинг ташвишлари накадар изтиробли, нақадар ҳимоясиз ў! «Ота-боболар тупроғини ўпиб кўйинг» дегани эсимга тушиб, мунгли товуши қулоғимда янграб кетди. Еш бўлса ҳам уни қисмат барвакт етилтирган. Окила, сулув...

Эгилиб қўлимга бир ҳовуч тупроқ оламан. Қўпчиған тупроқ кафтимда нон ушоғидай дона-дона бўлиб таралади. Лабимга келтириб, аста ўпаман. Она Ер хиди димоққа урилади.

Лола менга ҳайрон бўлиб боқади, унга тушунтиришга тўғри келади, лекин қандай қилиб. Хайрият, унинг фикри бир жойда тўхтамайди, ўлда-жўлда.

— Афғонистонда ҳам тупроқнинг хиди шунақами? — деб сўрайди у.

— Ҳа, шунақа. Ҳудди шунақа! — дейман бу содда фикрдан ўзим ҳам ўйчан ҳолга тушиб.— Тупроқ ҳудди шунақа, сув ҳам, ҳаво ҳам шунақа, одамлар ҳам...

— У ерда ҳам босмачилар пайдо бўлибди-а? Газетада ўқидим.

— Ҳа, бир вактлар бизда бўлганидай...

Биздагидай, лекин ўз қонунияти билан. Оқибати ҳам биздагидай бўлади, ўз қонунияти билан. Келажаги ҳам. Нимага бўлмас экан!

Бугун тонготарда Зулайҳонинг келажаги тушимга кирибди. Кап-катта, дуркун аёл эмиш. Бошида ўша-ўша арақчин қалпоқ, шаҳло қўзлари нурланиб Сумбул ая билан ёнма-ён Аму ёқасида ўтирганмиш.

— Танишмисизлар? — дебман ҳайратда.— Қайси соҳил бу? Қайси соҳил?

Саволларимга жавоб ололмай уйғониб кетдим. Қарасам, рўпарамда оқ ҳалат кийган ойим ўтирибди. Ундан, одатдагидай, янги ёпилган нон ҳиди, тандир тафти келар эди.

— Бугун Тошкентга бораман деган эдинг, тур, болам. Нонуштанг сўрида.

Ойим ювинишим, соқол олишим, хонтахта ёнига бориб

ўтиришим, ҳамма ҳаракатларимни кузатиб турди-да, яна аста сўради:

— Яна кетиш ҳаракатими энди, ўғлим?

— Нима деяпсиз, ойи? Борсам нима, мана, дарёning шундокқина нариги ёқасида...

Вақт кеч бўлса ҳам, тонг ёришолмаётгандай, теварак ғира-шира, ҳаво булут, кун совуқ эди. Пастликларда туман ястаниб ётибди.

Биринчи рейсга самолёт учолмас деб ўйлаган эдим, йўқ, омадим келди.— Тошкентда кун очик экан. Кузги гулларнинг сўлғин ҳиди хазонрезги хиёбонларга алоҳида соқин рух бағишилаган, фавворалар сапчимас, янги пайдо бўлган проспектлар, тўққиз, ўн олти каватли янги биноларгина пойтахтга улугворлик бахш этиб туради.

Фанлар Академиясида Сумбул Садриевна менинг қидириб келганимни билгач, президиум мажлисини ташлаб чикибди. Қабулхонасида ўтирганимда ёшларча пошнали этик, мўйнали камзул кийган, жиддий қиёфада кириб келди. Мен саломлашишга улурганимча йўқ, ичкарига бошлиб, жаҳл аралаш сўради:

— Сиз ҳали ҳам бу ерда юрибсизми? Нима гап?

— Мен, Сумбул Садриевна...

— Министрликка телефон қилган эдим-ку? Чакиртиришмадими?

— А... йўқ.

— Сиз дарҳол жўнаб кетишингиз керак! Тушундингизми? Дарҳол! Буни бир кун кечиктирсангиз — жиноят.

Ая тортмасидан менинг папкаларимни олиб столга ташлади. У жуда жиддий, ҳатто асабий гапирав эди. Мен ҳали тушунганим йўқ: нега бундай? Нега «дарҳол?» Нега жиноят? Гарансиб қолдим.

— Министрлик индагани йўқ, балки вазият нокулай деб... Ёки бирон тўсик...— дедим мужмалроқ қилиб.

— Хеч қанақа тўсик! Уруш, инқилоб, зилзила — ҳеч нарса ғов бўлмаслиги керак бунга! — деди у менинг папка-

ларимни салмоқлагандай яна бир күтариб ташлаб.— Қани ўтиринг-чи.

Иккимиз ҳам ўтиридик. Салқи юзига қон тепган Сумбул ая жўнгина мўғиз гардишли кўзойнагини тўғрилаб менга тикилди, сийрак оқ сочлари тўзғиб чиққан, боши билинг-билинмас қалтирар эди. Нима бўлди, группамиз материалларидан дархол тузатиш зарур бўлган қалтис хато чиқиб қолдими?

— Биласизми нима қилиб кўйганингизни? — деди Ая мен томон интилиб. Пешанамдан ховур чиқиб кетди. Аянинг кўзига қараб, англолмас эдим: қизганишми, ачинишми, хайратми...— Афсус, афсус...— деди у мендан кўз узмай,— қариб қолдим, ўғлим. Бўлмаса сизлар билан бўлардим, у юрт учун шундай бир иш қилиш мэндан лозим эди... тезроқ қайтиб боринг, баҳтли йигит, мунақаси умрда бир бўлади!

— Сумбул Садриевна, мен...

У менинг папкаларимни очиб, ёзувлар, ҳисоблар, жадваллар, формула ва схемалар орасидан топографик харитани топиб, ёйди.

— Кўхинав музликларидан озиқланган бу нахрлар ҳакида доктор Сухайлдан аввал Қўшон тарихчилари ҳам ёзган,— деди анча осойишта оҳангга ўтиб.— У ёш тоғларда қандай катаклизмлар бўлганини билмаймиз, лекин музликларнинг тўсатдан тугаб кетгани маълум. Шунинг учун, бу кокилдай таралиб ётган нахрлар қуриб колган. Ха, музликлар ҳам тугайди, ўғлим, «абадий» деб бекор айтишади... Мен бу нахрлар системаси ҳакида сизга космонавтларимиздан аниқ маълумот олиб беришга ҳаракат қиласман. Ха, ха, ваъда бераман сизга. Улар бизга Амунинг бир замонлар ҳозирги Красноводск қумликларидан оқканлиги ҳакида ҳам маълумот бердилар. Лекин ҳозир гап унда эмас, гап шундаки, қадимий Чорданаҳр ўзанларига сув тараш, уларни тирилтириш — ўзи мўъжиза бўлади! Ха, гидрогеологияда фавқулодда ҳодиса! Дунёда энг арzon гидроиншоот! Шунинг учун буни бир кун ҳам кечик-

тириш мумкин эмас. Мен ўз фикримни министрликка баттафсил билдирадим. Сиз группанинг ишини тез кунда якунлаб, лойиҳачилар билан ишга тушишингиз керак.

Мен гоҳ ичим ўтдай қизиб, гоҳ совуқ терга ботиб ўтирадим. Устоз осмонга олиб чиқиб қўйди, тушуман — унинг гапи шунчаки мақтov эмас, бу — ишимизнинг ишончли фанний асоси, лекин «тез кунда», «дарҳол» — булар айтишга осон. Группанинг ўзи йўқ хозир, у тарқаб кетган, ҳали у ерларда нима гап, нима сўз, ўртоқларимнинг тақдирни не кечди, бизнинг ишларимиз хақида эслайдиган одам борми-йўқми... Гидрогеология «мўъжиза»си одамларга керакми, юрагига сифадими... Мен бу ўйларимни, албатта, Аяга гапириб ўтирамадим.

— Мен бугуноқ тайёрман! — дедим ўрнимдан туриб.

— Хозир министрликка боринг,— деди у. Қўз қарашлари юмшади, хавас билан тикилган қорачиқлари сал намланди ҳам. Кўриб турибман, мендан, ўз армонларини ушатадиган шогирдлари борлигидан мамнун эди. Ортиқ хаяжонланганимдан, унга яхшилаб миннатдорлик ҳам билди ролмаганим ташқарига чиққандан кейин эсимга тушди. Папкаларимни олганда, кўк томирлари бўртиб турган кекса қўлларини журъатсизгина ўпдим-у, сўз айттолмадим...

Кетадиган куним эди. Тонгда йиғлаб хайрлашган Лола чорак соат ўтмай мактабидан ҳовлиқиб қайтиб келди. Қўзлари ола-кула, кўча эшикни ҳам ёпмасдан, лой сачратиб, ёнимга югуриб келдию бўйнимга осилганча кулоғимга бир нималарни шивирлай бошлади. Ёмғирдан намикқан юзлари ловуллар, нафаси тез, шундай бўлса ҳам гапини тахминан тушундим.

— ...Қаерда? — дедим мен ҳам шивирлаб.

— Вой...— «Наҳотки билмасангиз?» дегандай қўзларини катта очиб қарадио лоладай ёниб, бахтиёр қиёфа-да мактабига чопкиллади.

Бир нимам колиб кетгандай, сафарга оёғим тортмай, ҳовлини билчиллатиб ёғаётган совуқ ёмғирга тикилиб,

шумшайиб ўтирган эдим, Лоланинг хабаридан тетик тортиб, сапчиб ўрнимдан турдим. Ҳали нима қилишни билмасдим. Ойим даҳлизда менинг чамадону тугунларим билан овора. Этикни кийиб, қозикдан ёлинчиқни олдиму ҳовлининг этак томонига қараб юрдим. Ҳаракатларим тушдагидай, беихтиёр, нима қилаётганимни билмагандай эдим, лекин манзил аниқ бўлиб чиқди: орқа эшикдан бошланадиган қадрдон сўқмоқ соҳилдаги таниш ҳарсанг, ёзги пляжларда қийшайиб қолиб кетган эски брезент соябонлар томон элтарди.

Тунги ёмғир қумлокқа сингиб кетган, бутазорлар яланғоч, туманли, совуқ соҳил, лекин менинг юрагим қизиб, бир вақтлардагидай ҳовлиқар, орзикар эди. Ҳали бу учрашувнинг мен учун қандай бўлишини билмайман, аммо... нима бўлса ҳам ахир келиби-ку, шунинг ўзи гўё бутун ёшлигимни қайтариб берган баҳтли бир он эди.

У ўнлаб марта учрашган жойимиз, ўша ҳарсанг панасида, негадир бошяланг, соябонсиз, букчайиброқ туради. Ёмғир селгиган бўлса ҳам, соҳилда қуюқ туман, сувнинг совуқ нафаси уфуриб турибди, ҳаво нам, ғуборли...

— Манзура...

Ҳовлиққанимни, ҳансирашимни билдириласликка уриниб, муздек ҳарсангни ушлаганча ёнида тўхтадим.

— Афти ангоримга эътибор қилманг, уйқусизликдан... Кечки самолёт учмади, аэропортда колиб кетдим,— деди гўё булар бари хурсандчиликдай.— Хайрият, етиб келгунимча кетиб қолмабсиз. Кеча кечқурун Сумбул ая уйга телефон қилиб...

— Манзура, нима гап?

— Нима гап бўларди, ҳеч гап йўқ... келдим,— деди қиз, кўкаринқираган лаблари билан сал жилмайиб. Мен, Ая аралашган бўлса, шошилинч бир янгилик ёки сафаримга тўсиқ бўладиган бирон гап борми деб ўйлаган эдим, аҳмоқона саволимдан хижолатда қолдим. Ахир Манзура

келганда мен ҳеч қачон «Нима гап? Нега келдингиз?» деб сўраган эмасман. «Нима гап бўларди, ҳеч гап йўқ... келдим». Бу сўзлар кўзимни очиб юборди, бу Манзура, ҳамма ишу юмушлардан, амал, вазифа, масъулиятлардан тамом холи, факат мушфик аёл, шунчаки ожиз бир қиз бир вактлар соҳилдаги учрашувларимизга тун демай, ёгин демай югуриб келадиган ўша Манзура эди. Ёногига ёпишган хўл соchlари, намгарчиликдан сал дийдираса ҳам жилмайib «Келдим» деб туриши мени титратиб юборди.

— Манзура, ахир, зах, уйга кирайлик...

Бу гапим яна ножўя чиқди.

— Йўқ, мен сизни деб келдим. Бирпас... ахир кетармишсиз. Совуқ эса — ҳечқиси йўқ, далада юриб чиникканмиз.— У бир нафас жим қолиб, яна такрорлади.— Совуқ ёмғир — ҳеч гап эмас, лекин совуқ гап... Мен ҳамма совуқ гапларим учун узр сўрагани келдим.

Ҳеч нарса деёлмай, ёпинчигимни эгнига ташладим. Икки кўлим икки елкасида қолди. У ҳам силжиб, менга тикилиброқ келди.

— Ҳозир туман тарқаб, офтоб чиқади,— деди бир озерга тикилиб тургандан кейин. Мен ҳамон бир гап топиб айтолмасдим.

Лекин шу жимликнинг ўзи иккимиз учун ҳам маъноли, унинг вужуди бағримда сал исиб, титрофи босилди, мен эса хўл соchlарининг таниш ҳидини туюб, ўзимни бахтли сезардим.

— Совуқ гаплар мендан ўтди, Манзура. Сиз узр сўраманг.

— Узримни қабул қилмасангиз, бошқа гапим бор. Ая «кетяпти» деб телефон қилганида...

— Ая — хақиқий она.

— ...Юрагимга ғулғула тушди, ахир уёкларда ҳозир аҳвол... Мен сизнинг ваъдангизни олишим керак: биринчидан, ўзингизни эҳтиёт қиласиз...

— Иккинчидан-чи?

— Иккйнчиси ҳам, учинчиси ҳам шу! Ваъда берасизми?

Мен орамизда кўзга кўринмас девордай бўлиб, гапга халакит бераётган аллақандай ноаниқликдан, сохталиктан кийналардим. Рухимни зилдай босиб турган сирдан қутулмоқчи бўлиб, кўнглимни бўшатдим: Зулайҳо ҳақидаги ҳамма гапни заррача яширмай, бегараз, очик-ойдин ҳикоя килиб бердим.

Жим туриб тинглаган Манзурунинг вужуди охирги марта сал қалтираб кўйди.

Орага жимлик чўкди. Ёмғир тамом тингган, соҳилда сийрак туман ёришиб, узоқдаги қор булатларига улашгандай ястаниб, оқариб кўринар эди. Мен орадаги сохталикини олиб ташлагач, енгил тортиб, хукм кутиб турардим.

— Очигини айтсам, Собиржон aka, мен буни тахминан фаҳмлаган эдим,— деди Манзура жозибали, қуюқ, сал фурурли товуши билан.— Ҳов ўша куни меҳмонхонада Аянинг кўксига бош қўйиб йиглаганман ҳам. «Чиройли қизлар билан гаплашмайсиз, деб шарт қўйганмидинг унга?» дедилар Ая. Шундан кейин ўзимга келдим. Чиндан ҳам шундай шарт қўйиб бўладими? Қайси йигит чиройли қизлар билан гаплашмайди? Бунинг устига уни... ўша Зулайҳони «гўзаллик рамзи» деяпсиз, унга бўлган меҳрингиз меҳнатингиз сингган ўша ерлар меҳри билан коришиб кетган бир хиссият экан. Мен нима ҳам дердим. Сизга ҳеч қандай шарт қўймаганман, тўғрими? Энди ҳам қўймайман. Лекин ўша ҳолатда кетиб қолсангиз бўлмасди. Мана энди яхши, гаплашиб олдик.

Унинг вужуди энди исиб кетган, кўксимга елкаси билан юмшоққина суюниб турар, назаримда, хотиржам бўлган эди. Орка томонда булатлар орасидан хирагина офтоб кўтарилиб чиқди. Мен Манзурунинг ҳўл ёнокларидан ушлаб, юзини ўзимга қаратдим. Иссик юзида ёмғир томчилари ҳали ҳам мўлдираб турар, ҳўл соч толалари манглайига ёпишган, қуёш чақнаган қораҷиқларида бирдан юртимда қолиб кетаётган ҳамма қадрдон нарсаларимни, орзу-ўйларимни, бутун тақдиримни кўргандай бўлдим. У қорача баромоклари билан кипригимдаги ёмғир зарраларини артди...

Элчихонада Собир Тўхтабоевнинг келишидан хабардор эдилар. Лекин у кириб келганида кутганидай жонланиш юз бермади. Ҳамма ўз иши билан банд, илгаригидай кувнок учрашувлар йўқ, ходимларнинг кўпи янги, илгаригилари хам таниб бўлмайдиган даражада ориклаб, кора-йиб кетган, вазиятнинг оғирлиги харакатлардан ҳам сезилиб турар эди. Сигарет тутуни, қаҳва ҳиди аралаш бу шошилинч ҳаёт асабий ва юракни сиқадиган кўринса ҳам, қандайдир аниқ мақсадга йўналтирилгани билинар эди. Собиржон баъзилар билан кўришганда, кўзларидан: «Сиз нима қилиб юрибсиз шу топда?» дегандайроқ маънони уқиб, ўзини бу ерда кераксиз, бегона одамдай ҳис қилди. Чиндан ҳам, мамлакатнинг тақдири кил устида турган пайт сиёsat ва дипломатиянинг бу қайнок ўпконида бир каналчи ўзининг қадимий ўзанларию келажак хаёллари билан нима қилиб юрибди? Юрти, улуси, қабиласи, қавму уруғи, оиласи фожиали тарзда иккига бўлиниб кетган дехқон нима ташвишдаю булар сув дейди, ариқ дейди. Арифингни нима килади, унга ҳозир жон саклаш керак, унда ҳозир ҳаёт-мамот қайғуси... Қўлида кўштиғ билан эккан ошқовоғини зўрға йиғишириб олиб, уйида бекиниб ётган кулфатзадага ҳозир Сангкосада денгиз чикора?

Иқтисодий масалалар мушовирига киргандагина Собиржоннинг кўнгли бир оз кўтарилиди. Унга ҳаммавакт «Тўхтабой мироб» деб ҳазиллашадиган кекса маслаҳатчи очик юз билан қувониб кутиб олди, анчадан бери кутишаттганини айтди, кофе буюрди.

— Бошни кўтаринг, мироб, ишингиз тўхтаб қолгани йўқ, иқтисодий-техника назоратидан ўтиб, лойиҳачилар қўлига етиб борди, назаримда.

— Қандай? Ким киляпти бу ҳаракатларни? — деб Собиржон аввал чўчиб тушди.

— Анави ўртоғингиз-да... оти нимади? Безор қилиб юборди-ку, «келдими-келдими» қилавериб. Худонинг берган куни телефон қоқади.

— Ким?

— Анави... силнусха, кўййутал... кечирасиз, касалманд бир ошнангиз бор экан-ку?

— Унақа танишим йўқ? Бу ерда бир гап... оти нима экан?

—...Заргарми, Коргарми...

— Фуломали Коргар!

— Ҳа, ҳа, ўша. Худди ўша!

— У тирикми?! — Собиржон ўрнидан сапчиб тураркан, олдидаги совиб қолган кофе тўкилиб кетди.— Фуломали!.. Нега у «силнусха» бўлади? Бу ерда ғаламуслик, найранг йўқмикан? Бошқа бир қаллоб бўлмасин?! Фуломали Коргар чинордай йигит! Сиз уни билмайсиз!

— Шошманг, шошманг, сиз мундай ўтилинг, Собиржон мироб...— деди қекса мушовир.— Бафуржа мулоҳаза қиласийлик. Нега уни «тирикми» деяпсиз? Ошнангизни сўнгги марта қачон кўрган эдингиз?

— Нима аҳамияти бор? Ҳозир қаерда ўзи, ўша? Адреси борми?

— Госпиталда бўлиши керак. Муолажада. Зарнигор хиёбонини биласизми? Ўшандан ўтгандан кейин муюлишда собиқ ҳарбий лиса бор, госпитал ўша бинода, ўша ердан телефон қиласидар ҳар куни.

— Мен кетдим! — деди Собиржон бетоқат яна ўрнидан туриб. Ҳайр-маъзурни ҳам насия қилиб чиқиб кетди, умумий бўлимдаги ходимлар унинг шаштига ҳайрон бўлиб қараб қолдилар.

Фуломали... Фуломали... Агар ўша бўлса, уни нима жин урди? Собиржоннинг ўйига алланималар келиб кетди. Бу ола-тўполонда группанинг материаллари соҳиб Лаълга ўхшаш бирон сиёсий қаллобнинг қўлига тушиб қолиши ҳам мумкин-да. Госпиталда «Фуломали Коргар» бу ерда йўқ»деган жавоб олганидан кейин Собиржоннинг шубҳа ва таҳликаси яна ҳам ортди. Унга бошқа адрес бердилар. Фуломали қатнаб даволанаармишу госпиталда ётишга уна-

маганмиш. Нега? Собиржон бунга ҳам ишониб-ишонмай, адресга хавотир билан қараб, унда кўрсатилган Шоҳидо маҳалласини қидириб кетди.

Совук ёмғир ёғарди; йўлкалар лой, кўча юзидағи вайроналардан балчик оқиб ётибди. Осмонда патрул вертолётлар ғувиллаб айланади. Куппа-кундуз бўлишига қарамай, гузарлар кимсасиз, факат қуида, лойқаланиб окқан Кобулдарё соҳилидагина заҳматкаш кирчилар оқариб кўринган сой тошларига ола-куроқ кирларини ёйиб, оғобни кутишади... Собиржон шалаббо бўлиб, лой этигини базўр судраб маҳаллага кириб борди.

Бир томон қабристон экан, арzonгаровга ижара берадиган жойлар. Адресга караб юриб, ялангоч дарахтлар орасидаги чоркирра, япаски, сомоншувоқ ҳужрага рўпара бўлди. Ичкаридан бирор овоз берди-ю, эшикни очиб кирса, хеч ким йўқ, биттагина дарчали уй гира-шира коронғи. Собиржон бир дам туриб, кўзи кўнилкач, ғарибина ҳужрада тартибсиз ётган тўшак, кийим-бош, этик, сандик, пўстак, китоб, примус ва аллақандай қофозларни кўрди. Лекин дарча очик, ҳаво тоза эди.

Собиржон орқага қайтаман деб турганида тўрда эшик фирчиллаб кимдир чиқди. У ерда яна бир хона бор экан. Чиқкан одам индамай тўхтаб колди. Улар бир-бирларига тикилиб анча турдилар. Ёпирай, наҳотки... Наҳотки бу Фуломали бўлса?! Унинг забардаст гавдасидан ярми колган эди, холос. Собиржон, бошқа бирор эмасми, дегандай ошкора тикилиб, унинг киёфасидан, чўккан кўзларидан таниш ифодаларни қидираётганини пайқаб, ўзи хижолат тортиди.

— Фулом!

— Собиржон!

У кучоғида сал буқчайган, ориқ, заиф гавдани сезиб, аввал нима дейишини билмади, «Фуломали», «Ғуломжон», деяверди. Кўзига ёш келишидан қўрқиб, ўзини тетик тутишга зўр берарди.

• Фуломали эса, ажабки, руҳан ниҳоятда тетик, кувончидан йиғлагудай бўлиб, ичкари ҳужрага бошлади. Бу ер ёруғ, анча тартибли, стол-курси, оқ дастурхон, иссиқ чойнак буғланиб, бўйдоқнинг хонасига файз таратиб турарди. Лекин бу ерда озиб кетган Фуломалининг заҳил юзи, туртиб чиқкан ёноқ суюклари, сийраклашиб оқ оралаган таровсиз соchlари яна ҳам аниқроқ кўринди.

— Эсон-омонмисан, Гулом, соғлик...

— Соғликни сўрама, сенинг келишинг ҳаммасини ҳал қиласди! — деди Фуломали заиф туркига сира мос келмайдиган тетик, кувноқ товуш билан. Улар яна қайта кучоқлашдилар. Собиржон элчихонада эшигтанларини, ишнинг силжиб кетганини гапириб, буни қандай уddaлаганини сўраганида Фуломали яна тақрорлади:

— Ҳеч нарсани сўрама, сенинг келишинг ҳаммасини ҳал қиласди! — У дастурхонга қанд-курс кўяр, шошганидан кўллари қалтирап эди.— Сени қандай кутганимни билмайсан! Юрting ободми, онанг, яқинларинг соғ-саломатми?

— Ҳаммаси жойида, Фуломали, фаний асослар, «Взрывпром» тавсиялари, Сумбул аянинг фотиҳасигача — барини олиб келдим.

— Бу ерда ҳам... ҳукумат шуғулланяпти! Лойиҳачилар группаси подвалга чирок тортиб ишга тушди, икки хинди консультант, министрликлар бу лойиҳани қўлимиздан юлиб олишга тайёр, хозир ҳатто қурилиш — техника жиҳозлари, ускуналар лимити ҳақида буйруқ бор... Фақат одам йўқ, билсан-билмасам, ҳаммасига ўзим югураман.— Фуломали узоқ ва анча хунук йўталиб олди.

Бу янгиликлардан яйраб кетиб, этигини ечиб келиб, ўз уйидагидай ўтириб олган Собиржоннинг таъби бузилди.

— Сенинг келиб колганлигинг биз учун нима эканини ўзинг билмайсан! — деб кувноқ давом этди Фуломали, афтидан кўксини ўпириб келган йўталга эътиборни тортмасликка уриниб.— Қани, чой ич.

— Фулом... Мен сени қидириб аввал госпиталга бордим... Нега ётиб даволанмаяпсан?

— Гуломали узок индамай, иссиқ чойни доридай майдада ҳўплаб ичди.

— Очифини айтсам, ўлгим келмаяпти,— деди у дастурхондан кўзини олмай,— ишимиз шундай юришиб тургандада... бир нима бўлса жуда алам қилади.

Собиржон тушунмади: даволанишдан ўларканми одам?

— Қолаверса, хизбий созмонларимиз тавсияси шу,— деди Гуломали пастроқ овозда.— Ҳозирча гавжум жойларда эмас, иложи борича пасқамроқ ерларда истикомат қилишимиз маъқул. Пойтахт бу ер, катта шаҳар. Душман биздайларни териб йўқотиш учун изимиздан изгиб юрибди, дуч келган жамоат жойини портлатиб кетяпти. Қасалхонада, ўзинг биласан, бола-чака, майиб-мажрух, қари-картанг... «касофат»имизга қолиб ўлиб кетмаслиги керак улар... Сен ғам ема, госпиталга қатнаб турибман.

— У ерда телефон бор, ишларни битириб олиш мумкин, дегин?

Кулдилар. Кулгилари маъюс, ғарип эди.

— Қаёқдан илинтиридинг бу... дардни? Ўпкадами? Ўша вакт...

— Ўша кетганимча... бизни уч юз километр пиёда ҳайдадилар! Қаёққа кетаётганимизни ҳеч ким билмасди. Дастрраб, жангга дейишди, душманга карши аввал парчамийлар кўксенини тутиб бориши керак экан, дейишди. Ундай бўлса майли эди, лекин мен ишонмадим. Чиндан, бу бизни калака қилиш учун ўйлаб чиқарилган гап бўлиб чиқди. Биз жангчи эмас, таҳқир этилган маҳбус, гўё қул эдик. Оёқдан қолиб йиқилганларга сув берилмас, турғизиб, нуқиб ҳайдар эдилар. Мен ўша ўйлдаёқ терлаб, кечалари жунжикиб, ўпкани шамоллатиб кўйдим. Кейин... Пули Чархийга келгач, зах бетон қудукда устимдан икки соат давомида совук сув куйдилар... Пули Чархийни эшитгансан, фашист Германияси даврида немислар қуриб шоҳимизга совға қилишган. Дунёда энг даҳшатли, энг атоқли турмалардан. Қурилганидан бери ундан биринчи

марта тирик чиққан «жиноятчилар» — мана биз. У шамоллаш оддий зотилжам эди — битиб кетган...— Гуломали юзини четга буриб яна қўксини тилиб келган оғир йўталдан букилиб қолди. — Эсга туш...ди лаъна...ти...— деб бутун вужуди билан титраб йўталаркан, оғзидағи рўмолчани фижимлар, кўкарған юзига дона-дона тер қалқиб чиққан эди. Собиржон унинг рўмолчасида қизил доғларни кўриб, ўрнидан туриб кетди, у қийналаётган ўртоғига на бирон нарса қилиб, на сўз билан ёрдам беролмаётганига эзилар эди.

— Зотилжам битиб кетган,— деди Гуломали сал ўзига келиб.— Ҳозир... ҳозир...— деб яна жиндак йўталди-да, дармонини йигиб, давом этди.— Буниси бошқа... мана бу ёқда... бир қовурға йўқ,— деди ботиб турган чап бикинига кўл югуртириб.

— Ўпкани операция қилдирдингми?

— Йўқ. Тепкидан.

Ўртоғининг йўтал қийноғидан юрагини олдириб қўйган Собиржон борган сари мудхиш тус олаётган бу сухбатни тўхтатишга аҳд қилди. Кўриб турибдики, оғир хотиралар, чарчашиб Гуломалига ёмон таъсир қиляпти.

— Қел, ўтиб кетибди, шукр. Бекорчиликда эслармиз.

— Ҳечқиси йўқ. Ҳозир муҳими — қўл-оёқ бутун, калла жойида. Пули Чархийдан тирик чиқаман деб ҳеч ким ўйлаган эмас, буёғи — текин.

— Текин деб, унчалик текин бўлмас. Буёғи ҳам ватан хоинларига кўп қимматга тушади.

Гуломали очилиб, юзига кон югурди, кўзи нурланиб, Собирга боқди.

— Сени жуда кутган эдим... Манзура билан гаплашдингми?

— Ҳа, гаплашдим... Қўхна ўзанлардан фойдаланиш назариясини бизга тақдим этди.

— Бу яхши,— деди Гуломали.— Лекин мен бошқа маънода...

— Бошқа маънолари ҳам яхши. Қишлоқда аҳвол ка-

лай? Қариндош-уруг, Сардор омонмилар? Шокалон тоға...

— Сардор саломат, аммо негадир бирдан чўкиб қолди, ёлғиз. Мени чакирияпти ёнига, лекин, биласан-ку... Айтган-дай! — Фуломали кўкрагини ушлаганча букчайиб бориб, бурчакдаги жавондан газета олди. — Мана буни ҳали кўрмагандирсан?

Собиржон газетани кўлига олиб ёйди.

— «Инқилоби Савр»?

— Ха, учинчи саҳифани оч.

Газетада доктор Сухайлнинг ёзувлари тўлалигича, ҳатто «Қатта Аму»чилар группасининг фотосурати билан босилиб чиқкан эди. Собиржон даст туриб, очик дарча ёнига, ёруққа борди. Суратда Суҳайл маъюс, кимгадир илтижо қилаётгандайроқ объективга қараб турибди, ўртада қўл остидагиларга иописанд, такаббурона илжайган соҳиб Лаъл Маҳдий...

— «Кобул таймс»га берган эдик-ку буни?

— «Кобул таймс»дагилар босиб ётавергандан кейин подпольедан чикиш билан талаб қилиб олдик.

— Зўр иш бўлибди, Фулом! Доктор Суҳайлга ўхшаганларнинг номини чиркин тухматдан асраш ҳам инқилобнинг эзгу вазифаси. Унинг хизматларини Сумбул Садриевна ҳам билар экан.

— Сардорнинг қувонишини тасаввур эт!

— Хали дўстининг ёзувлари газетада чиққанидан хабари йўқми?

— Менимча, йўқ. «Инқилоби Савр» ҳали кам тарқалади.

— Авранг қаерда? У хабардорми?

— Мана шуни билолмадим. Бу жуда муҳим эди, лекин у болани ҳеч қаерда учратолмадим. Қўрқаманки... У ўқиган ҳарбий лицей тарқатиб юборилган. Чунки ўқувчиларнинг кўпчилиги ярамас офицерлар қутқуси билан душман тўдаларнига қўшилиб кетган. Қўрқаманки, Аврангзеб... Зўравонлар этагини тутиш одати бор эди боланинг.

— Кўплар кетганми? Қишлоқда-чи? Қишлоқни сўра-

ганимда сен гапни чалғитяпсан. Ахир бизнинг ишимиз ўша ёқда бўлади, очик гапиравер.

— Сени Зулайҳо қизиқтиради, биламан.

Улар бир-бирларига тикилишиб қолдилар. Собиржон дўстининг нурсиз кўзларидағи ҳасрат-изтиробга дош беролмай, ўрнидан туриб, қора намат устида пайпоқчан ўёқ-буёқка юрабошлади. Ташқарида қош кораймокда, ёмғирдан кейин ясси томлар корайиб кўринар эди, очик деразадан кечки зах ҳаво кирди.

— Очигини айтсам, кишлoқдаги аҳволни ҳозир сенга ҳеч ким тушунтириб беролмайди. Бир нарса аниқки, аҳвол ёмон, одамлар жонини олдириб, безиллаб қолган, ҳеч ким аник бир гап айтмайди. Мен Шокалон тоганинг кўрасисига кириб бирон кимсани учратолмай, ҳеч нимани суриштириб билолмай келдим, бирор ҳақида бирор ҳеч нима демайди.

— Сенга, фирмa фаолига ҳам-а?

— Ҳа...— Ғуломали бир-икки йўталиб, дарчани ёпиб қўйди. Собиржон уни яна йўтал тутишидан қўркиб, бу қийин гапни ортиқ кавлаштиrmади. Лекин Ғуломалининг ўзи гапни давом эттирди:

— Мен эртага худди ўша ёққа кетяпман. Ҳаммасини аниқлашга ҳаракат қиласман.

— Бир ўзингми?

— Яхши шофёр йигит бор, ўша билан.

— Ҳозир... Шартми, Ғулом? — деди ташвиш билан Собиржон. «Шу аҳволда каёққа борасан, ётиб даволанишинг керак», демокчи эди, айтмади. Ғуломали шундоқ ҳам тушишиб турарди.

— Шарт. Жуда зарур,— деди у.— Ҳозир қишлоқ ҳўжалик машиналари, шу ҳисобда ер қазиш техникаси ҳам келяпти. Сизлардан. Ҳали айтдим — бизга ҳам лимит очилган. Индинга йўлга чиқадиган карвонда портлатиш ускуналари, бир неча гидромонитор, грейдер-элеваторлар бор. Биласан, шимолдан ўша бизнинг йўлларни босиб ўтади. Қарор қилиндики, пойтахтгача довон ошибб, айланиб

юрмасин, тегишлисини ажратиб қолдириб, объект яқинига тўплай бошлаш керак.

— Бу айни муддао бўлибди, мен ҳам бораман.

— Йўқ.

— Гулом, ўзимизнинг машиналарни мендан яхши ким билади? Уларни текшириб, билиб олиш керак...

— Бу жуда гўзал бўларди. Лекин бундай хашамга йўл қўёлмаймиз: одам йўқ! Сенга бу ерда муҳим иш бор. Лойиҳачиларни бир кун ҳам ўз ҳолига ташлаб қўйиш мумкин эмас, сен у ерда бўласан, янги асослар, янги далиллар олиб келгансан ахир. Бу багаж билан улар ёнига боришинг катта рағбат, ишни икки баробар тезлаштиради.

— Гулом, очиғини айтсан, сенинг аҳволингни ўйлаяпман, бу ерда ҳар ҳолда госпитал яқин... Ҳозирги ҳавода узоқ сафар...

— Жуда сермулоҳаза бўлиб қолибсан, қани ётамиз, саҳарлаб туришимиз керак,— Гуломали нариги хонадан кўрпа-тўшак кўтариб кириб, каравотга, ярмини сандик устига ташлади.— Тонг қорасида кўзини йиртиб Булбулшо етиб келади.

— Булбулшо? — деди ётишга сандик устини танлаган Собиржон,— ўша бақалоқ геодезистми?

— Ўша.

— Мотоциклни ташлаб машинага ўтганми?

— Эски, шалоқ машинани тузатиб, орқа-олдини по-пугу шокилалар билан безатиб олган. «Бўрибхай» дейдилар бундай машинани.

— Мен ундан қарзорман, мотоциклини Сардорникига ташлаб кетган эдим, занглаб ҳам қолгандир.

— Занглатиб бўпти! Толиб олган, уни ҳам миниб юрибди. Исмига монанд сергапроғ-у, лекин кўли гул, улдабурон йигит. У билан сафарда ҳам кўнглим тинч, сен хавотир олма. Эртага кечқурун худди айтган вақтимда Самангон чорраҳасига етказиб боради. Техникани Янгиарик базасига кузатамизу қишлоқдан бир хабар олиб тезда орқага қайтамиз.

Улар бетиним гаплашиб ётдилар. Бугунги учрашув ҳаяжонидан асаблар уйгок, уйку кочган, гап кўп эди. Аммо кеч кузнинг туни узун, Собиржон аzonда узок сафарга чиқадиган ўртогини чарчатиб кўяётганини пайқаб, икки марта эшикка чиқиб ҳам келди, чироқни пасайтириб, ўраниб ётиб ҳам кўрдилар, барибир уйку келмади. Тун чарчатди.

Аzonда Собиржон энди сал мизғиган экан шекилли, Гуломалининг ўша хунук йўтали уйғотди. У тўхтовсиз титраб оғир йўталса ҳам, туриб негадир деразани ланг очиб юборган эди. Собиржон кўрқиб кетди, бу қанақаси, тунги заҳ ҳаво баттар қиласи-ку? Лекин бемор дарчани ётирганини ёстиқ остига яшириб, янгисини олар эди.

Бу маҳал бақалоқ гавдасига даройи гуппини зўрлаб кийган, тўши очик Булбулшо ҳам тун совугини бошлаб кириб келди. Собиржон билан бафуржака кўришолмадилар ҳам — Гуломали кўкси йиртилгудай қийналиб, титраб терлаб йўталар, афтидан, дард уни чангалидан кўйиб юборгиси йўқ эди.

Анча вакт ўтди. Тонг ҳам ёришяпти. Собиржон билан Булбулшо нима килишларини билишмас, бир-бирларига караб кўйишар, ожиз эдилар. Одатда сергап Булбулшо ҳам шундай учрашувда дилида тўлиб-тошган гапларни тизиб сололмай армонда эди. Ниҳоят йўтал бир оз босилди. Лекин Гуломали шалоббо тер ичида, дармонсиз ётиб колган эди.

— Муаллим... — деди Булбулшо бошига келиб.— айтган вақтингиз бўлди, «Бўрибхай» тайёр, нима қиласиз?

Гуломали индамади, гапиришга ҳоли йўқми, яна йўтал тутишиндан қўрқяптими, ётиди. Собиржон келди бошига, этигини кийиб, Гуломалининг эски қулоқчинини бошига кўндириб олган.

— Гулом, қулоқ сол, бундай қиласиз...

— Йўқ... — деди бемор афтидан унинг фикрини олдиндан тушуниб.

— Йўқ дема, Булбулшо билан мен бораман. Сен докторга кўрингач, лойиҳачилар билан ўзинг... Материаллар ана, портфелда. Йўқ дема, эсингни йиғ, энг тўғри йўл шу.

Ғуломали яна узок индамай ётди. Унинг қиска-қиска нафаси эщтиларди. Булбулшо ўзининг очиқ кўксига қўл солиб, қўйнидан соатини олди, бетоқат бўлиб қайта-қайта чирокка солиб қаради. Шундагина Ғуломалининг ўзгарган, заиф овози чиқди:

— «Инқилоби Савр» ни чўнталингга солиб ол, Сардорни хурсанд қиласан...

— Хўп! — деб сапчиб турди Собиржон, газетани буқлаб қўйнига солди.— Сен кун чиқиши билан — госпиталга! Албатта! Уқдингми?

Унинг намиқиб турган совуқ юзига юзини босди-да, ётган жойида елкасидан қучиб, чиқиб кетди. Булбулшо ҳам сал сунъийроқ дадиллик билан:

— Муаллим! — дея, «ҳаммаси жойида бўлади» маъносида қўлини кўтариб хайрлашди-да, Собиржонга эргашиб, дук-дук босиб чиқиб кетди.

Карвон катта чорраҳадан Янгиарик йўлига қайрилганда, кечадан бери қийғоч савалаб турган совуқ ёмғир корга айланди. Қачонлардир шағал тўкилган эски йўл ўйдим-чуқур, лой, лекин ўқдай тикка тортилган эди. Шамол билан ўйнаб келган ёмғир аралаш капалаккор ерга тушмай эриб кетяпти, шундай бўлса ҳам узокда текис далалар, ўт босган марзалар, кир этаклари кўп ўтмай оппоқ окара бошлиди.

Ҳар эҳтимолга қарши, олдинга скреперларни кўйдилар, ўртада учта бесўнақай грейдер-элеватор хартумини лапанглатиб кетяпти, энг орқадаги брезент билан ёпилган катта прицепли «КамАЗ»да гидромонитор кисмлари ва портлатиш ускуналари юкланган тахта контейнерлар. Сарапдойлардан ажратилган бешта қуролли соқчи ҳам ўша ёпиқ кузовдан пана топди.

Собир Тўхтабоевнинг ўзи кичик экскаватор ковши

тиркалган «Белорусь» тракторларидан бирининг иссиқ кабинасига жойлашди. Кўп ўтмай бу ерга машинадаги ёпинчиғига ўраниб олган Булбулшо ҳам келиб тиқилди. Кўлидаги даройи гуппини Собиржоннинг елкасига ташлаб, этигиде бир ботмон лой билан инкиллаб чиқиб олди. Кабина тор бўлса ҳам, бақалоқ сиғиб кетди. Шу гавдасига қарамай, Булбулшо уддабурро, серҳаракат, чақкон. Йўл-йўлакай ҳамма машиналарнинг рулига бир-бир ўтириб, оз-оздан ҳайдаб кўрибди. «Бари хўқиздай бакувват, янги, лойи бўлса ювилиб кетади!» деди у совукда кўкариб кетган кўлларидағи қора мойни латта билан ишқаб артаркан. Отасининг оти Гулбоз. Булбулшо Гулбоз. Лекин исмига ярашмаган ишларни қилиб юради.

— «Бўрибхай» ни қолдириб яхши килибсиз, бу йўллар факат бульдозербоп экан,— деди Собиржон.

— Бостирма тагига яшириб, сарандой болаларга тайинлаб келдим. Қайтишда керак бўлади. Мен дала-дашти яхши кўраман-у, узоқ юролмайман, муаллим, уйда жужуқлар бор...— Булбулшога жон кирди — энди бора-боргунча жағи тинмайди. Лой йўлда мотор вағиллаб, кабинани силкиб-силкиб ташлаётган бўлса ҳам, гапдан бир зум тўхтамади. Целлулоид деразаларга қор чапланган, икки ёнда ёмғирми-туман пардаси ичидаги тинч, сокин кенгликлар моторларнинг вағир-вағирини ҳам ютиб юбормокда. Чап томон то Амугача паастлаб кетган, шудгорга юпқагина йўл-йўл қор ёпиб, бу мудроқ далалар баҳор меҳрини сабр-тоқат билан кутажагини таъкидлаётгандай. Ундан нарида қандайдир хира доғлар — қуюқ туманми ёки кўй подалари — қимир этмайди.

— Мен хов сиз мингандан шалоқ мотоциклни ҳам ўша жужуқларимни тез-тез кўриб туриш учун сотиб олганман. Ҳасан-Зухро! — дея кенг илжайиб давом этарди Булбулшо.— Ёдингиздами, группадан икки куннинг бирида шаҳарга жўнаб қолардим. Уларни кўрмай туриб бўлмайди! Сизлар бўлмаганларингда бу саргардонлик касбни аллақачон ташлаб кетардим. Ғуломали муаллимни

яхши кўраман. Сизни.. Мен бола бўлиб мунака одамларни кўрган эмасман, муаллим.

— Қанақа одамлар?

Ўзидан каттароқ ҳар бир саводли одамни муаллим деб атайдиган бу содда йигит гапга чечан бўлса ҳам, бу саволга дарров жавоб беролмай, елкасини кисиб, ўйланиб қолди.

— Кўрдингиз-ку... Ўша ахволда ҳам кун-тун этигини ечмай... Менинг меҳримни пайқаб, машинасига олди. Ҳамма ишидан боҳабарман. Кутулиб келган кунидан бери елиб-югуриб ишимизни хукуматга маъқуллатди. Биласизми, нима дейишияти бўлгуси Чорданаҳр лойиҳасини? Савр Инқилобининг меваси! Мен катта ишларни факат катта одамлар қиласди, деб ўйлардим. Оддий йигитлар ҳам эл-юрт учун мунака савоб ишлар қилиши мумкинлигини сизлар билан юриб билдим, муаллим. Мен сизлар туфайли мана шу ерларни ҳам яхши кўриб қолдим.

— Бу ерлар ҳали — келажак, Булбулшо. Лекин Ҳасан-Зухроларни яхши кўрган одам келажакни ҳам албатта яхши кўради,— деди Собиржон.

— Топиб айтдингиз, муаллим. Ўшани кўрмагунча сизлардан ажралмайман, жужукларни кўриб келиш учун жавоб бериб турсанглар бўлгани.

— Бу йўлларни яхши билиб олинг. Келгуси карвонда азамат самосваллар келади, ўзингиз бориб оласиз. Фуломалини эҳтиёт қилиш керак.

— Хўп бўлади, муаллим,— деб, кейин севган ашуласини куйлаб кетди:

Вақтики мераси, дунё меҳандад,
Вақтики мераси, дунё мераксад,
Булбулҳо, сумбулҳо...

Йўлга тикилавериб кўзлари оғриган ҳайдовчи паст тезликда моторни вағирлатиб, ўнқир-чўнқирдан ўтиб

олганда енги билан пешанасини артиб кўярди. У орик, суяги бузук, новча йигит, соқоли ўснқ, бошида кир дастор, ёнбошида кадимий паштун кўшотари ётибди. Чарчадими, Булбулшонинг мотор шовқинида бетиним бақириб гапиришига ғаши келдими, ҳалидан бери индамай келиб, энди норозироқ оҳангда салмоқлаб ўнғиллади:

— Ўзларингни ҳам эҳтиёт қиласанглар бўларди... Ҳамма ерда мужаҳидлар изғиб юрибди.

— Нафасинг мунча совук! — деди Булбулшо.— Бу ҳавода тоғнинг кайси бир кавагида дийдираబ ётибди мужаҳидларинг. Қани, бер-чи бүёқка. Чарчаб қолибсан,— Булбулшо уннинг ўрнига ўтиб рулни ўз қўлига олди. Новча паштун туғансисини пайпаслаб топиб, кабинада икки букилганча келди-да, Собиржоннинг ёнига ўтирди. Булбулшо рулда ҳам оғзи тинмай, давом этарди:

— Улар катта йўлларга, кўприкларга кечалари пистирма қуради. Бу сўқмок йўллар тинч. Қолаверса, куппа-кундузи...

Булбулҳо, сумбулҳо...

— Биз, ахир, рафиқ, ўқ-дори ёки қурол-салоҳ олиб кетаётган бўлмасак,— деди Собиржон ҳайдовчининг терга пишган орик юзига қараб.— Биз курилиш машиналари олиб кетяпмиз, бу ўшаларнинг ҳам ўз юрти-ку, уларга нима керак ўзи...

— Э, рафиқ, сиз шўравиймисиз ахир? Шунинг ўзи кифоя уларга ҳаммамизни бирваракай қириб кетиш учун.

— Ёкангга ёпишсин! — деди Булбулшо қайрилиб новчага қааркан, «Белорусь» нинг одам бўйи баланд гилдираги йўл четига киялаб кетишига сал қолди.— Аввало, уларинг ҳеч қанака мужаҳид эмас, шунчаки қотил, босқинчи. Иккинчидан, орқада сарандой йигитлар кетяпти, бари шай...

Собир Тўхтабоев бу ҳавотир, бу эҳтиёт шартлар асосан ўзи учун бўлаётгандай, ўнғайсизланиб, орқа деразага қайрилиб қараб қўйди. Лойга беланган

төмөр карвон хорғин гувиллаб, секин, жуда сёкин суд-
ралиб келар, узоқда кенгликларни тилган кора балчиқ
из қолиб борар эди. Атроф эса оппок, сокин, бутун
оламда ҳеч қанақа қотил ҳам, босқинчи ҳам бўлиши
мумкин эмасдай. Собиржоннинг кўнгли тинчиди.

Ҳавода кор учқунлари ўйнайди. Олдинда ясси қирлар,
ундан нарида Албурснинг ок чўққилари уфқдан билинар-
билинмас ажралиб базўр кўзга ташланади.

Кечга бориб узоқни кўриб бўлмай қолди, йўлни
фарқлаш қийин эди. Булбулшо ҳам рулда терга пиша
бошлиди, гапга вақти йўқ. Жимлик чўқди. Чапроқда
куриган дарахт оппок кор коплаган ғўзапоя ғарами
кўринди. Шу вақт бир нарса «чиз-з» этиб, кабинанинг
ўнг деразасини тешиб чиқиб кетди. Булбулшо бошини
кескин орқага ташлаб, кўзини пирпиратиб қолди.
Оғир йўлда моторлар каттиқ гувилларди, ҳеч қандай
ўқ овози эшитилмади, шунинг учун дастлаб буни
ғилдиракдан учган тошдир деб ўйладилар. Лекин Бул-
булшо разм солиб караса, олдинги деразада ҳам ўқ
изи, у руль гардишидан чирсиллаб қайтиб, ўнгдаги
ойнадан чиқиб кетибди.

— Ўқ бу! Ўқ! — деди новча ҳайдовчи бақириб.

— Ҳаромилар! — Булбулшо дарз кетиб бир парчаси
учган пластмасс гардишни сийлаб кўриб:— эсизгина,
ялтиллаб турган янги муюмни-я... деб кўйди.

— Ўқ! Ўқ! Рафик, сизни қидиряпти мерган, эги-
линг,— деди ҳайдовчи, қўлбola қўшотарини олиб, чап
эшиқдан пастга тушди.— Юришни тўхтатма!

У ғўзапоя ғарамининг орқасида мерган ётибди деб
ўйлаб, унга машина панасидан туриб ўқ отмокчи бўлди
шекилли, лекин карвон силжиган сари йўл бўйида
бундай ғарамлардан яна беш-ўнтаси қалкиб чиқди.
Новча шўрлик битта ҳам ўқ узолмасдан йўл четига
узала тушди. Собиржон эшикка интилганида Булбулшо
унинг ёқасидан махкам ушлаб жойига ўткизди-да,
яна рулга ёпишди. Собиржон ноилож орқа деразага

кўз тикди. Карвонда саф бузилган эди, баъзи машиналар кўндаланг туриб колган, моторлар гувиллаши пасай-ганидан энди ўқ овозлари ҳам баралла эшитилар эди. Сарандой йигитлар машиналар панасидан югуриб ғарамларга ўқ узар эдилар. Булбулшо тўхтамади, синик руль гардишига кўкси билан ёпишганча ҳамон олдинга ҳайдар, ёндаги кўзгудан аҳволни кўриб, Собиржонга етказиб турар эди:

— Кейиндаги грейдерни портлатишди, газандалар! — деди йиғлагудай бўлиб.— Бу сарандойлар нега машина панасига ўтмайди, эй, хом болалар-а! Автомат билан кириб ташлайди-ку! Ўзлари ҳам учтагина қолибди шекилли, бошқалари қани?! — Булбулшо бор овози билан бақириб гапирав, ўқ чизиллаганда бошини эгиб, яна педалга зўр берар эди. Трактор лой чўнқирларда ағдарилгудай қийшайнб, гир айланган ғилдирагидан резина тутунини буркситиб, яна бўкирганча юриб кетар эди. Орқада тағин портлаш эшитилди. Собиржон қайрилиб қарайман деганида ўнг елкаси «жиз» этиб, яrim гавдаси бирдан музлаб қолгандай туюлди. Бошини эгиб, чап қўлини қўйнига юборса, пахталик намиқиб қолибди, ўнг қўли кимирламасди.

— Булбулшо! Менга қаранг, Булбулшо...

Булбулшо эшитмадими, овози чиқмади. Собиржон пахталик ичидан елкасини ушлаганча бошини кўтариб қараса, Булбулшо калласини орқага ташлаб ётибди, трактор бўлса ўзидан-ўзи тикка кетяпти... Собиржон чўзилиб моторни ўчирди-да, Булбулшони силкилай бошлади, бақириб-чақирди. Булбулшо индамас, юзида сунъий жилмайишга ўхшаган азоб ифодаси котиб қолган, лекин сира ўлик деб бўлмас эди. Собиржон чап қўлига бутун кучини йиғиб, уни олдинги деразадан узокрокка, кабинанинг ичкарироғига судрамоқчи бўлди. Кучи етмади, қараса панжалари қонга беланганд. Ўзининг қоними, Булбулшонникими?.. Унинг юзига кўзн тушди.

— Булбулшо! Булбулшо!

Булбулшо ўлик эди. Собиржон елкадаги оғрикни унчидиу бирданига кучдан қолиб, кўз ўнгидаги жимир-жимир коронғилик ичида Булбулшонинг Ҳасан-Зухроларини кўрди, иккиси ҳам қоп-кора, терлаб, йилтиллаб туришибди, тишлиари садафдек оппоқ, иккиси ҳам оталаридек бақалоқ...

Шу маҳал ер зилзила вактидагидай бир қалкиб, қандайдир темир ғирчиллашлари эшилди, Собиржон тутун ва балчиқ аралаш ҳаво тўлкинида йўл четидаги чуқурга учиб бориб тушди. Яраланган елкаси билан тушган экан, бир зумга хушини йўқотиб, қандайдир илиқ зулмат ичида қанчадир ётди-да, кескир бир оғрикдан инграб кўзини очди. Қараса, трактор қиялика аччиқ тутун пуркаб ётибди, факат олдинги томони бутун, нарида эса экскаваторнинг темир тишли чўмичигина ерга санчилиб колибди. Собиржон йиглай ҳам олмади, бақира ҳам олмади, кулоғи тамом битиб қолган, вужуди караҳт эди. Бирпастдан кейингина, юзидан қор эриб лабига нам текканда бирдан уйғонгандай, титроқ қўли билан ёнидаги қорни чангллаб оғзига сола бошлади. Қор тагидан лой чикди, қараса қўли ҳам, юзи ҳам лой. Қимирашга ҳоли бўлмаса ҳам, лойни сидириб, қор билан ювиг ташлади.

Тутун, кечки туман ичидан ғўнғир-ғўнғир овозлар эшилди. Қоп-кора соколли, ёшгина, келишган йигит кўринди, унинг кетидан кенг иштонлари кир, дастор, пату ўраган қуролли одамлар уч кишини қўлларини ёрқаларига арқон билан боғлаб ҳайдаб келдилар. Бу уч кишининг иккитаси орқадаги скреперларнинг ҳайдовчилари, бири ярадор сарандой эди. Карвондан қолгани шу экан шекилли-да. Уларни ғуж қилиб лой йўлга тикка қўйишиди.

— Чилим! — деб бақирди келишган йигит этигини ўзапояга артаркан. Жулдор патуга ўранган чол чоригни билчиллатганча икки букилиб кетиб, чилим тутди.

— Бузрук...

Келишган йигит Собиржоннинг шундоқ бош томонига чакмон ташлаб ўтириб, чилим куриллатди. Наша ҳиди анқиди. Кўнгли ағдарилиб турган Собиржон гапларни яхши эшитмас, лекин воқеани тахминан англаб, жирканиб ётар эди. Йигит унинг устига келиб юз-қўзига узоқ тикилгач, бир нима деди. Собиржон эшитмади. Эшитганда ҳам уни ўз сухбатига арзитмас эди. Мишики, олифта, тиш-тирноғигача куролланиб олиб, ярадор, куролсиз, ожиз одам устида керилиб туриши ни қаранг!

Йигит бу нафратни сезди шекилли, оқаринқираб, одамларига асабий бақириб нималардир буюрди. Милтиқ, автомат, пичок, гранаталарни тақинчоқдай осиб олган, дехқонча кенг иштонли, хилма-хил, беўхшов кийинган одамлар йўлда сочилиб, бири кўндаланг, бири қийшайиб, бири пачақланиб ётган машиналар томон юргурдилар. Бирпастдан кейин машиналар бир-бир портлаб, кечки ҳавода ачимсиқ тутун турди, кизиган темир, резинка ҳиди келди. Портлашлар акс-садоси тингач, водийга гўристондагидек жимлик чўқди.

Иккита ҳансираган одам келиб Собиржонни ўрнидан турғазиб, бикинларини пайпаслаб кўрди-да, итариб-нуқиб йўл томонга юргизди. Собиржон юриб кетганига ўзи ҳайрон, лекин энди унга барибир эди: руҳини қандайдир мудхиш бир локайдлик қамраб олди.

Уни ҳалиги қўли боғлиқ одамларга қўшиб, олдинга ҳайдаб кетишиди.

Кеч кириб, йўллар сал қотгач, атроф оппоқ қордан тонгдагидай ёришиб турагар эди. Пахталиқка сингиган қон ҳам музлаб котди шекилли, қадам босган сари Собиржоннинг елкаси зиркираб, қийнай бошлади. У тишини қисиб, ёнидагиларга қарайди, иккитаси ёш-ёш йигитлар, кийимлари юпка, шафқатсиз қисиб боғланган нам аркон қўлларини қўкартириб юборган, лекин булар, ҳатто ярадори ҳам, дийдирасалар-да, ҳали тетик эдилар.

— Рафик... Сизга қийин бўлади, худо бардош

берсин...— деди нариги кексароги оқсоклациб босар экан. Ажабки, секин галирса ҳам, Собиржон унинг гапини эшитди, аёз очиб юборди чоғи кулоқла-рини.

— Сизлар-чи? — деб сўради Собир ҳайрон бўлиб.

— ... Бизларни отади-кўяди. Лекин сизни... шўравий эканингизни билишар экан. «Кофир» деб аташяпти. Мужаҳидлар юртдаги барча кулфату фалокатларни ко-фиirlар касофатидан деб тушуниришади.

— Сиз-чи? Сиз қанака тушунасиз?

— Э, рафик, кизикмисиз... Сизлар берган анов машинада ариқ олиш орзум бор эди. Болалигимдан ҳар хил машинаю моторларга суюгим йўқ...

Собиржон юзини четга бурди, негадир Булбулшо ёдига тушди. «Шу ерларни яхши кўриб колдим...» деган эди раҳматли. Яхши кўрган ерига жасадини кўмиб кўядиган одам топилармикин?..

— Этигингиз уряптими? — деди у қора тун қўйнида сочилиб ётган жасадлар ҳақидаги мудхиш тасав-вурларини қувиш учун.

Олдинда яна товушлар, от дупури эшитилди, дарахт-лар қораси кўринди.

— Каёкка олиб кетяпти? — деб сўради Собиржон оқсоқ сұхбатдошидан.

— Каёкка олиб борса ҳам, бизни аввал эътико-димиздан кайтаришга уриниб кўради, кейин йўқ қилади... Сизни билмадим, сизга... уриниб овора бўлмаса ҳам керак. Елкангиз оғрияптими?

— Жуда.

Топталиб, балчиғи чиқиб кетган бедазорда гулхан ёнарди. Атрофида қурол-яроқли одамлар уймалашар, олдинроқда эса типирчилаб турган оқ от устида басавлат киши кутар эди. Асиrlарни ўша оқ от яқинига элтиб тўхтатишиди. От устидаги киши бошидан ёпинчиғини олиб, ҳаммасини бир-бир кўздан кечирди-да, Собиржонга қадалиб қолди. Остида от тинмай депсинар, орқадаги

отми-хачирми устида юзи буришган кўсанусха одам ой шакли тушган кўк байрокни кўтарганча анқайиб турарди.

— Нимага қўли боғланмаган? — деди оқ от устидаги. Товушидан кекса одам эди. Собиржон унинг тўрвадай мош-гуруч соқоли остида катта бўқоқ ва икки қаватли ўқдонни кўриб қолди.

— Эви йўқ, шайхим, кўлнинг ўзи шалвираб ётибди! — деди бояги олифта, нашаванд йигит.

— Бўлмаса кўзини боғланг! — деб шайх от жиловини йигитлар томон бурди.

Нашаванд бўлса, уёқ-буёгини пайпаслаб, шерикларига аланглаб турди-да, лойга беланган ифлос мушти билан бир хезланиб Собиржоннинг қаншарига туширди. Кутимаганда тушган зарбдан Собиржон гандираклаб, лойга тизланганча кўзини очолмай қолди.

— Хой, нима сурон, нима номаъкулчилик?! — деб кичқирди нарироқдан оқ от устидаги.

— Шундок, шайхим, мен унинг кўзини... Ортиқча қийик йўқ экан,— деди нашаванд.

— Уни машинага ўтқазинглар! Тез! — деди шайх. Гулхан атрофидаги оломон ғимирлаб қолди, қуроллар шараклади. Оқ от бу жонланишини сезгандай, олдинги оёқларини тикка кўтариб, бир сапчиди-да, таранг жиловга учиб кетди. Унинг ортидан кўк байроқ ҳил-пиради, ғовур-ғувур бир зумда ғойиб бўлиб, орқада ғарип бир юқ машинаси кўринди.

Собиржон буларнинг барини хира кўрар, юзидағи аллақандай ширали, сассиқ балчиқни соғ қўлининг енги билан артар, енг эса ўзи лой, шишиб кетган юз-кўзи баттар ифлосланиб, ғашига тегар эди. У елкасининг ҳам, шилиниб тушган қаншарининг ҳам оғримаётганига ҳайрон. Тезда уни нукиб-суриб, элтиб, машина кузовига ташладилар. Шериклари каёқда қолди — билмайди, машина лой сачратиб юриб кетди. Собиржон кузов четида иккита милтикли одамни кўрди-ю, бу ёғини эслолмайди: аллақандай қўланса гўшт, тозаланмаган

корин-карта ҳиди кўнглини ағдарди, қоллар, қажавалар орасида ҳушидан кетдими, уйку элитдими — тушунмади.

Бир вакт қаттиқ оғриқдан инграб ҳушига келди. Унинг азобларига зах совукнинг қаҳри ҳам кўшилиб, вужудини қақшатар эди. Дийдираб, жонсиз қўлини пахталикнинг бари билан ёнбошига босиб, бошини кўтарса, тонг оқариб колибди. Собиржон қулокларида самолётдагидек баландлик оғригини сезди. Оддинда тошқоя қалашган яланғоч тоғлар, тоғ этагида бир-бирига мингашиб кетган чоркирра томлар... қисқаси, кичкина қашшоқ бир қишлоққа ўхшайди. Лекин у ёқдан кузги янтоқ ҳиди аралаш аччик пороҳ иси келар, тоғда ҳар замонда акс-садоли ўқ овози янграр эди.

Яқинроқ боргандা Собиржон қишлоққа туташ қизғиши тоғ ёнбағрида ўлқондай корайиб турган ўнлаб горлар, ертўла ва ковакларни ҳам кўрди, уларнинг олдиди ўчоклар ёнар, резинка ғилдиракли араваларга қўтослар боғланган, хотин-халаж таппи ёпар, яланг оёқ, исқирт бола-чақа ивирсир эди.

Машина бир неча куролли постлардан ўтиб, чақиртош йўлдан баландликка чиққандан кейин, қишлоққа кираверишда харсанглар билан ихоталанган катта майдонда тўхтади. Майдонда машқ қилаётган серсоқол, иштончан, кавуш-чориқ судраб юрган янги «мужаҳид» лар пулемётларни ташлаб, ўлжа кутган кузғун галасидай, ғовурғувур билан лапанглаб келиб, машинани куршаб олишди. Собиржоннинг совуқдан қақшаган соқчилари кўкарган қўлларида милтикни зўрға ушлаб, кузовнинг биқинини очиб ташладилар-да, қопу қажаваларни, ботмон-ботмон гўшту ичак-чавак, калла-почаларни тепиб ерга улоктиргач, асирни ҳам нуқиб-суриб пастига туширдилар. Собиржон очликдан, оғриқдан тинкаси қуриган, жароҳатли қўлини кучоклаганча, хира кўзларини одамларга бефарқ тикиб, дуч келган қопга ўтириб колди.

Қишлоқ кўчасидан каергадир дупур-дупур отликлар ўтиб кетди. Қайси бир муюшдан ўқтин-ўқтин аза

ЙИГИСИ ЭШИТИЛАР, тоғда эса автоматчилар машқи янграп әди. Собиржон узоқ кузатиб ўтириді: бу ерда ҳаёт гоҳ жазаваси тутиб талвасага тушар, гоҳ бирдан қабрис-тон жимлиги чўкиб, атрофда бутун борлик ўлиб қол-гандай туюлар әди. Аввал Собиржонга унча эътибор қилишмади. Талабми, топибми келингган ўлжани рӯдало кишилар ҳафсаласиз, эринчоқлик билан омборга ташидилар, ўрнида ер эриб, гўштдан оккан конга коришиқ лой оёқ остида қизил балчикқа айланди. Кўп ўтмай, шу ерга, Собиржоннинг ёнига унинг қўли боғлиқ шерикларини олиб келиб ташлашди. Уларни туни билан пиёда ҳайдаб келишган шекилли, лой демай, муз демай, келиб йиқилган жойларида чала ўлиқдай ётаверишди.

Тунга бориб тош майдонда одам кўпайди. Бу ерда кўпроқ милтиқ кўтариб, ўқдон такиб олган, бири чориқ, бири ботинка кийиб, патуга ўранган, ола-була саллалик дехконсифат одамлар, ярим ҳарбий кийингган ёшлар, четрокда оқсоқол, уламо, бир неча яхши қуролланган ҳарбийлар, онда-сонда чодрали аёллар, хатто совукдан дийдираган ўпок-сўпок болалар ҳам кўринар әди. «Мужаҳид» лар кароргоҳига айлантирилган тоғ қишлоғида бундай жонланиш одатдаги ҳол бўлса керак — улар қўлга тушган кофирларнинг тақдирини билгани келишган. Лекин иккита соқчи орқасида лойга буланиб ётган «кофир» ларга беш-ўнта бола-чақадан бўлак ҳеч ким разм ҳам солмади. Форларда, ёқувсиз ҳужраларда бит боқиб ётган бу одамлар учун майдонда бундай тўпланишлар тансик байрам ўрнига ўтса эҳтимол.

Шу вакт тўрт-беш киши нарироқда отдан тушиб, майдон томон кела бошлади. Одамлар тисарилиб йўл бердилар, қуроллилар қуролини ҳарбийча тутиб, олдинги сафга туришди, рухонийлар букилиб таъзим қилдилар. Отдан тушганларнинг олдида ердан кўзини олмай келаётган ханжар-қиличли, чуваккина, асабий харакатли, сапча бош одам... Ёпирай, Ёқубхон-ку! Собиржон лой

чапланган қовогини артиб, киприкларини пирпиратганча тикилиб қолди. Шиқэшим қабиласининг канди-малиги, хунрезлик низоларининг «эътиқодли» ташкилотчиси энди бу шўриng кургур боскинчиларга пешво бўлибди-да! Ҳа, худди унинг жойи бу.

Узун кора чопон ичидағи кумуш камар сиқиб турган чуваккина гавдасига, асабий харакатларига ҳамма ўз қисматини кутгандай тикиларди. Фақат Собиржон, юзида лоқайдлик котиб қолгандек, жим турибди: йўқ, унча даҳшатли эмас, бу асабий одам. Содик Сардор унинг қиличини синдириб оёқ остига ташлаганида Собиржон кўрган қакшаб-титраган ожиз ҳолатини. Шунинг учун унинг юзидағи чексиз ҳукмронлик ифодаси Собиржонга кулгили туюларди. Аввал у билан бир тикка-ма-тиқка гаплашмоқчи ҳам бўлди: Собир Тўхтабоев буюк қўшни мамлакатнинг граждани, иқтисодий ҳамкорлик контракти билан давлат хизматида юрибди, унга бундай муомала қилишга ҳеч кимнинг ҳақ-хуқуки йўқ! Лекин қонуний ҳукуматини тан олмай, ўз қавмини қонга белаб юрган бу чиркин жиноятчини қонуну ахлок ҳақидаги ундай юксак гапларга арзитгиси келмади: барибир оёқости қиласди. Котилни одамгарчиликка ундаш беҳуда.

Еқубхон атрофдагилар чукур жимлиқда унинг ҳукмини кутаётганидан завқланиб, улуғвор камгаплик билан буюрди:

— Буларини обор!

Куролли йигитлар кўли боғлиқ чалажон асиirlарни лойдан турғазиб қаёққадир қўлтиқлаб олиб кетишиди.

— Бунисига — чорқат! — Доим ёнида олиб юрадиган эчкисокол, жиккак мавлавийга қаради:— Ҳазрат муёни мужаҳид, фатво тайёрланг!

Майдонга тўпланганларнинг нафаси ичига тушиб, ҳаммаёқ бир нафас жимжит бўлиб қолди. Қейингина бирдан «Уввв!» деган қутсиз овоз оломонни бир қалқитди. Еқубхон «Овқат бер, ўлдириб қўйманглар!» деб асабий юриб майдондан чиқиб кетди, аъёнлар, бир неча

ҳарбийлар унинг кетидан әргашдилар. Оломон эса қимир этмай турарди.

Кимдир қичқири:

— Кани, тарқал! Нимага анқайиб турибсанлар?

Аввал чодрали хотинлар ўзларини четга олиши, майдондагилар қаттиқ гапиргани кўрқандай ғивирлашиб, карахт бир ҳолда аста тарқала бошладилар.

Шунда Собиржоннинг яқинроғида чодрали бир аёл аввал ғалати гандираклаб келиб бошидаги катта рўмолу чодрани бирдан юлиб отдию ўзини орқага, хотинларнинг кўксига ташлаб, хунук овоз билан дод сола бошлади:

— Ё худовандай мутоал! Бу қандай бедодлик! Бу қандай хунхўрлик! Бу ахир... бу ахир деҳотимизга мурувват билан келган бегуноҳ бир савобталаб-ку! Яхшилик билан, эзгу ният билан келган одам-ку!

Хотинлар уни йикилгани кўймай ушлаб қолиши. Майдон яна жим бўлиб қолди, кимлардир шу ёққа югурди, овоз чиққан жойни куршаб олдилар, аёлнинг девонавор чинқириғи янграр эди:

— Эй, мусулмонлар! Мусулмонлар эмас, бадбахт нонкўрлар! Бу кимса ахир юрting омон бўлсин деб, қорнинг нонга тўйсин деб жон чекиб юрган бир...

Собиржоннинг шу вақтгача лоқайд юзига лов этиб олов югурди, зирқираган вужуди қалқиб тушди: бу... бу... Зулайҳо-ку!

Бу чинқириқ накадар хунук бўлса ҳам, Собиржон унда қадрдон товушни таниб олди. Таниб олди-ю, афсуски, аксига олиб, аллақаерида қаттиқ оғриқ суюкка етиб, уни ерга босди. Зулайҳо! Шўрпешона қиз! Шу ерда экан-да! Собиржон бошини кўтаришга уринди, дод солиб тўлғанаётган қиз атрофида кенг иштонли, бесўнақай, милтиқли одамлар саросима билан ивирсиб қолишган эди. Лекин чинқириқ тўхтамади. Қаердандир, оқ камарига оқ қўлқоп қистирган ярим ҳарбий кийимдаги ёшлар орасидан бир сарбоз отилиб чиқди, ҳан-

сираганча югурга келиб, милтиқлиларини у ён-бу ёнга сурис ташлаб, бақириб дармондан қолган қизни даст кўтариб олди-да, оломонни ёриб чиқиб кета бошлади. Собиржон зўрға ушлаб турган бошини ерга ташлади. У пишиқ ботинка устидан болдирини чарм кўунж сиқиб турган, ҳарбий кителли йигитни таниди. Таниди-ю, негадир кўнгли тинчиди, унга яна лоқайдлик қайтиб келди. Бу нафас ростлаш, руҳий қийноқларга дош беришнинг чораси эди. Лоқайдлик, ўйсизлик унга жиндак бўлса ҳам дармон бағишлияди. Ўша туташ куюқ қош, ёниб турган ҳовлиқма кўзлар. Авранг. У ҳам шу ерда экан, бу яхши. Ҳар ҳолда, ким бўлса ҳам, аблаҳ бўлса ҳам, Зулайҳони ҳалок бўлгани кўймадику. Ана, олиб чиқиб кетди. Боладай кўтариб олиб чиқиб кетди. Бақувват йигит бўлиб қолибди, доктор Суҳайлнинг ўғли. Эсизгина, буёқларда юрибди... Дарвоқе, энди Собиржонга барибир, Авранг ҳам, Зулайҳо ҳам...

Қизнинг товуши узокларда тинди. Майдон ҳам жим бўлиб қолди, ҳамма тарқаб кетди шекилли.

...Собиржоннинг устига нимадир томяпти. Еқимсиз заҳ, могор ҳиди, қоронфи. Еруғ факат ҳов нарироқдаги панжарадан тушиб турибди. Собиржон астойдил разм солса, у панжара — эшик экан, ўзи бир неча пиллапоя пастда ётибди, оstonада эса кимдир ўтирибди ҳам. Ётган жойи тош, деворлар ҳам тош... Эрталаб узоқдан кўринган ғорларнинг бирими нима бало? Собиржонни қачон бу ерга олиб келиб ташлашди? Наҳотки шу қадар хушсиз бўлиб ётган бўлса? Қалласи тинимсиз ишлаб турибди шекилли-ку? Йўқ, ўйларида қандайдир кора ўпқонлар бўлса керак, акс ҳолда ақалли мана бу оstonада тўнгакдай бўлиб ўтирган одамнинг қачон келганини пайқамасмиди...

У қорни катта, тақа мўйлов, афтидан жуда хушчақчақ одам эди. Ҳашак устида оёқларини узатиб ўтириб, милтиғини панжарага сужди-да, катта сопол косадаги гўжани сонлари орасига олиб, ёғоч қошиқни салла печига артди. Гўжанинг ҳовури чиқиб турарди.

— «Овқат бер, ўлиб қолмасин!» деди Ѓекубхон, эшитдингми? Хў-хў-хў! — деб кулди, гўжани тушираркан. Унинг «хў-хў» сидан ғорнинг ичи вахимали янграр эди. Ичкари коронги, ёруғликдаги сокчининг ҳамма харакатлари яхши кўриниб турибди: ҳарсиллаб овқат еган сари катта қорни сўлқиллаб, баланд кўтарилиб тушади. Кулганида юм-юмaloқ гавдаси билқиллаб силкинади.

— Ол, ана, сенга ҳам қўйдим! — деди у қошигини ялаб.— Хў-хў-хў!

Собиржон ёнбошида куюк кулча устига қўйилган сополда сувни кўрди. Тагидаги юпқа хашак билан бирга силжиб бориб, сувдан ичди. Соқчи ҳар гапида бир кулиб, косани бўшатди-да, катта тоғорани олдига тортди.

— Бузрукни амри билан ошпазни қўрқитиб, иккимизга деб олувдим овқатни,— деди у енгини шимариб,— энди... сен нима ҳам қиласан овқат еб. Ўзингга маълум, барибир зое кетади, хў-хў-хў! Дўзахингга оч бординг нимаю тўқ бординг нима. Унгача кетиб қолмасанг бўлгани бизга, хў-хў-хў, ўлмайсан, мен шу ердаман, хў-хў! — У тоғорага қўл узатди. Таом хиди анқиб кетди. Собиржон беихтиёр кулчадан синдириб, фақат ўзини босиш учун қаттиқ-қаттиқ чайнай бошлади. Оғзи қурукшаган, куюк кулча латтадай айланар, мазаматра бермасди, аксига олиб, ютоқканда сувни ичиб қўювди, озгина қолдирса бўларкан...

Ташқарида кош корайиб келарди. Тинчиб қолган қишлоқда яна ёлғиз хунук товуш эшитилди. Бу фожиали овоз бўғиқ улишдай, дам чинқириқ йиги аралаш эшитилар, гоҳ девонавор қарғишига айланиб, бирдан тинчиб қолар эди. Собиржон ҳушёр тортиб қулоқ солди.

— Бу ҳалиги аёлми? — деб сўради Зулайхонинг овозини таниб. Хушчақчак соқчи қўл силтади.

— Эй, жинни бўлиб қолган. Бу ерда мунакаси кўп бўлади. Лекин буниси баттарин чиқди. Қарғишини кара: «Ҳамманг бир умр қон кусиб ўл! Илоё қизларинг,

келииларинг бола ўрнига каламуш туссин!» **Хў-хў-хў!**
Топган сўзларини қара, жағи тинмайди баччағарнинг!

Лекин овоз тиниб қолди. Собиржон Зулайхонинг ҳолдан тойиб йиқилиб колганини тасаввур этдию қаттиқ тоқатсизланди.

— Менга қара...

Соқчи панжарага суяниб пинакка кетишига сал қолган экан, қимирлаб қўйди.

— Мени бу ерда нимага олиб ўтирибди?

— О, чорқат жўнгина гап эмас, катта маърака!
Тайёргарлиги бор, казо-казо келади. Оломон тўпланади.
Дарров бўлармиди! Ё биринчи марта чорқат қилингсанми? **Хў-хў-хў!**

Собиржон унинг гапида нимаси чин, нимаси кулгили —
тушуниб етмас, энсаси қотар эди. Лекин нима қилсин,
бу зулматда гаплашиб ўтиргани бир жон эгаси борлигига
шукр.

— Чорқат дегани нима ўзи?

— Хали билмайсанми? — дея ҳайрон бўлди соқчи.
Уйкusi очилди.— Зап одам билан гаплашиб ўтирган
эканман-ку! **Хў-хў-хў!** Чорқат дегани, жўра, асли
чорқатл дегани. Чорқат деб сенга ўҳшаган нодонлар
бузиб гапиради, **хў-хў-хў!** Чорқатл, яъни тўрт марта ўлди-
риш, ха. Бу — эзгу иш, мен сенга айтсам. Яъни, сенга
ўҳшаган бир кофир шўринг қурғурни гуноҳи азимдан
мосуво қилишдир.

— Қандай қилиб?

— Мана сени, масалан, икки қўлингни, икки оёғингни
айриб тахта деворга боғлади. Сенларнинг хочларингга
ўҳшатиб, тушуняпсанми? Тахта деволнинг аркон боғла-
надиган шундай тешиклари бор. Кейин машинадорда —
тэррр... **хў-хў-хў!** Аввал бир қўлингни узади. Бирпастдан
кейин шундай усул билан бир оёғингни узади. Анча
ўтгандан кейин яна бир оёғингни, сўнгра яна бир
қўлингни узиб туширади. Шундай қилиб, тушундингми,
агар тирик қолсанг, аркондан, яъни сени боғлаб турган

куфурдан халос бўласан. Қейин эса — жондан ҳам. Уқдингми? Энди сенинг руҳингга манфур хоч соя солмайди, эски гуноҳларинг қонинг билан ювилиб тушади. Мана шунаقا, жўра, савоб иш бу. Энди бўлса, коронги тушди, ёт, ҳозирлан, дамингни ол.

Ажабки, бу мудҳиш ўлим Собиржонни деярли кўркитмади. Уни бу ваҳшийлик дину эътиқод билан чигал-чатиш қилиб ўйлаб чиқарилганлиги ҳайратга солган эди.

Шу вакт «мужаҳид» лар қароргоҳида ҳалиги фарёд аралаш қарғиш овози яна қаердандир, гўё заминдан кўтарилиб чиқди. Собиржон шундагина бўлажак ўлимининг бутун даҳшатини англагандай, ўрнидан туришга интилди. Туролмай, Зулайхоникига сира ўхшамай колган ўша овозга қулоқ солганча чўккалаб қолди. Азоб тортятпти бояқиш. Бундай «маърака» ларни бирда-яrim кўрган бўлса керак. Эндинисини қандай кечиради?!

— Менга қара... нега мени ҳозироқ... мосуво қилиб кўяқолмайди? — деди Собиржон.

Мудрай бошлаган соқчи тетик тортди:

— А? Нимадан?

— Гуноҳи азимдан-да.

— Э-ҳа, сен коғир бўлсанг ҳам дуруст экансан-ку, ҳў-ҳў-ҳў! Яхши, чоркат ҳаммага ҳам насиб қилавермайди. Коғирлигича ўлиб кетганлар бор. Кейин... Сени кўл-оёғингни автомат билан қирқади. Оддий ўтмас ўроқ билан чоркат қилинганлар қанча... Шошма, халос қиласди.

— Қачон?

— Ҳозир бошлиқлар ҳам, йигитлар ҳам «Эҳвони муслим» қароргоҳига босқинга кетган. Қирғин бўлади.

— «Эҳвони муслим?» Сизлар кимсизлар?

— Биз «Мусоват» лармиз.

— Нега қирғин бўлади, улар мужаҳид эмасми?

— Улар ҳам мўжаҳид, лекин чала мужаҳид, ҳў-ҳў-ҳў!

Улар Садри аъзамнинг «Миллий гурзанд» қасамини буздилар. Мунофиқларни қириш керак.

— Улар сизни кирса-чи?

— Қиради, улар ҳам қиради. Бу томонда сарандойларни айтмайсанми! Хуллас, икки ўт ўртасидамиз, жўра. Йкки бўлса ҳам гўрга эди, «Шуълаи жовид» дейди, «Эҳвонлар» дейди, ҳар бир зўравон ўзига бек. Исломнинг кўк байроби ҳам ҳар ғаламуснинг қўлида латта бўлиб қолди.

— Айтгандай, бирон латтанг йўқми-а, биродар, бир яхшилик қил.

— Қанака латта?

— Ҳа, манави елкани қисиброқ боғлаб кўйсам девдим, кон сирқияпти.

— Йў-ўқ, сенга яхшилик қилиш шариатга хилоф, жўра. Ҳали гаплашиб ўтиришим ҳам гуноҳ-ку, лекин нима қиласай, ўзи табиатим шунаقا, лақиллашмасам ухлаб коламан.

— Майли, яхшилик қилма, эвазига мана бу... пахталикни олақол. Шунчаки айрибош бўлади. Мана, бир енгини ювиб ташласанг, яп-янги.

Соқчи бўйинни чўзиб, чамалаб кўрди.

— Йўқ, анави ичингдаги... яхши экан, ўшани берасан.

— Майли.

— Бу бўлак гап.

Соқчи остоноада ўтирганча узок ҳарсиллаб бир пайтавасидан ярмини тишлаб йиртди-да, пастга иргитди. Собиржон ҳам шалвираган қўлидан енгини чиқаришга узок уриниб, тишини тишига босиб, инқиллаганча пиджагини ечиб унга ташлади. Жирканиброқ пайтавани оларкан, сўради:

— Дасторинг ҳам катта экан-ку, биродар?

— Билмайсан, мужаҳиднинг салласи кафанликка етадиган бўлиши керак.

Пайтава ҳам узун, пишиқкина экан, қўлини тирсакдан олиб елкага қаттиқ чирмаб боғлаганидан кейин анча

енгил тортди, шол қўли пастга тортиб дард бериб турган чоғи, энди жон ором топиб, ҳатто жиндана үйқу элитди.

Лекин тошеворларнинг тунги захи узоқ ухлагани кўймади. Собиржон мөгорли совук қаҳридан сесканиб кўз очса, соқчи алмашинибди, останада ҳалиги бўрдоки эмас, бошқа, дони кетиб сомони қолган бир кекса одам милтигини кучоқлаганча жунжикиб ўтирибди. Махбуснинг уйғонганини пайқаб, панжара эшикдан ташқарига безовта аланглади-да, бир-икки марта йўталиб кўйди. Сўнгра остананинг тош зинасидан бир пиллапоя пастга силжиди.

— Ҳа, бобой... мени қачонгача сақлайсизлар? Босқиндан келишмадими ҳали?

— Босқин эмас, жиҳад дегин. Жиҳаддан келишса қароргоҳда бундай жимжитлик бўлармиди...— Чол Собиржоннинг косадаги суви билан кулчасини суреброқ кўйди. Собиржон уни танигандай бўлди-ю, қаерда кўрганини эслолмади, балки кўрмагандир ҳам, у шунчаки кўп учрайдиган буқрироқ, чайир чоллардан бўлса керак.— Жиҳаддан келишганда Фозиён қабристонида шаҳидлар конини кутлуғлаш маросими бўлади, ўқлар отилади, тоғлар янграйди, болам. Фозийларни орқалаб қайтиб, қароргоҳни бошларига кўтаришади. Бу форларда бола-чака, хотин-халаж бошидан тупроқ сочиб қон йиғлайди... Йўқ, ҳали келишмаган, эшитяпсанми, япалоккуш товушини? Ўнгирларда кўршапалаклар ҳам учиб юрибди...

Собиржон тикилиб туриб бу чолни бирдан эслади: хов кабила жиргасида «бировнинг ерини олиш гуноҳ бўлади» деб, этагини қоқиб даврадан чиқиб кетган чол... худди ўшанинг ўзи. Содик Сардор унинг отини ҳам атаган эди ўшанда. Собиржон уни эсласа ҳам, у Собиржонни эслолмайди барибир. Бордию қария эсласа-да, Собиржоннинг турки таниб оладиган холатда эмас ҳозир: баттар букчайнб, бир қўли билан ўз

ёлкасини кучиб ўтирибди, қаншари дўнг, кўзлари чўккан...

Оббо, чол-эй, ўша чиқиб кетганча бу ёқларга келиб колган экан-да, шўрингга шўрва тўкилтур.

— Ўзлари хам жиҳадга бориб турадиларми? — деб сўради Собиржон ёнида содда, таниш одам ўтирганидан ўзини эркинроқ сезиб.

Чол олдидағи учта тош орасига ташланган кўрни пулфлаб, бармоқ бўғинлари чигил бўлиб котган кўлларини иситаркан, анчагача жавоб бермай ўтириди.

— Бизни қари деб ундай ишларга камдан-кам олишади, иншоолло... Лекин бир неча марта борганимиз, худойимнинг ўзи кечирсин.

— Ие, сизники қизиқ-ку, бобой. Жихаду ғазотларда юриб айни савоб тўплайдиган лайтингиз...

Чол ер тагидан бир караб кўйиб, кўр шуъласида сухбатдошининг юзидан кинояли ифодаларни пайқади.

— Бир бордик ясок тортиб... Фанимга, дейиши. Фанимни кўрмадик. Қашшок бир кишлоқнинг гаригина мачитини портлатиб қайтдик. Айни хуфтон эди, намозхон шўрликлар нима бўлди — билмадим, орқамиздан қийшайган минора тагида кий-чув, фарёд эшитилди холос...

— Хай... — деб кўйди Собиржон заифгина товуш билан.

— Бир бордик... эшиятпизми, болам?

— Ха, гапираверинг.

— Бир бордик ғазот деб... фидойилар, ғанимга, дейиши. Фанимдан дарак йўқ. Самангоннинг чекка маҳалласидаги бир мактабда куръон ўқитилмас экан, эшигини ташқаридан кулфлаб ўт кўйдик. Саратон эди, томда куруқ ғўзапоя бор шекилли, ёлқин бинони бирдан ямлаб, мактаб майдонига соя солиб турган кўм-кўк теракларгача бирпастда ковжираб, чарс-чурсе ёнаверди. Хеч кимнинг чикқанини кўрмадиг-у, анчадан кейин пастлиқдаги шолипоя томонга бир кучоқ олов юмалаб кетаётганини илғаб қолдик. «Бола, бола!» деди кимдир.

Чиндан ҳам бу типирчилаб, пилдираб кетаётган бола эди, юргани сари уст-боши алнга олиб, ловиллаб ёнар, у бўлса даҳшат ичидан яна қаттироқ чопар, елкасидаги ҳаловатдан, вужудини қамраб олган ўтдан қочиб қутулмоқчи бўлар, қоқиниб-йиқилар, яна туриб югурап, лекин қутуломай, баттар алангланиб, чирсиллаб ёнар, даҳшат ичидан бақирар эди.

Бизнинг орамизда баъзиларга бу эрмак бўлди, кулишарди. Менга ўхшаганлар ноилож ич-ичидан йиғлаб, шу зумнинг ўзида... билмайман, назаримда, бутунлай бошқа одам бўлиб колди...

— Шундайлар кўпми?

— Бор... Локин бошқалар ҳам бор.

— Қанақа бошқалар?

— Ўшанда, «Олов бола» шолипоядаги боткоққа етишига бир баҳя қолганда орамиздан ҳовлиқма овоз чиқди: «Бас! Фаним кўз ўнгингизда интиқомдан қочиб қутулмоқда, сенлар эса куласан!»

Бу харбий талабалардан бири эди. Орамизда шундай бир тоифа бор, чаламулла, чалаҳарбий, ҳаммадан қаттироқ бақиради, ҳали мишиқи-ю, лекин каллакесар. Ўзларини «шербачча» деб аташади.

Собир сесканиб кетди, Авранг эсига тушган эди.

— Кейин... — деди чол товуши ўзгариб, — кейин, ўша «шербачча» болани узоқдан мўлжалга олиб, шолипоя бошига етганида отиб, ийқитди... Ҳали-ҳали кўз ўнгимдан кетмайди, узоқдан қараб турибмиз: бола шўрлик оловли коптоқдек думалаб бориб тўхтадию аста ёниб тугади. Ўрни косовдек қорайиб, тута-аб колди.

Букчайиб ўтирган чоннинг қораси тебранар эди — йиғлаляптими, калима келтиряптими — Собиржон тушунмади. У ўз хаёли билан қийналарди: ҳалиги «шербачча» Авранг эмасмикин ишқилиб? Агар ўша бўлса... Собиржонга ўлим «чорқат» дан даҳшатлироқ бўлиб туюлди.

— Бобой, ҳалиги девона аёлнинг қарфиши эшитилмай колди-я? Нима бўлдийкин?

Чол эшитмадими, ўзининг азобли ўйлари билан бандми, индамади. Унинг букри сояси кора тун билан кўшилиб кетган эди. Бегона тун зулмати. Унинг кора кўйнида не-не мудҳиш сирлар, не-не титроқ жонлар, ёзув нияту ниҳоясиз умид-армонлар яшириниб ётиби.

Собиржоннинг назарида, соқчи чолнинг кўнглида ҳам ҳозир худди шундай тун.

— Менга қара, йигит... — деди чол яқинроқ силжиб, паст товуш билан.— Ҳалиги ростми? Қоғоздаги...

— Нима?

— Сен олиб келган жарида...

Жарида — газета дегани эди шекилли. Қобулда Фулемали берган «Инқилоби Савр» газетаси ёдига тушди. Содик Сардордан суюнчи ундираман, деб, чўнтағига солиб олган эди. Собиржон безовта ивирсиб қолди, кўйнида, ёнларини пайпаслади. Пиджак! Пиджакда кетган! Ички чўнтакда эди! Наҳотки ҳалиги семиз уни бирорларга кўрсатиб юрган бўлса? Дарвоқе, гўрга! Собирнинг кўрқадиган жойи қолдими. Тўрт ўлимми, беш ўлимми — барибир ўлим. Семизнинг ўзи нобуд бўлгани қолади, мана бу чолга ўшаганларга касри тегмаса бас.

— Нимани «ростми» деяпсиз?

— Ўшани-да, афви умимияни. Чиндан ҳам шу янги ҳукумат ёзганми уни? — дея шивирлади чол.

Собиржон тахминлаб тушуна бошлади: демак, ўша газетада Халқ ҳукуматининг фармони ҳам босилган. Доктор Сухайлнинг ёзувлари билан бўлиб, Собиржон у газетани варакламаган ҳам эди. Гап буёқда экан шекилли-ку.

— Афви умимияни радиода эшитмаганмидинглар, анча бўлди-ку?

— Бу ерда Қобул радиосини эшитганларнинг боши олинади...

Э-э... Бу тарихий фармонни яшириб келишган экан-да?

— Бундан чиқди, ҳаммаси рост, ўша қоғоздаги —

Хукуматнинг амри? Шундайми? Бош эгиб борганинг гуноҳини кечади, шундайми?

— Албатта шундай, лекин буни шу вақтгача билмаганларингга ҳайронман,— деди Собиржон.

Чол ҳорғин кўзларини ундан узмай, тикилиб турарди, коронғида кўз қорачиклари бирдан оловлангандай кўринди. Собиржон кўлдан қўлга ўтаётган бир парча газетани, ундаги фармондан хабар топиб юраги ҳовлиққан, кўзи оловланиб жовдираган мана бу чолга ўхшаш одамларни тасаввур этди. Улар кўпмикан? Дарвоке, у газета Аврангнинг кўлига тушса... «шербачча» унда отасининг ёзувларини, фотосуратни кўради. Бу унга қандай таъсир қиларкин?

— Бобой...— деди Собиржон қандайдир бесаранжом бўлиб қолған соқчиға,— галимга жавоб бермадингиз-ку!

— А?

— Анов телба аёлнинг овози эшитилмай қолди, нима бўлдийкин?

— Ҳа... телба эмас у, пичоқ суюкка етганда бундай ўзлигидан кечган беноралар бизда бўлиб туради. Бу шўрлик ярим кечагача сочини юлиб бақирганча қароргоҳнинг у бошидан бу бошига юргурилаб юрди-ю, йўқолиб қолди, тинчидик.

— Йўқолиб қолди?

— Ҳа, жиҳадга кетаётган отасининг юзини тимдалаганмиш, хотинлар ҳозир зир югуриб қидириб юришибди, хеч қаерда йўқ.

Собиржон кечқурундан бери биринчи марта ўрнидан турди, гандираклаб тошдеворгача бориб, ёнбоши билан суюнган ҳолда бир оз турди-да, кейин қадамлаб кетди, девордан деворга юра бошлади.

Бу маҳал эшикнинг темир панжарасига бирор зарб билан келиб урилди, тонголди жимлигига занглаған занжиру тамба-кулфлар жаранглаб кетди. Чол сакраб ўрнидан тураркан, «Оч!» деган қаҳрли товушдан сесканиб қотди. Эшик очилиб, тош зинапояда пишиқ

ботинка, ялтироқ чарм кўнж болдиrlарини таранг кисиб турган узун оёклар кўринди. Чолнинг тошлар орасидаги кўри сал йилтиллаб, унинг гавдасини ёритди. Бу Авранг эди, хужранинг орка деворига биқиниб турган Собиржон уни яхши таниди.

Авранг кўзини кўтариб унга карагани йўқ, лекин баланд овоз билан берган кескин саволи унга қаратилган эди:

— Зулайҳо келдими?

Собиржон болани кузатиб, кайфиятини, кўнглидагини, ўйларини билгиси келарди, унга тикилганча гапига тезда жавоб беролмай турди.

— Йўқ, шербачча, бу ерга ҳеч ким келгани йўқ,— деб чол жавоб берди.

«Шербачча»... Бу ҳозир, кескин бақириб гапиргани билан, шербачага унча ўхшамас, аллақандай довдирган, ожиз эди. Собиржон унга хайриҳоҳлик сезди ўзида. Каёқдантир Зулайҳонинг бир вактлар айтган ғалати сўзлари кўнглига келиб кетди: «Соҳилга чикиб, тўлқинларга боқинг. Мен балки ўша тўлқинлар қўйнида бўларман...»

— Менга қаранг... Авранг! — деди Собиржон узок девор ёнидан. «Шербачча» кескин қайрилиб кетаётган жойида тўхтади, лекин кўзини хамон ердан кўтармади.— Сиз дарёга боринг. Тезроқ, соҳил томонга от солинг!

Шундагина Собиржон унинг қиличдай ялт этган кўзларини кўриб қолди. Йигит тонг қоронғисига шўнғиб йўқолганда чол эшикни жангирлатиб ёпди-да, бўғинлари қалтираб, ўрнига аста ўтириди.

— Ота...— деди Собиржон уни биринчи бор шундай атаб.— Ҳов... олов ичидаги болани отган... шу эмасмиди?

Чол бош силкиди: «Йўқ, бу эмас».

Собиржон енгил тортиб, чукур нафас олди. Лекин негадир унинг ҳам бўғинлари бўшашиб, девор тагига ўтириб қолди.

Тонг оқариб, эшик панжарасидан оплок төғ чўққи-
лари кўринганда соқчилар алмашинди. Чол, кетгиси,
ўрниними, маҳбусиними бошқа соқчига бергиси келма-
гандай, Собиржонга ер остидан қараб, зимдан хайр-
лашди. Янги келган одам забардаст, бошида суртелпак
бўлса ҳам, оёғи юпун, латта-путта ўраб кавушми, эски
тош-товорни судраб олган мўйловдор мужаҳид эди.
У ҳеч нарса демай, оёқларини қўрга тутди, азадагидай
ковоги солик.

— Жиҳаддан қайтишдими, биродар?

Собиржоннинг бу саволига «Сен билан гаплашади-
ган пайтми?» дегандай олайиб бир қарадио жавоб
бермади. Лекин бирпастдан кейин ҳудди ўша саволга
жавобдай, узок қабристондан гумбурлаган ўқ овозлари
эшитилди. Қароргоҳнинг ҳужралари, горлари, ертўла-
ларидан бирдан йифи-фарёд ўқ гумбурлашларини ҳам,
унинг тоғлардаги акс-садосини ҳам босиб кетди. Собир-
жон бунақа азани сира кўрган эмасди, вужудига титроқ
тушди. Забардаст соқчи ҳам тескари қараб ўтирган,
кенг елкалари ожиз тебранар эди. Аза йифиси гоҳ тиниб,
совуқ бўзарган тонгда машъум жимлик чўкар, гоҳо эса
бирдан яна авжига чикиб, ёввойи увлашдай, бўлғуси
чексиз мусибатлардан дарак берар эди.

— Астаъфирилло!..— деб юборди Собиржон шивир-
лаб. Соқчи яна ялт этиб бир олайди.— Одамларнинг
ўзиға ўзи танлаб олган тириклигини қаранг-а!

Ўзокда ўқлар охири марта гумбирлаганда соқчи .
эшик панжарасига панжалари билан тирмашиб олиб,
манглайнини темир тамбага босганча хунук ўксисб йифлар
эди. «Жиҳад» да бирон яқини ўлганми, шахидлар
конининг бу қадар суронлар билан кутлуғланиши ҳам
таскин бермаялти, Собиржон буни сўраб билишга
журъат этмади. Олайиши хунук эди бу индамаснинг.

Бу тумани эрта, Собиржоннинг сўнгги эртаси аза
йифисидан, мусибатли аччик фарёллардан бошланди.
Занглаган панжара орқали ғира-шира ёришиб келаёт-

ған бу совук кун шундай қутсиз, оғир рутубатли эдики, қаерлардадир бўлак дунё борлигини, қаердадир хушбўй кеч кузнинг нурли табассуми қалбларни иситишини тасаввур этиш ҳам мушкул. Лекин Собиржонга бу ўринда ҳам ойси кўмакка келди, янги ёпилган нон ҳидини анкитиб ёнига чўйкалаб ўтирди. «Айтмабсиз-да, ўзим ўт қалардим тандирга, ойи...» «Чорданаҳр — ноёб мўъжиза! Мунақаси умрда бир бўлади!» «Ойи?»

Қараса, бармоғини иягига тираб ўтирган ойиси эмас, Сумбул ая экан. Собиржон устма-уст оғир йўталдан хушига келди. Бир зум кўз ўнгидаги Ғуломалини кўргандай бўлди-ю, йўталган у эмас, ўзи экан.

Бу тош қудукнинг тунги зах ҳавоси, очлик, бетиним зирқираб турган яра, елкасидан сирқиб ётган қон, бир-биридан қутсиз ўй-хаёл ва тўхтовсиз изтироблар уни жуда заифлаштириб кўйди, ҳар замонда тубсиз ўпконга шўнғигандай, хушини йўқотиб кўйяпти. Гоҳо алаҳлашми, ўнгими — фарқ қилолмай қолади. Энг алам қилгани — хаёлларини тартибга сололмаяпти: ахир қанча хатолар, армонлар, тасалли бўладиган яхши ўйлар бордек... Ешлигини, ширин онларни, мусибату фожиаларни, ҳаётдаги не-не чигал воқеалар, қилинган-қилинмаган ишларни, кизларни, дўстларни, ушалмаган орзуларни бир-бир кўнглига келтирмоқчи бўлади, лекин ҳеч бири тўла етиб келмай, узокда, учини тутқазмай юрибди, келганда ҳам бир-бирини кесиб, устма-уст қалашиб, чатишиб-чирмашиб, ўтдай қизиган миясини, заиф асабларини баттар қийнайди холос. Энди бирини тутдим деганида, уч-тўрт қадам нарида турган азобли ўлим ваҳимаси келиб босади-да, бефарқ бир ўйсизлик, хушсизлик зулматида вужуди совуб, тинчиб қолади. Наҳотки энди ҳеч нарсани бафуржа ўйлай олмаса, наҳотки мияси сўнгги марта бир тиникмаса, наҳотки шундай кетаверса...

Аслида у ўлимни бўйнига олиб кўйган. Кечадан бери заиф зеҳинни ўлим талвасаси қийнайди, эти

ўлиб колди. Куни кечак Булбулшо эгизак болаларини эслаб жон берди. Одам ўлади-кетади. Ҳозир ўйлаш, тасаввур қобилиятини йўқотгани оғир бўляпти. Онасини кўз олдига келтирмоқчи бўлади, йўқ. Ҳали хушсизлигида кўзига кўринган онасини хушига келганда сира тасаввурiga келтиролмади. Бир мартагина, бир зумга, хирагина бўлса ҳам... Ойи!

Бу вакт унинг қўлидан кимдир ушлади.

— Ойижон...

Елкасидаги кескин оғриқдан кўзини очди. Қараса, иккита серсоқол, милтикли киши ўртасида тикка турибди. Биридан гуп этиб ачимсиқ хом тери ҳиди димоғига урди. Оғриқ томондан қўлтиқлаган семиз одам ғорни гумбирлатиб куларди:

— Ҳозир ойингни кўрасан, хў-хў-хў!

Уни тошзинадан қўлтиқлаб олиб чиқдилар. Собиржоннинг хашак илашган оёғи чалишар, ёрукка кўзини очолмай, боши гир айланар, ҳалиги ҳидга кўнгли ағдарилар эди. Кўзларига аввал ғуборли осмон, яланғоч дарахтларнинг эгри-буғри шоҳлари, қарғалар кўринди. Ясси томларда қиров. Туманга бурканган тоғлар ортида чексиз бўшликлар бўлса керак. Лекин яқин бир ерда ҳавони қандайдир ғубор бўғиб турибди, оломон нафаси сезиляпти.

Уни кечаги тош майдонга олиб чиқдилар. Бу ерда ҳақиқатан ҳам тумонат одам тўпланган, майдон бўғиқ гувиллар, устидан ноҳуш ҳовур кўтарилиб турар эди. Бир томонда қуролли, қуролсиз ҳалойик тирбанд, саллали, юпун қариялар пинжика чориқ, кавуш судраган болалар дийдирайди, чодрали аёллар соядай бир ерда ғуж, қадимги паштуний милтикларини елкага осиб олган серсоқол тогликлар ола-була патуга ўранишган, ёнларида оиласлари, тўрроқда уйқусизликдан кўзлари ичига тушиб кетган ярим ҳарбий ёш-яланг...

Собиржон турган ердан тоғ қишлоғининг хувиллаб ётган тор кўчалари, ундан нарида айланма тоғ йўли,

қорайиб турган форлар, қоятош панасидаги ертўлалар, рўзгор лаш-лушлари вабода эгаси кўчиб кетган жойдек ғариб ва фоже кўринар эди.

Тўрдаги тош супада катталар пайдо бўлди. Ерга қараган, кўк саллали,чуваккина, камгап Ёкубхон ўртада. У одатдагидек қора кийинган, кумуш камар, ханжар қинию парабеллум филофигина ялтиллаб турибди. Бир ёнида қурол-яроғли новча-новча офицерлар, кўкси очик, шопмўйлов соқчилари, бир ёнида зарбоф кийгай сайдиду муён.

Собиржон орқасига караб, кечаги семиз соқчи айтган тешик-тешик тахта деворни кўрдию бу ғалаённинг ҳаммаси бир ўзи учун бўлаётганини эслади. Ҳаммаси ўзи учун! Уни ўлдириш учун. Ҳамунча ҳашарга келгандай тўпланишмаса? Унинг ўлими бу одамларга нима бераркин? Сабоқми? Таскинми? Савобми? Ха, уларга шундай деб тушуниришган — ҳам сабоқ, ҳам савоб.

Балки улар айтганча бўлмас, балки бу қонли маросимда ғазаб, нафрат, изтиробнинг кора ниҳоллари ниш урар. Собиржон майдондаги ёт, бегона одамларнинг юз-кўзларига тикилиб, ҳеч нарса англамади, улар бари ҳиссиз, бефарқ, қандайдир қисматнинг исканжасида факат ўзи билан банддай кўринди. Бирок Ёкубхоннинг товуши уларни дарҳол ўзгартириди, Собиржон унинг нима деганини англамади-ю, лекин у товушдан майдон жимжит бўлиб бир зумлик машъум сукут оломонни тоғдай босиб тушди. Шу жимликда жиккак мавлавийнинг овози эшитилди. Собиржонни икки қўлтиғидан олиб тахта девор ёнига тикка кўйдилар ва шу заҳотиёқ у суюксаягигача ўтган кескир оғриқни сезиб, инграб юборди — мажруҳ қўлинини арконга олган эдилар. Собиржон мавлавий муённинг овозини эшитар, қўлидаги нома қалтираб, соқоли селкиллаганини ҳам кўрар, лекин гапини тушунолмас, дард миясига ўтиб, бутун вужудини зиркиратар эди. Кейин ҳеч нарсани эшитмай кўйди, ёнидаги икки «мужаҳид» ҳансираб-пишиллаб, намиқиб кетган

лой арконни тугар, тахта тешигидан ўтказиб тортар эди. Майдоннинг гувиллаши миясининг ғовлаши билан чатишиб кетди, аклига узук-юлук фикрлар келар-кетар эди. Атрофида шунча одам, шунча тирик жон. У бўлса ўлади... Улар билармикан унинг ҳеч кимга бир ёмонлик қилмаганини? Бегуноҳлигини? Гуноҳ... Гуноҳ нима? Савоб нима? Инсонлар!

Собиржон бир инградию бехос, негадир, енгил тортди, дард қўйиб юборди, асаблари бўшашди. Унинг оёқларини ҳам айириб тахта деворга боғлаган эдилар, шундан гавданинг оғирлиги оёққа ўтиб, мажруҳ қўлидаги беаёв дард аста товшалди.

Тахтага кўл-оёғи тўрт томонга хочдай тортиб боғланган Собиржон эгилиб қолган бошини сал кўтариб, кип-қизил кўзлари билан майдонга қаради. Қарадиу бирдан хаёллари тиниклашиб, одамларни, юзларни, нигоҳларни аниқ кўрди. Муён ҳазратнинг ҳукм-фатвосини эшлишиб котиб қолган оломон худди бир одамдай унга тикилиб туар эди. Ақли яхши, тез ишлай бошлади. Қайси бир кекса шоирнинг умидсиз сатрлари хаёлига келди:

Осон, енгил ҳаёт сўрама сен,
Осон ўлим сўра худодан...

Қанақа зот ўзи бу «худо?» Сени худосизлик учун қатл этадилар-у, сўнгги нафасингда у тилингга келади...

Тош супада, казо-казолар, саллаю мундирлар қуршовида кичкинагина коп-кора Ёкубхон кўл кўтарди. Бошини кўтармади-ю, қўлини кўтарди:

— Мардум! Қани, исломи куддуснинг вожиб иродасини ким бажо келтиради?

Майдонга яна ҳам мудҳишроқ жимлик чўқди, тепада учиб ўтган карғалар галасининг қанот силкиши эшлилди. Хотин-халаж орасида «пик» этган йиғи товушини яна Ёкубхоннинг овози босиб кетди:

— Бу марди мардум учун — саъйи савобдур! Қани, ким?

— Менга буюринг, шайх бузург! — деб оёклари узун, энлик оқ камарига оқ қўлкоп қистирган, ингичка белли бир навқирон олдинга чиқди. Ё кисмат! Бу — Авранг-ку!

Ҳа, бу ўша Аврангзеб эди. Орқадан гимнастёркаси-нинг барини тортқилаб бошликлар олдида ҳарбийча шайтурди, туташ қошлари остида кўзлари чўғдай йилтиллайди.

— Машиндор! — деди «шайх бузург».

Унга «УЗИ» автоматини тутқаздилар.

— Бале, шербачча! — дейиши офицерлар ифтихор билан мамнун жилмайиб. Улар орасидан бир новча, келишгани олдинроққа чиқиб, «шербачча» нинг елкасига қоқди, оталарча мамнуният билан унга нимадир деди... Бошини зўрға кўтариб турган Собиржон боғланган ерида бир тўлғаниб, бақириб юборгиси келди-ю, овози чиқмадими, дармони етмадими, оғзи очилиб тили осилганча қолди. У «шербачча» нинг елкасига қоқкан офицерни таниган эди: соҳиб Лаъл Мадхий! Сэр Рональд Байрсби! «Жеймс — Морисон» компаниясининг корфармон вакили! Ирригатор! Эндилиқда оти нимайкин? Жосус! Қотил! Хамелеон!!!

Собиржон бу сўзларни бутун майдонга бақириб айтгиси келар, лекин кучи йўқ, типирчилар эди, холос. Тақдирнинг ўйинини кара-я, ахири шу Аврангнинг кўлида ўладиган бўлди... Тутинган отаси билан бирга экан-да, шўрлик. Ҳа... Бу «ота» ҳали сендақалардан нечтасининг кўлинни конга белайди, рухини даҳшат домига олиб, падаркуш қиласи, ўз қавмининг жаллодига айлантиради. От, бола! Автоматингни тариллат! Чорқатлнинг савобини сенга яхши тушунтиришган бўлса керак...

Собиржон ҳозир жувонмарг умрига, ҳаётига эмас, шу болага айтиши керак бўлган ҳақиқат бўғзида

қолаётганига ўртанар эди. Аниви даҳшатли буқаламуннинг юзига туфлаёлмаганига ўртанар эди.

Майдон бесабр, кимдир тескари қараб, юзини беркитиб олган, кимдир дам «шербачча» кўлидаги автоматтага, дам хочга тортилган бечорага тикилар, кимлардир тоқатсиз, оломон безовта гимиirlаб қолган эди. Собиржон якинидаги соқчини имлаб, зўр бериб бир нимани гапирав, бўйнидаги кўк томирлари бўртган, қип-қизил кўзлари соққасидан отилиб чиқаёзган эди.

— Шайх бузург! Бу манфур сўнгги сўз сўраяпти. Балки тавба-тазаррукдир, балки сўнгги нафасда гуноҳини тилаб калима келтирав...— дея қичқирди соқчи. Майдон яна жим бўлиб қолди.

Тўрда Ёқубхон ҳам, ҳарбийлар ва руҳонийлар ҳам бир-бирларига карашдию индашмади. Улар ўрнига Авранг шербачаларга хос ғазаб ва асабийлик билан бақириб юборди:

— Йўқ, сўз берилмасин! Йўқ!!!

У автоматни икки қўллаб ушлаб оғзини махкум томонга қаратди. Собиржон унинг ўтдай ёнган телба кўзларини кўриб қолди. Бу маҳал Авранг кескин чапга бурилдию... бир нималар деб жон-жаҳд билан бақирганча, тош супадаги казо-казоларни, офицерларни тариллатиб ўққа тута бошлиди. Ёқубхон, атрофида-гилар биринчи галда оёғидан қирқилгандай тўкилиб тушди, автомат ҳамон тариллар эди. Майдон автомат товуши билан бирга кучли ҳаракатга келиб, кий-чув, сурон кўтарилиди, ўқлар отилар, одамлар уймалашар, тириклар яна туриб дуч келган томонга ўзини урар эди. Тартибсиз отишмадан ҳаво аччик тутунга, дод-фарёдга тўлди. Автомат тариллаши тинганда кимдир келиб Собиржоннинг кўл-оёғини тилиб ётган арконни кесиб юборди. Гурс этиб ерга тушган Собиржон ёнида ошпичокни қинига солаётган кечаги букри чолни кўрди. Кўрди-ю, ажабо, кечаси билан эслеёлмагани, унинг исми ҳам бирдан ёдига тушди.

- Низомиддин ота...
- Тур, юроласанми?
- Йўқ, ота...

Собиржонни пастликка, катта йўл томонга судраб кетдилар. Тепада отишма пасайган, от дупури эштилар, аммо қишлоқда жазавали бақириқ-чақириқ, саросима, югур-югур давом этар, қаердадир граната портлаб, тоғлар янграр эди.

Катта йўлда кўш ҳўқиз қўшилган тўрт ғилдиракли узун арава пайдо бўлди. Собиржонни кўтариб бориб ўшанга ташладилар. У нима бўлгани, нималар бўлаётганига ҳали етарли тушуна олгани йўқ, лекин тақдири шу нотаниш одамлар кўлида эканини тан олган эди. Шалвираган қўлини авайлаб, лой этиклари билан аравадаги хушбўй хашак устига чўзилди, нима бўлса ҳам бадани бир зум азобдан арийди. Қўкарган қўл-оёқларига кон югуради.

Йўл ёқасида одам кўпайгани, орқада яна от-увловлар пайдо бўлгани сезилар эди, хотин-халаж ивирсиши, бола-чака ғовури ҳам эштилиб колди.

— Куролни ташлама, иноға, аскотиб қолади! — деди Низомиддин чол суронни босиш учун овозининг борича қичқириб. Унинг овози қаердадир нарироқдан эштиларди. Уни оломон курсаб олди шекилли, хир-кироқ товуши Собиржонга зўрга етиб келарди.— Қани, иноға, янги хукуматнинг афвномасини яна бир ўқиймизми, ё...

Бу вакт Собиржоннииг ёнига яна бир ярадорни олиб келиб ёткиздилар.

— Қани, силжинг! — деди ярадор озғин гавдаси билан унинг ёнбошига чўзилиб. Бир болдирида ялтироқ қўнжи йўқ, галифе шимининг йиртиғидан қонли иштони кўриниб турибди...

Бу Авранг эди. Собиржон уни танидию индамади, аллақандай туйғулардан тани кизиб, нафасини ютди. Авранг ҳам ҳансираганча жим ётарди. Улар тумандан

ариб ёришиб келаётган тубсиз осмонга тикилдилар. Нарироқда, йўл устида оломоннинг ғовур-ғувури давом этар, отлар пишқирап, шабада тезак, сомон, эгар-жабдуқ ҳидини олиб келар эди. Узокроқда яна бир ёлғиз ўқ янгради. Авранг титроқ тирсагига базўр таяниб бошини кўтариб бокди.

— Жарида ўқиётгани мўлжалга олган чамамда, абрах! Хайрият, ўз вактида тинчтишиди.

У ётиб, яна жим бўлди. Улар орасида гўё бир-бирларига айтадиган гап йўқдай эди. Чиндан ҳам, айтадиган гапларнинг энг чигал, энг мушкулларини хатти-харакат, отишмалар ҳал қилди, энди баҳсга шошилмаса ҳам бўлади. Собиржоннинг аъзои баданини элитаётган ором шу қадар тотлики, уни у-бу кескин гап билан бузгиси келмаяпти.

— Энди уй-уйига, така-тўйига, дехқонлар! Тез! Лекин қурол-салоҳни ташлама, ҳали кор келади! — Такрорлади чол хирқирок овози билан. Кейин хўқизларга гаврон урди:— Хаш-ш! Жонивор!

Арава юриб кетди. Собиржон бошини кўтаролмаса ҳам фиддиракларнинг лой ағдариб ғирчиллаши, туёқ дупури, йўл бўйидаги ғовур-ғувурдан сезиб ётибди: дийдираған оломон силжиди, тоф бағридаги машъум қароргоҳ вайрон ва тутун ичидаги ҳувиллаб қолди, кўп ўтмай, унинг тепасида калхату кузғунлар чарх ура бошлайди...

— Яра қаерда? — деб сўради Собиржон ёнида тишини тишига босиб, ҳар замон-ҳар замонда оҳиста инграб ётган ёш ҳамроҳидан.

— Оёқни еди чоғимда... Лекин оғриқни бикинга беряйти.

Улар яна анчагача осмонга қараб ётиб жим кетишиди. Орқада ҳам, олдинда ҳам оёклар остида лой билчиллаши, ҳансираган нафас, бола-чака ғингшигани эшитилар эди.

— ... Зулайҳо топилгани йўқми? — деди Собиржон.

Авранг бир ери оғригандай безовталандию узок индамай ётди.

— ... Сиз уни дарё томондан кидириш кераклигини қаёқдан билган эдингиз? — деб сўради анчадан кейин.

Собиржон унинг товушидан бир фожиани сезиб, юраги «шув» этди, сухбатдошининг юзига кия қараб қўйди.

— Йўқ, мен шунчаки... кўнглим сезиб...— деди-ю, Собиржон Зулайхонинг бир вактлар анчайин гап бўлиб гуюлган, бутун мудхиш маъноси эндиғина маълум бўлган ўша сўзларини Аврангга айтиб берди. «Чиқиб туринг соҳилга, тўлкин бўлиб оқарман». Киз буни қўшиқ деган эди, Аврангнинг айтишича, бундай қўшиқ йўқ, бу қизнинг ўз кўнглида ғамгин қўшиқдай пайдо бўлган сўзлари экан чamasи...

— Сизнинг гапингиздан кейин от солиб дарёга бордим,— деди Авранг.— Туни билан соҳилда, гоҳи отда, гоҳи пиёда, телбадай юриб чиқдим. Тонг бўзарганда тоғ этагидаги кўчийлар чайласидан бир кампир чиқиб, мана буни берди.— Авранг қўйнидан қорағижим рўмол олди. Бу бўй етган қизларнинг даҳан аралаш бошига ўрайдиган яшмак рўмоли эди.

— Зулайхоники...— деди Собиржон рўмолни кўкариб кетган соғ қўлига олиб, юз-кўзларига босаркан.

— Мени ким изласа, ўшанга беринг, депти... Кампир бечоранинг ялиниб этагимга осилишига карамай, дарёга қайтиб бордим... Тик соҳил. Тоғлар хувиллаб ётибди, Аму ўзига чорлагандай шовуллайди, қандайдир кора тўлқинлар... Тонгда шундай кўринадими, билмадим, ишқилиб, ўзимни кирғоқдан базур олиб қочдим. От жонивор кўнглимни сездими, ўқдай учирив олиб кетди. Буёқда зарур иш чиқиб қолган эди... Шунақа, истаган пайтингда ўлиб ҳам бўлмайди бу дунёда.

— Ха... аксига, кўпинча истамаган пайтингда...

— Айтишларига қараганда, у сиз туфайли қилган-миш бу ишларни...

Собиржон бунга нима дейишни, ўзини қандай оқлашни билмай, нафаси тезлашиб ётганида Аврангнинг ўзи жонига ора кирди:

— Тўғри қилган. Сенга иону намак билан келган кишининг қўлини кирқиб ўтиrsa, бунга ким чидайди! «Кейин кун юзига қайси кўзим билан қарайман?» деб бақирганча чиқиб кетган экан қароргоҳдан.

— Нега одамлар уни тийишмаган, нега тўхтатишмаган? — деб сўради Собиржон.

— Ахир у ниҳоятда дарғазаб бўлиб, одамларни беаёв сўзлар билан каргайвериб, ўзидан қайтариб қўйган экан-да. Жиҳаддан келибок, зир югуриб уни суриштирдим, отини эшигтан одам мендан юзини ўгираверди. Кейин ноилож форга, сизнинг ёнингизга бордим...

Удар яна жимиб қолишиди. Дехқоннинг пишик араваси зўр бериб гирчиллар, фидираклари қир-чўн-қирга тушиб, ботмон-ботмон лой қўпориб чиқар, кийшаяр, майшар, лекин синмас, бузилмас эди.

— Сиз... чиқасизми тўлқинларни томоша қилгани? — деб секин сўради Авранг.

— Ха, чиқаман,— деди Собиржон ҳам кўкка тикилганча, хаёлчан.

— Мен ҳам чиқаман... Сиз у соҳилдан, мен бу соҳилдан. Ўртада...

— Ўртада севгимиз абадий оқади... Келишдик: Аму — бизнинг муҳаббатимиз.

Аврангнинг соқол-мўйлови сабза урган юзларидан шаффоф ёш оқар эди. Собиржоннинг кўнглида таскин: кўп нарса йўқотди-ю, мана шу йигитчани топди, доктор Сухайлдан, буюк олимдан хотира. Ифлос ботқоқликларда адашиб юриб ҳам дил соғлигини сақлаб қола олибди.

Собиржон бели, биқинлари қотиб кетганидан, сал ёнбошига ағдарилмоқчи эди, қўли нам хашакка тегди.

— Кон... сизникими, меникими? — деди қип-қизил панжаларини ёзиб. Овозсиз йиглаб ётган Авранг ҳазингина жилмайиб қўиди:

— Барибир эмасми...

— Ҳа-я, бу гапингиз ҳам тўғри,— Собиржон ҳам

неча кунлардан бери биринчи марта жилмайди. Қўлини ҳашакка артиб, юзини сийлаб кўрди: ёнок суяклари чиқкан, соч-соқоли ўsicк, манглайида қон, лой юки котиб қолган эди. Шунда ҳам яна жилмаярди: осмон ёруғ, кеч кузнинг хўмрайган булутлари паға-паға бўлиб тоғлар томон аравадай секин сузид бормоқда.

— О, Аврангзеб-эй... тушадиган аравамиз бир экан-ку, қаёкларда юрибсиз адашиб...

— Одам боласи адашар экан, акои гулин,— деди Авранг, овози енгил, иноқ бир оҳанг қасб этиб.— Ҳали сиз ҳам... жуда нокулай пайтда «сўнгги сўз» сўраб қолдингиз.

— А? Сўнгги сўзниңг қулай пайти бўлмайди-да, жўражон.

— Сочим тикка бўлиб кетди, ҳозир ишни пачава қиласи, деб. Совуқ терга ботдим. Билардим-да нима дейишингизни.

— Наҳотки?

— Менинг «отахон»имни таниб қолдингиз, тўғрими? Дадамнинг газетадаги ёзувлари, «отахон» билан бирга тушган фотосуратлари менинг қўлимда, буни билардингиз, тўғрими? Охирги сўзингизда албатта ҳакикатни фош этиб, менинг «қўзимни очиш» га ҳаракат қиласингиз, топдимми?

— Топдингиз, «шербачча».

— Кулманг. Мен факат Зулайхони деб келганман. Шербаччалик бўлса, шу жойда кўл келиб, «отахон»нинг тарбияси ўзига қарши ишлаб қолди. Сўнгги сўзингиз билан сиз менинг тун бўйи ўйлаб тузган режамни, Аму соҳилида ўтириб таваккал қилиб кўриш учун қилган аҳдимни барбод этган бўлардингиз, шунинг учун жон-жаҳд билан «Сўз берилмасин!» деб бакирдиму пайсалга солмай, ишга ўтавердим, кўрдингиз.

— Кўриб бўпман! Кўрадиган алпоздамидим!.. Шу бола менинг ҳов ўшанда ҳужрада отиб кўя қолганида осонгина ўлиб кетардим-а, қайси қўлимдан бошларкин,

қўлимданми, оёғимданми... деган хаёл билан, ҳушим шамдай милтиллаб турган пайтим эди. Бирдан тариллаб қолди «мошиндор» ингиз. Қарасам, ҳеч қаерим оғрима-япти. Аввал севиндим — осон экан-ку деб... Бир зумда не-не хаёллар келмайди одамга! Оломоннинг гувиллашидан ҳушимга келиб кўзимни очсан, ёнимдаги тақа мўйловли, семиз конвой копдай бўлиб ўлиб ётибди...

— Ўша ҳужрадагига узр... Тутинган «ота» нинг куткуси билан сизни ўлдиргани борганман. Пушаймонни ҳам эплолмадим. Зулайҳо қиз бола бўлса ҳам эплади. Юзингизга тикка қарай олмади. Мен бўлсам, ёнма-ён ётиб кетяпман...

— Ўша болалик хатосининг узрини сиз ҳам жуда келиштирдингиз, ука. Ука десам майлими? Энди акаука бўлдик, Авранг. Отангизнинг ҳурмати, ботирлигингиз ҳурмати, Зулайҳо хотирасининг ҳурмати — энди тақдирингиз билан ҳам қизиқиб, зарур пайтда қўлимдан келганча маслаҳатлар берсан, йўқ демайсизми?

— Раҳмат, акои Собир. Айникса, дадамни топиб берганингиз учун.

— У одам... — деди Собиржон ўйга толиб.— Отангизнинг қотилини айтяпман... Асрлар давомида юртингизни муте килиш учун не-не кирдикорларни ўйлаб чикармаган! Энди унинг озодлиги учун курашармишми! Анов жаллод «шайхи бузург» нинг маслаҳатчиси у, Қўлига автомат берган ҳам ўша... Бундан буёғига нима қилмоқчисиз?

— Оёқка туриб кетсан, аввало дадамнинг қабрларини излаб топаман.

— Бале. У кишига хайкал қўйса арзийди. Машхур археолог Сухайл исмини бизнинг мамлакатимиз олимлари ҳам яхши билишади. Ҳукуматингиз маъқуллаган Чорданаҳр иншооти лойиҳасининг яратилишига доктор Сухайл ғоялари туртки бўлди. Биз у кишининг ҳайкалини Сангкоса тоғ денгизининг юксак қояларига ўрнатамиз!

— Мен унга муносиб ўғил бўлишни истайман.

— Докторнинг ўша газетадаги ёзувлари бу йўлда сизга биринчи кўлланма. У киши эл-юртим деб ҳалок бўлди. Мен сизнинг эзгу орзулалингиздан мамнунман, ука, истиқболингизни топганга ўхшайсиз, чунки истиқболсиз бундай ўйлар келмайди кўнгилга. Бу балки камолга етганингиз белгиси. Камолат ёшда эмас, оғир йўлларни енгиб ўтишда. Ҳали ёшсиз, юртингизда сиздай навқирон кучларга иш кўп, оғир, шарафли ишлар турибди, катта йўлда йўқотишлар ўзини оқлади, Зулайҳодан айрилдингиз. Биламан, осон эмас. Лекин балки ҳали яна баҳтингиз очилиб кетар.

Собиржон Аврангга эмас, ўзига ўзи хақида гапира-ётгандай, ўйчан, хаёллари узокда, кўзи тубсиз осмонда эди.

— ... Сўнгги сўз эмиш-а...— деди яна Авранг анчадан кейин.— Сўнгги сўзга бало борми! Сиз билан биз яшаймиз ҳали, нима дедингиз? — У ётган жойида Собиржоннинг соғ қўлини топиб, аста сикиб қўйди. Ўз ўйлари билан бўлиб анча ётгандан кейин, яна гапирди.— Сиз кўрмадингизми — ер тишлиганилар ичидаги ўша абраҳ бормиди? Ёки...

— Кўролмадим. Кейин кишлоқда узок отишма бўлди. Ким ўлди, ким қочди — билмадим. Лекин от дупури ҳам эшитилди, битта-яримтаси қочиб ҳам кутулдиёв...

Шу маҳал Собиржоннинг ёнгинасида «пик» этган йиғи товуши эшитилди. Бош кўтариб, боядан бери ғудур кўллари билан аравани ушлаб кетаётган қарияни кўрди. Унинг этиклари кўнжигача лой, чипкон чикқан бўйини кир рўмол билан боғлаб олган, бошида қийшайган кўк дастори ҳам кир, ғижим, хунук йиғлаб, ҳадеб бурун қокар эди.

— Аравага олиш керак эди... Танидингизми? — деб пицирлади Авранг.— Зулайҳонинг отаси.

Ёраб! Собиржонга қолса асло таниёлмасди. Қани у кичкина, мош-гуруч соқолли, дехқонсифат, пишиқ

хўжайин? Қани унинг виқорли ишбилармон, ҳукмрон қиёфаси? Юзида ҳам, турқида ҳам илгариги Шокалон тоғадан ҳеч бир аломат қолмабди-ку! Таровсиз соколида лой юқи, билчиллаган кўзларидан ёш оқиб, тумовдан қизарган бурнини баттар қизартирар, у жуда қариб қолган эди.

— Шокалон тоға... — деди Собиржон. Тоға сесканди-ю, яхшилаб кайрилиб қарашга чипкон оғриғи қўймади.

— Мени танидингиз-а, тоға? Гуломали жияннингизнинг шўравий ўртоғи бўламан, ҳов қўрғонингизда бўлувдик, эсингиздами?

Аравага оғирлигини ташлаб келаётган Шокалон «билимни, аллақачон таниғанман» дегандай, қайта-қайта бош иргаб, яна йиглади.

— Суҳбатимизга қулоқ осиб келяпсиз шекилли... бандалик, тоға, сизга қувват берсин... Тилла қиз эди Зулайҳо.

Зулайҳонинг ҳалокати ўзига ҳам негадир эндигина таъсир қилгандай, Собиржоннинг кўнгли алланечук қоронги тортиб кетди. Ўзининг мудҳиши ўлимдан кутулиб чиққанига кувонибми, шу пайтгача бу ҳалокатнинг бутун маъносини чукур ўйламаган экан. Илоҳий гўзаллик, чексиз бир софлик ҳаётнинг чиркин зарбаларига дош беролмай, лойка тўлқинлар қаърига отилди. Бегуноҳ вужуднинг бу исёнини англаш отага ҳам осон эмас. У, албатта ҳамма нарсани худодан кўриб, узоқ изтиробда ич-этини ейди-да, кейин тақдирга тан беради. Унинг учун бу — бир ўлим. Фарзанд ўлими бўлса ҳам, ҳалокатли бўлса ҳам, барибир, ўлим. Аммо Аврангга буни чуқурроқ тушунтириш керак, бунинг исён эканини, ўлим эмас, онгларда ёқилган мангу олов, буюк бир рамз эканини Авранглар билиши керак. Собиржон кейинроқ унга буни батафсил англатишни кўнглига тушиб қўйди. Авранг энди унинг тутинган укаси ахир.

— Шокалон тоға, Гуломалини сўрамаяпсиз... Мен уни яқинда кўрувдим, сал тоби йўкроқ эди.

Тоға жавоб ўрнига яна йиғлаб бурнини көкди. У ҳақикатан ҳам ожиз, ғарип эди. Аравани икки қўллаб ушлаб, қадамини тезлатди-да, олдинроққа ўтгаč, оғриқ бўйинини Собиржон томон базўр буриб, ғарип оҳангда гапирди:

— Уни сўрамаганимки... юрак бетламай... Энди қайтиб бориб унинг юзига қайси кўз билан қарайман, ука? Шунча яхши гапларини, ўтинчу илтимосларини оёқости қилиб кетган одам шу хароб аҳволда яна олдига қайтиб келяпман.

— Зарари йўқ, эгилган бошни...

— Мени ҳукумат афв этса ҳам, Фуломали афв этмайди, айникса Зулайҳо учун. Қўрада яна кичик хотиним боласи билан, катта ўғлим оиласи билан қолган. Менинг йўлимга юрмаганлари учун эл олдида «оқ» килган эдим...

— Йиғламанг эйди хотин кишига ўхшаб! — деди индамай қулоқ солиб ётган Авранг.— Ёкубхоннинг оёғини ялаб шу аҳволга тушдим деявермайсизми?

Собиржон унинг биқининг туртиб қўйди. Шу билан орада сухбат анчагача тиниб қолди. Арава четида Шокалон тоғанинг лойда ҳаллослаб қадам ташлагани, ҳар замонда йиғисини тийиб чукур ўксингани эшитилар эди.

Кечга яқин Пайки қишлоғининг яланғоч тераклари кўринди. Йўлнинг лойини пишишиб келаётган оломон ичидаги жонланиш, йиғи-сиғи, қувончли, гоҳ жиддий товушлар эшитила бошлади. Собиржон бу қуролли, юпун оломон ичидаги ўтдай ёнган кўзларни, ҳаяжонли юзларни кўз олдига келтирди. Бу ҳаяжонда туғишган қишлоққа, жонажон уруғ-аймок ҳузурига қайтиш сабрсизлиги, тоғ-тошу заҳ форлардаги мубҳам, доимий хавф-хатарли қора қисматдан кутулиш қувончи, осойишта ҳаёт умиди, хонаки орзу-ҳавасу армонлар, номаълум қўрқув, кутилмаган фожиалар ҳадиги — бари аралаш-қуралаш...

Кош қорайиб келмоқда эди. Уфқ тепасида биттаниккита юлдуз ҳам кўринди. Бундай пайтлар Собиржоннинг кишлогида кўшни болалар «Юлдузми — Ер йўлдошими?» — «Юлдузми — Ер йўлдошими?» деб маҳаллани бошларига кўтариб шовқин солишади...

Пайки томондан ҳам қандайдир овозлар эши билди, йўл четида шарпалар кўзга ташланди. У шарлалар бесаранжомроқ кўринар, уёқдан-буёққа югуриб ўтганларини, теракзор панасида эса тўп бўлиб турганларини ҳам илғаш мумкин эди. Қандайдир кескин қичқириқ, кетидан ўқ овози эши билди. Оломон йўл устида тўхтаб, хушёр тинликада котиб қолди, жанг кўрган собик «мужаҳид» лар қўлида туфанглар шараклади.

— Тўхтанглар! Буларни огоҳлантириш керак, тағин ўт очиб ўтиришмасин! — деди Авранг базўр ўринидан туриб ўтираркан. Кейин у Низомиддин чолнинг аравада ётган милтиғига таяниб бир оёқда шошиб тикка турди. Кишлокқа кираверишда шарпалар яна ҳам кўпайиб, йўлда текис саф тортилган эди. Уларнинг қуролланган отряд эканлигига шубҳа қолмади.

— Хо-ой, пайкиликлар-ар! — деди Авранг милтиққа таяниб бир оёғида тикка турганича, бор товуши билан чўзиб. Собиржон ётган жойида унинг ярадор кўймичида қонли йиртиқ шими қалтираётганини пайқади: зўрға оёқда турибди бола, овози эса ёшларга хос тетик!

— Хой, пайкиликлар! Отманглар, ҳамқишлоқларингиз бош эгиб келишяпти! Ҳукуматнинг афв умумия тўғрисидаги фармонга биноан!

Шу вақт ўқ янгради. Яна бир ўқ овози билан қуролли отряд олдинга қараб қўзгалди, сурон кўтарилиди. Бир маҳал Собиржон қараса, Аврангнинг товуши тинди, гавдаси унинг устига ағдарилиб тушялти. Бор куч билан туриб, ўтирган жойида уни соғ қўли билан ушлаб қолди.

Йигитча сўнгти марта «Ака...» деди Собиржоннинг билагида бир тўлғаниб, жон берди. Собиржон ўзи ҳам, бирдан куввати кетиб, кўзларига бирдан ситилиб келган

кора алам ёшини артолмай, ночор аҳволда атрофга каради. У ўзининг бўлажак даҳшатли ўлими ҳакида эшиганида ҳам бундай ахволга тушмаган эди, кўзи кора шарпаларни зўрга йлгади. Оломон арава атрофида котиб турарди. Пайкиликлар отряди ҳам эллик қадам нарида тўхтаб колган. Дайди ўқдан орқада яна кимдир йикилди шекилли, хўқизлар ёнида Низомиддин букур хиркирок овози билан «Ҳой, иноға, ахир!..» деб қичкирар, уни ҳеч ким эшигтмас эди.

Отряд томондан овоз чиқди:

— Дреш! Бош эгиб келган бўлсанг, қуролларни ташла, кейин гаплашамиз!

Низомиддин Аврангнинг жонсиз гавдаси остидан паштун туфангисини олиб, йўл четидаги кора шудгорга ташлади. Кейин яна кимдир куролини ўша ерга улоқтириди. Кейин яна бири. Собиқ «мужахид» лар қуролсизланарди, коронгидаги шудгор балчигига ҳар томондан шарақ-шарақ этиб милтиқлар тушавериб, хирмондай уюлиб қолди.

Собиржон соғ қўлида навқирон нажоткорининг жасадини зўрга ушлаганча, дам Низомиддин чолга, дам тўдага қараб, ич-ичидан ўртаниб, кўз ёшсиз йиглар эди. У билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Қишлоқдан келган отряд олдидаги чўлоқ одам «хирмон» тепасига келиб ўёқ-буёнки айланди:

— Ха, мана бу бўлак гап! Энди қуролларингни яна қўлга олсанглар бўлади, энди ишондик...

Собиржон қишлоқнинг мудофаа отряди бошлигини овозидан таниди. Бу — муаллим Нурмуҳаммад Пайкий. Лекин нега оқсоқ? Нозиккина, хушмуомала зиёли эди, кўпол товушли, чўлоқ командир бўлиб колибди. У ҳаммани қовуштириб қишлоқ йўлига солди, отряд билан оломон аралашиб кетган, танишлар орасида иссиқ-совуқ сўрашишлар, пичинг, қочириқ, бакириқ-чакириқ...

Лой кечиб, фирчиллаб кетаётган хўқиз аравада эса — аза, чол қийифи билан мархумнинг юзини ёпиб қўйди.

Собиржонга олам қоронги. Ҳаммаси ҳам бир бўлди-ю, Аврангнинг бемаъни ўлими ҳам бир бўлди унинг учун. Елкасидаги азобли оғриқни ҳам унутди. Ичидан кизиб келган қандайдир изтиробли куч уни бир кўтарди-ю, аравадан тушишга дармони етмади, яна юмалади ёш дўстининг жасади ёнига. Қоронги тушган эди, осмон зим-зиё, факат қишлоқ уфқида иккита хира юлдуз милт-милт ёнади.

Кишлоққа кириб келдилар. Бу йўллар, бу тераклар, Пайкининг қора кўланкалари ҳам Собиржонга тақиш туюлди. Ўша мачит, минора, биқинида оташхона. Тошу тиканаклар билан ихоталанган оташхона майдони от-улов билан, хашак, тезак ҳиди, эшак ҳанграши, ҳайю ҳайт билан тўлиб кетди.

Собиржонни кўлтиқлаб оташхонага олиб кирдилар, оловга яқинроқ сўринга олача, лўла ташланган эди.

— Аврангни...— Собиржон нимадир демоқчи эди, етаклаб кирган одам тинчиди:

— Хавотир олманг, муҳандис, эрталаб саранжом бўлади, дамингизни олинг, ўзингизга қаранг... Чой!

Бу ҳалиги чўлоқ командир Пайкий эди.

— Муаллим...— деди Собиржон.

— Лаббай, мен сизни зўрга эсладим, айтмасалар, ўлай агар, танимас эдим, жуда ўзгариб кетибсиз, чой ичинг,— деб нон синдириди Нурмуҳаммад Пайкий. У сергапрок, лекин жуда жиддий эди.

— Муаллим, нега мундай қилдинглар ахир?! Сал эҳтиёт бўлсанглар... Биласизми, кимни нобуд қилдинглар!

Муаллим Пайкий кутилмаганда ўзгариб кетди, қаттиқ хафа бўлди.

— Сиз билмайсиз, муҳандис! — Овози шафқатсиз жаранглади.— Сиз ҳали ҳеч нарсани билмайсиз! Бу қишлоқда нобуд бўлган бегуноҳларни кўрмагансиз. Кўрмагансизу гапирасиз. Шудгорда тарик сепаётган пайтида қонига беланиб йиқилган ўсмирларни, кўксида гўдаги билан арикда ўлиб ётган оналарни кўрсангиз,

бир хато ўқ учун бизни бундай койимас эдингиз. Қе-чирасиз! — Муаллим чўлоқ оёғи билан дўқ-дўқ этиб чиқиб кетди. Собиржон тепки егандай ётиб колди.

Дарҳақиқат, Собиржоннинг бу одамлардан гина қи-лишга ҳаққи бормиди? Улар бу фожиавий ҳаётда кун-тун бедор туриб ўзларини муҳофаза қилишлари керак-ку ахир... Шафқатсиз кунлар! Муросасиз кураш. Бу беомон ҳаётда одамлар ҳам ўзгариб, бир руҳий со-вукқонлик ҳам пайдо бўляптими нима бало? Собиржон билган дили нафис одамлар... Мана бу муаллим нозиктаъб зиёли эди. «Бир хато ўқ учун...!» «Бир хато ўқ» кимни олиб кетганини суриштирмади ҳам. Авранг келажак учун кайта туғилган навниҳол эди... Ҳай, бу балки Собиржон учун шундай туюлгандир, бу балки Собиржон учунгина шундай оғирдир...

Олов тафти етиб келиб, уни элита бошлади. Атроф-даги яккам-дуккам чойхўрларнинг гурунги ҳам, ташқари-даги ғовур-ғувур ҳам пасайди. Собиржон нарироқда бир-бирига суяб қўйилган жўнгина эски милтикларни, уларнинг ялтираб кетган қўндоғида ўчоқ ёлкинини ил-ғадиу кўзи юмилди.

Сахарлаб оташхонага Гожсўхта кириб келди. У ўша-ўша ёздагидек ярим яланғоч, косовдай қоп-кора, ориқ, камгап, серҳаракат эди. Уни муаллим Пайкий топиб келтирган бўлса керак, индамай келиб, Собиржон-нинг елкасидаги қотган қонли ярани аччиқтош билан ювди-да, зигир ёғда пахта доғлаб босиб, оқ сурп билан қисиб боғлаб қўйди.

— Омадинг бор экан, йигит, суяк бутун, ўқ буёқ-дан кириб ўёқдан чиқиб кетибди,— деди Гожсўхта кетатуриб.

— Шошманг, табиб, ахир...

— Вакт зик, меҳмон. Бу уйинг куйгур «фидойи» лар дехотга биту чипқондан бўлак яна бирон фалокат олиб келган бўлмасин... Борай-чи.

Кейин кўча-кўйда ўтган-кетганинг кулоғини чўп

билан тозалаб, сочини олиб, мёю муртини тарашлаб ўтирадиган исқирт сартарош кирди. Уни ҳам Пайкий юборган бўлса эҳтимол, саккиз қават белбоғидан устара, қайроқ, қайчи, совун, яна алланималарни имиллаб битта-битта чиқарди-да, «Бисмилло!» деб, аввал Собиржоннинг бошини, иягини, ёноғини обжўш билан босиб-босиб уқалади, кекса бўлса ҳам узун, ингичка бармоқлари кучли, чайир, босган жойини оғритар эди. Эҳтимол шунинг учундир, соч-соқол ўсиб патак бўлиб кетган бўлса ҳам устара оғритмади. Собиржон қушдай енгил тортиб, чойхўр бўйдоклар ёнига ўтди-да, эчки сути билан чой ичгач, ташқарига чиқди, тунги ёмғирдай қолган кўлмак сувда этигини ювди.

Ҳаво салқин, намчил эди. Ялангоч дарахтзорларда сийрак туман яшириниб турибди. Тошфарч майдондан чиқаверишдаги деразасиз, узун, пастав бинолар ёнида лойга ботган ўзбек аравалардан қоп туширишяпти. Собиржон ўша томон юрди. Қоғоз қоплардаги оқ-сариқ нарса маъданий ўғит бўлса керак, уларни ёшу кекса деҳқонлар, гоҳо бошига хижоб тортган хотин-халаж битта-битта елкасига олиб, қаёққадир кўтариб кетмоқда.

Собиржон бир чеккада буқчайиб, томоша қилиб турган Низомиддин чолни кўриб қолди. Патуни ташлаб пийрону тумбон кийибди, устидан камзул. Неча ойлардан бери биринчи марта уйда ухлаб бир оз тиникқан бўлса ҳам, совуқдан терга пишиб қоп тушираётган юпун ҳамкишлопроцессори мунгли ҳавас билан бокар, ажин босган юзидағи кўзёшларини салла печи билан артиб кўяр эди.

— Ассалому алайкум, Низомиддин ота.

Чол ўз қишлоғига қайтиб, ўз исмини биринчи эшлишиими, кекса юзи балқиб кетди:

— Ваалайкум ассалому вараҳматилло вабарақатиҳу,— деди аликни бекам-қўст, ҳақиқий мусулмонча мукаммал қилиб.— Сиҳатингиз дурустми?

— Раҳмат, падари гулин, нима экан бу?

— Бу — кимё, болам, кимё... Мозори Шарифдаги мошинхонадан келган. Деҳқонларга мурувват қилиб ҳукумат берибди, ҳосилга мадад бўлсин деб.

— Сиз олмайсизми?

— Ери борларга бу, меҳмон болам. Ер олганларга.

— Булар ҳаммаси ер олибдими?

— Бари ер олган, болам. Маҳбубшохнинг ерларидан, жон бошига олти жарибдан...

— Маҳбубшохнинг ўзи қаерда?

— Шу ерда, тинч. Сиёsatни зап тушунади-да, садағанг кетай. Бошқалардек, мол-дунё деб жонини койитмайди. Юраги ҳам кенг, эсли одам.

— Сиз ҳам жўжабирдай жонсиз, билишимча? Олти жарибдан тегса, ўҳ-ҳў!

Чол кўзини артди.

— Ер бермаса ҳам, гуноҳимдан кечса, бола-чақам билан бир умр дуо қиласдим шу ҳукуматни, меҳмон болам... — У салла печини кўзига босганча аста бурилиб кетди. Собиржон фордаги бу сұхбатдошининг букчайган гавдасига узокдан караб қолди, кўнглида унга айтадиган гаплари кўп эди, унга, болаларига омад тиламоқчи, эртаги кун ҳакида, бу жойларга Аму суви келганда бўладиган ишлар ҳакида гаплашмоқчи эди. Ҳай, бунини ҳам вакти келар.

Энди Шокалон тоғадан хабар олиш керак. Балки у ерда Ғуломали ҳам пайдо бўлиб қолар, бу воқеаларни эшитган бўлса, Кобулда ўтиришга токати чидамайди.

Собиржон узоқ қидирмади, кўрган жойлари, Зулайҳо билан неча бор учрашган қадрдон теракзор, таниш кўрғон олди, шоҳ-шаббағаралари ёнида икки табақали дарбоза ўша вактлардагидек кия очик... Бироқ ичкарига бош сүкиб, Собиржон ҳовлини танимади. На ўчок яллиги, на от бойлайдиган қозиклар, одам шарпаси ҳам йўқ. Ҳовли ичкарисидан боғ-дараҳтзор эпкини ўрнига, ёқимсиз кул-курум ҳиди, куюқ ис келди. Собиржон адашдим шекилли деб, орқага қайтмоқчи

ҳам бўлди, ахир у бу ерда ҳар нарсани дарров танир эди-ку: супа, кудук, қари тут, этакдаги тераклар... У яна ичкарирокка кириб, боғ тўрнига кўз ташлади — ундан дов-дараҳт, кўшимча иморатлар, тоғанинг кўпдан-кўп уруғ-аймоклари турадиган ҳовли-жойлар... бари теп-текис бўлиб корайиб ётарди. Яланғоч тераклар коп-қора, баъзилари кўмирга айланиб, шоҳ-бутоқсиз диккайиб қолган. Тундаги ёмғирдан сўнг бу вайроналикдан нафасни бўғадиган нам кул ҳиди таралар эди.

Дарвозага якин ерда омон қолган даҳлизу пешайвонли жой, Шокалон тоғанинг ёш хотини билан турадиган уч бўлмаю бир меҳмонхона кимсасиз, очиқ деразаларидан елвизак тортиб, ҳувиллаб ётиби. Собиржон ўша таниш айвон томон бир неча кадам қўйди-ю, аграйиброқ тўхтаб қолди: айвон остидаги тагхона эшигига суюниб зах ерда ўтириб қолган одам диққатини тортиди.

— Ш... Шокалон тоға?

Ха, ўтирган ўша эди. Худди кечаги алпозда — соқол босган юзи ҳамон ювиқсиз, дастори тўзиқ, ғижим, қийшиқ бўйни кир латта билан ўраб боғланган, этиклари кўнжигача лой... Ўша қайтиб келиб ўтирганича ернинг захини ҳам туймай, тун бўйи ўтириб чиққанга ўхшайди. Кўзлари кип-қизил, лекин қурук, Собирга телбанамо, маъносиз боқди-да, саломига алик ҳам олмай, гўё ҳалидан бери ўзига маъқуллаётган гапини давом эттириди:

— Ҳамма гапи ҳакку рост чиқди... Ўртоғингизни айтяпман. Эл-юрт қадамига терс юрманг, бадбаҳт бўласиз, деган эди. Бадбаҳтлик бундан ортиқ бўладими! Бадбаҳт нима экан, моҳов, моҳовман! Қишлоғимга қайтибман, бирор келиб ҳолинг қалай деб сўрамади. Кўрдингизми? — деди у қўрғоннинг қорайиб ётган этакларини кўрсатиб.

— Бирор ўт кўйибдими?

— Ўт кўйса шунака куяманми! Қириб, ўлдириб

кетган! Уруғ-аймогимни битта қўймай, бола-чақасигача! Мен бадбахт, мана, эс-хушим жойида, тўнкадай бўлиб ўтирибман. Бошқа бирор бўлса аллақачон телбаланиб юмалаб қоларди, унга одамлар ачинишарди. Мени жин ҳам урмаяпти, ким ачинади? Бадбахт дегани шу-да.

— Ким қилиби ахир бу ваҳшийликни?

— Ким?.. Ўзимизнинг мужаҳидлар, фидойилар. Ким бўлар эди!

— Йўғ-э, нега? Сиз ўзингиз...

— Ха, уларни бирга олиб кетолмаган эдим. Унашмади. Гапимга киришмади. Мана шунинг учун уларни «ўзимизникилар»... — Шокалон хунук бақириб, юмалаб-юмалаб йиғлай бошлади,— демак, уларни мен ўзим... тушуняпсизми, ўз қўлим билан!.. — У қалтираган панжаларини кўзлари олдига ёзиб, сокқалари отилиб чиққудай тикилди-да, яна ёввойи товуш билан бақириб юборди. Лекин кўзида ҳамон ёш йўқ эди. Кечаси билан йиғлаб кўзёшлари қуриб қолганми ё ақлдан озиб... Ҳозир бу ҳам ажаб эмасди.

Бир оздан кейин дафъатан ўзгарди, овози юмшади, туриб жойига ўтирди-да, ялингандай сўради:

— Ким айбор, меҳмон, ким айбор? Мен тушунмаяпман... Айтинг-чи, мен сиз билан тўғри гаплашяпманми? Гапим телба-тескари, албатта, лекин эсим жойида, шундай эмасми? Факат тушунмаяпман: ким айбор? Буларнинг уволи, гўдакларнинг хуни кимларни тутади? Кечадан бери шуни ўйлаб ич-этимни ейман. Бордию Ёқубхонга эргашиб кетмаганимда, минг лаънатлар бўлсин ўша қора кунимга, бордию кетмаганимда... улар мени ҳам мана шу ерда сўйиб кетишарди ахир! Яхши бўларди, лекин яхши бўларди! Энди мен ёлғиз, дунёда бўридай яккаю ёлғиз бир умр виждон азобида яшаб нима қиласман?! Ўзингиз айтинг!

— Навжувон янгам...

— У мени ташлаб кетди, кеча келибоқ ота-онасикига жўнади! Маъқул қилди. Мен моховни бошига

урадими! Еш нарса, тог-тошда кўргани ҳам етади бояқишининг.

— Ўзингизни кўп ўртгайверманг, бўлар иш бўлибди... Кириб ётинг, ювининг, исининг. Гуломали келса, бир маслаҳат чикиб қолар,— деди бу гаплардан юраги эзилган Собиржон ўзи ҳам кетишга чоғланиб.

Тогани айвонга олиб чикиб ётқизгач, кўрғондан чиқаркан, бир-биридан оғир ўйлар юрагини сика бошлади. Одамлар ўртасидаги бу қадар шафқатсизлик нимадан? Бу мудхиш манзаралар тинч, фаровон замонда туғилиб ўстин одамни дафъатан эсанкиратиб кўйиши мумкин. Кураш, хўп, уруш, хўп... Собиржон буни тушунади. Лекин курашда, ҳатто урушда ҳам ўзига яраша адолат бўлиши керак эмасми? Урушнинг бундай ғайриинсоний тус олиши охир-оқибатда барибир адолат фойдасига олиб келади-ку. Мана «фидойи» лар ўз қилмишларидан даҳшатга тушиб, қишлоқларига, оиласларига қайтишяпти. Ёвузлик эмас, барибир яхшилик енгади. Шунинг учун, сустлашмай, нимадир қилиш керак. Ҳеч бўлмаса, шу қишлоқ учун, шу пайкиликлар учун, барча ёвузликларга қасдма-қасд, тезроқ нимадир қилиш керак. Энди бу одамлар билан бирга у оз бўлса ҳам оғир йўл босди, кўрқинчли чиғриклардан ўтди, қайнаб қони кўшилди... Мана бу йўлларда, бу теракзорларда Зулайхонинг муҳаббати қалбida лов этиб... авж ололмай сўнган бўлса ҳам, тафти колди, бир умрга колди.

Нимадир қилиш керак...

Шу чигал хаёллари билан дала йўлидан қайтаркан, қўқизини марзага қантариб кўйиб, бир парча ерда ғўзапоя юлаётган дехқонни кўрди. Юпунгина ёш дехқон ҳансираган сари бароқ мўйлови ҳурпаяр, қаддини ростлаганида чоллардек белини ушлаб атрофга қаарар эди. Икки боғлам ғўзапояга милтиғини ҳам суюб кўйибди.

Нимадир қилиш керак, деди яна ичиди Собиржон. Қилаётган катта иши мамлакатдаги бошқа жиддий ташвишлар билан қоришиб,чувалашиб, ўзи ҳозир

калавасининг учини йўқотгандек паришон эди. Анави деҳқонни кўриб, миясида нимадир сал тиниқлаши: она еру муқаддас жанг, халқ тирикчилигию инқилоб бир-биридан ажратиб бўлмайдиган, бир-бирисиз умуман бўлмайдиган нарсалар шекилли. Шунинг учун у Гуломалига баъзан: «Бошқа ишлар билан бўлиб кетдинг-ку», дея таъна қилганида, дўсти: «Бошқа эмас, ўша-ўша иш: факат мураккаблашиб, кенгайиб кетяпти», дер эди. Собиржон энди тушуняптики, Гуломали, ўзининг серташвиш, зик, асабий, ҳорғин, беором ҳаёти билан туғишган юртига ўхшаб кетаркан...

Йўлнинг бу томонидаги бутазор ортида қора тутун пуркаб ётган хумдоңлар, кейин яшил түғлар ҳилпираган мозор кўринди. Қатор дўмпайган тошлар, катта-кичик янги қабрлар. Қабристоннинг у четида беш-ўнта қария яна кимнидир ерлаяпти... «Авранг!» деган фикр бошига урилди Собиржоннинг, ярадор елкасини маҳкам ушлаганча, бутазорни оралаб югорди. Бу қандай бўлди-а! Уни хаёлдан чиқаргани қандай бўлди? Қаёкларда алаҳисиб... эси жойидами ўзи!

Нафаси бўғзига тикилиб, ҳаллослаб етиб борса, очик гўр ёқасида тобут турибди, ҳассакашлар даврасининг четроғида бош эгиб турган Низомиддин чол билан муаллим Нурмуҳаммад Пайкий «Сизни кидирдик» дегандай кия боқиб кўйишиди. Орада энг кекса, катта оқ саллали отахон ҳам янги келган кишига қараб кўйиб, давом этди:

— Мусулмонлар! Мархум мусофири экан, якин кимсаси йўқ, Мозори Шарифлик дейишиди, худо раҳмат қилсин. Бинобарин, ҳеч бирларингдан карздор эмасдир, розиризоликни энди мардумдан сўрайин...

— Унинг якин кишиси бор, отахон,— деди Собиржон ҳансираб.— Мен тутинган акаси бўламан. Унинг исми Аврангзеб, раҳматли отаси Афғонистоннинг илму фарҳангига машҳуру муҳтарам эди.

Ҳамма, айникса, муаллим Пайкий, ҳайрат ва

кониқиши билан Собиржонга бокди, кейин марҳумни энди кўраётгандай, унга ҳам қандайдир узрли ҳурмат назари билан узоқ тикилиб колдилар.

— Ҳай... Боракалло, тутинган акаси, укангиз Авранг-зебдан розимисиз?

— Мингдан-минг розиман! — деди Собиржон бош эгиб.

Қариялар жаназа ўқиб, жасадни ерлагандан кейин, Собиржон ҳам соғ қўли билан бир сиқим тупроқ олиб, аста севалаб қабрга ташлади.

Қайтишда чўлоч муаллим уни қўлтиқлаб, деди:

— Етиб келганингиз яхши бўлди. Маросимга одам тополмай... Мана бу қарияларни ҳам зўрға етаклаб чиққан эдим. «Мужаҳид» экан деб, гўрков ҳам кўнмайди денг!

— Чалкаш дунё! — деди Собиржон кўксидан ух тортиб. У Аврангнинг аравада ётиб келаётганларида айтган орзу-армонларини эслади. Бутун бу воқеаларда унинг учун энг ёркин нукта мана шу Авранг эди. Ҳали кафтига тупроқ олганида бадани жимиirlаб кетди: Авранг бўлмаганда бу кора тупроқ қаърида бугун ўзи ётарди ахир...

— Кеча мендан бекор хафа бўлдингиз, муаллим. Бу болани мен ҳам атиги икки марта кўрганман. Лекин вақт бўлганда сизга у ҳақда бир китоб нарсани сўзлаб берардим.

— Вақт ҳақиқатан ҳам зик, муҳандис. Сизни ҳам кидириб юришибди, марказдан қисталанг хат бор. Дараги чиқса, хабар қилинглар, дейишибди. Хабар бердик. Эртага яна меҳмон кутяпмиз.

— Ким?

— Сангкоса сув иншоотининг бош мутасаддиси келяпти.

— Бош мутасадди?

— Ҳа.

— Оти нима экан?

— Билмадим. Омон бўлсак эртага биламиз.
«Сангкоса сув ишооти!»
«Бош мутасадди!»

Шундай тушунчалар ҳам пайдо бўлибди-да!

Собиржон аза рутубатини ҳам, ўтган оғир воеалар ҳақидаги чалкаш, аламли ўйларни ҳам, яра яллигини, чарчогини ҳам елкадаги зил-замбил юқдай бирдан ташлаб юбориб, қадди тиккайброк қолгандай бўлди. Танига куч-кувват кириб, кўкси кўтарилди. Ўтда тобланиб, мусаффо ҳавога чиққандай тетик сезди ўзини.

Ғуломали... Ғуломалими — бошками? Инженер Ғуломали Коргар! Ўртоқ бош мутасадди! Ўртоқ Коргар! Ярашади, жуда ярашади.

Лекин у оғир касал эди. Собиржон дўстининг ҳужра бурчагида букчайиб узок титраб йўталганини, нурсиз йилтиллаган кўзларини, озғин юзини кўз ўнгиға келтириб, яна қоронгиликка чўккандай, хаёлга толди. Наҳотки, бошқа бирор бўлса? Ким бўлиши мумкин?

Собиржон оташхонадаги тўшагида туни билан ухламай эртани кутди-ю, лекин эртасига бош мутасадди келмади. Еган-ичгани ичига тушмай, кечгача бетокат шу атрофда айланиб юрди, йўлга тикилди. Муаллим Пайкий ҳам тоғдан қайтиб келган собиқ «фидойи» ларнинг чигал ишлари билан банд бўлишига қарамай, бесаранжом, чўлоқ оёғини дук-дук босиб, оташхонага уч марта келиб кетди.

Куз палласи кунлар бир тутам, ҳадемай қош қорайди-колади. Тунлар аёз эди, йўллар катқалок, от-улов ғицири, оёқ товуши узоклардан эшитилади. Тиник осмон юлдузларга тўла. Қимдир поёнсиз кўк баҳмалга ёниб турган беҳисоб чўғларни шундок сочиб юборгандай...

Собиржон кўнгли бир нарсани сезиб, ётогига киргиси келмай турган эди, йўлда узокдан мотор товуши эшитилди. Филдирак остида кўлмак музларини қисир-қисир синдириб, машина келиб тўхтади. Бу ўша бечора Булбулшо Гулбознинг эски сербезак «Бўрибхай» и эди.

Собиржон дарров таниди. Машинадан тушган почапўстинли одам шу ёкка караб тикка кела бошлади. Катта-катта одимлаб дадил юраётган бу новча, озғин киши Гуломалига ўхшамас эди, лекин Собиржоннинг юраги ҳовликаверди. Улар оташхона эшигидаги фонус тагида қучоклашдилар. Бир-бирларининг ҳидига, иссиғига тўймоқчидай, индамай узоқ қучоклашиб турдилар. Собиржоннинг бўйи пастроқ эди, энди эса у юпқароқ ҳам бўлиб колган, кенг-ковул почапўстин иккаласини бир кишидек буркаб турарди.

— Мен танбех олдим! — деди Гуломали болаларча қувонч билан, суюнчи сўраётгандай. Собиржон ҳам унга тикилиб, терисига сиғмай турарди: совукда дўстининг юзига ранг кирган, кечаги беморга сира ўхшамасди.

— Танбех?

— Сизларда танбех деган борми?

— Партия ташкилотиданми?

— Ха-да! — деди Гуломали оғзи қулоғига етиб.— Сенинг учун олдим! Сени анови хатарли сафарга юборганим учун!

— Бунинг нимасига қувонялсан? Танбех... Ёмон бўлибди-ку.

— Сенинг учун беришди ахир! Сенга жавобгарман. Сенинг учун жавобгар бўлишнинг нима эканини биласанми?! — деб Гуломали уни яна бир қаттиқ қучоқлаган эди, Собиржон ўнг елкасини ушлаб кийшайиб қолди.

— Нима бўлди, Собир?! Нима гап? — деди хижолат тортиб Гуломали. У кизил доғлар сизиб чиккан сурп билан қўпол килиб боғланган ярани энди кўрди.

— Ҳеч гап йўқ, кейин... кани, кирайлик, нима килиб турибмиз...— деди Собиржон оташхона эшигини кўрсатиб.

— Йўқ, ҳозир у ёкка кириб ўтирумаймиз. Сен ул-булингни ола чиқ, жўнаймиз, мен кечикдим.

— Менинг «ул-бул» им мана, эгнимда,— деди Собиржон,— кетаверамиз. Қаёққа?

Мотори ўчирилмай, ортидан паға буғ чиқариб турган «Бўрибхай»нинг ёнига бордилар. Машинанинг орқа ўринидигида икки қуролли «бодигар» лом-мим демай ўтирас эди. Собир саломлашаркан, «Оҳ-ҳо, иш катта-ку?» деб ўйлади ичида. Ғуломали кузовдан ўзиникидай яна бир калта пўстин олиб Собирга берди. Собир қўлининг чала шоллигини билдирамасликка уриниб, исқирт гуппи ўрнига янги пўстин кияркан, совукда қўй юнгининг илиқ ҳидидан димоклари қичиб, соғлом акса ургач, тетик тортиб кетди. Гавдаси ўзига ҳам басавлатроқ кўринди. Ғуломалининг ёнига чиқиб ўтиргандан кейин, фара ёритган тикка лой йўлга қараб, ғурур сезди ўзида.

— Қани гапир,— деди.

Ғуломали газ берди. Нотекис катқалоқ йўлдан шатур-шутир юриб кетдилар.

— Нимани гапираман, иш бошдан ошган, хеч нарса қилолмаяпмиз, буёқда сен йўқолиб... Она сутимни оғзимдан келтиришди. Хеч қаёққа йўқолмайди, топиб бераман, десам ҳам унашмайди.

— Танбеҳ мен туфайлими, нобуд бўлган техника учунми?

— Техника масаласида обдан мулла бўлдик. Энди карвонлар шундай курсовда келяптики, хотиржам бўл.

— Келяптими ахир?

— Қани, гапни чалғитмай, ўзингдан гапир, қаерда әдинг, ўқни қаерда единг, ярминг қани?

— Булбулшонинг болаларидан хабар ололмагандирсан?

— Айтяпман-ку...

— Бошлиқ деган ишни одамларга ғамхўрликдан бошлиши керак, ўртоқ Коргар.

Ғуломали қайрилиб қараб, маъюс жилмайиб қўйди:

— Сендай бир хизбий мушовир керак эди менга,—

Ғуломали курилишга ишчи кучларини сафарбар этиш қандай мушкул масала эканлигини сўзлай кетди. Кобулдаги, Мозори Шарифдаги сафарбарлик пунктлари хозиргача бор-йўғи бир юз олти кишининг рўйхатини берибди. Мутахассислар йўқ, шўравий мутахассисларни таклиф қилиш ҳакида элчихонада дастлабки мусоҳаба юргизишни Собиржондан илтимос килишмоқчи экан. Бош инженер ҳакида ҳам Собиржоннинг маслаҳати керак.

Собиржон караса, ўзининг ҳам хозирдан иши бошидан ошиб кетяпти, у ҳали лойихага киритиладиган тузатишлар ҳакида ўйлаши зарур. Лекин Собиржон бу қалашиб ётган чигал юмушлардан Ғуломалига ўхшаб боши ҳам бўлаётгани йўқ. Қайтага, башарасига фара тушгандай, чараклаб боряпти. Йўл-йўлакай Шокалон тоғанинг кўрғонига кириб ўтишни эслатмоқчи эди, кўяқолди: Ғуломали тоғасиникидаги фожиалардан бехабарга ўхшайди, тоға билан гаплашиш ҳам хозир унга осон эмас. Туратурсин бу ғалва, шундоқ ҳам боши ғовлаб ётибди.

— Хозир Мозори Шарифгами?

— Бош идорани ўша ерда қиляпмиз. Лекин аввал Сардорникига. Мен усиз ҳеч бир ишни бошлай олмайман, ўзинг биласан.

Ғуломали рулга сал энганиб, машинани дадил бошкарарди. Ҳали ҳам орик, киргий кўзлари чўкканроқ бўлса-да; ранг-рўйи яхши, йўл бўйи бир марта ҳам йўталмади. Ҳаво, йўл, бетиним ташвиш ҳар қандай хасталикни четга суради чоғи. Собиржон мамнуният билан ёндан тикилиб, унда куч-кувват ва саломатликдан ташкари, қандайдир ички фурур, ишонч ва баҳт нишоналарини пайқади.

Устки лой катлами музлаган нотекис йўл чирокда узокларгача жилғадай оқариб кўринарди. Чўккилар ортидан канакадир афсонавий маҳлукнинг якка кўзидаи олайиб ярим ой чиқди. Тун чексиз, гариб ёлғизликка ўхшайди, ой — унинг ҳасратли кўзи. Орқадаги

икки ёш солдат ҳам негадир сира индамас эди. Бундай тунда Собиржон ўз бошидан ўтган мудҳиш воқеаларни гапириб бериш эмас, эслашга ҳам юраги дов бермай турибди.

Саргузаштларини у Содиқ Сардорникига етиб борганларидан сўнг, бобонинг таниш врачини чақириб, ярани ювиб боғлаганларидан кейин, дастурхон устида гапириб берди. «Мужаҳид» ларнинг карvonни тўсиб яксон қилишидан тортиб, тоғ-тошдаги ғариб қароргоҳ, Зулайҳонинг тунги қарғишилари, заҳ фору «чорқат» даҳшатлари, тош майдондаги кутимаган тўқнашувлар ва конли воқеа, оломоннинг қайтиши, Аврангнинг бемаъни ўлими, Пайки қишлоғининг аҳволию собиқ «фидойи» ларнинг аянчли тақдирларигача узок ҳикоя қилди. Жуда кексайиб қолган бўлса ҳам, бу икки қадрдоннинг омон қайтганига қувониб кетган Сардор букилмайдиган оёғини танча остига узатиб ўтириб, ҳикояни диккат билан тинглади. У сўнгги вактда ҳеч каёқка чиқолмай, оғир ўйлар билан уйда ўтириб қолган эди. Бу воқеалар унинг учун мамлакатнинг, даврнинг кўзгусидек туюлиб, ёшларга, уларнинг иноқлигига, беҳаловат ҳаётдан нурланган юзларига ҳавас билан тикилиб ўтириди.

— Менинг назаримда, бу воқеаларда эсда қоладиган энг ёруғ нукта — Авранг,— деди Собиржон ҳикояси ни якунлаб.— Ўотасининг бевакт узилган умрини маъқул даражада якунлади, Чорданаҳрга зилол сув таралиб, водийга жўшкин ҳаёт келса, дўстингизнинг эларо кутлуғ номи батамом тикланади, хурматли Сардор.

— Иншоолло,— деди оғир ҳикояларни тинглаб толиққан Сардор. Калта тарашланган мўйловида битта ҳам кора қолмаган, оқ юзида гўё билинар-билинмас ёпишиб турар, бошидаги кора баҳмал фас эса тун ўртасида яна ҳам тимкора бўлиб кўринар эди.— Баъзан нихоятда оғир кўчса ҳам, охир-окибат ҳамма ишлар ўзимиз ўйлаганча боряпти, биродарлар. Қани, энди дам олинглар, тун ярим бўлиб қолди...

Қари офицер гавдасини тиклаб, оёғини зўрға ёзди-да, яхши тушлар тилаб, ётогига чиқди. Ёшлар тўрт девор токчаларига китоб тахланган меҳмонхонадаги танча атрофида ётиб қолишиди.

— Сенда бир гап бор, Ғуломали,— деди Собиржон ёлғиз қолганларидан кейин чироқни ўчириб ётаркан.— Қандайдир, ёш боладай баҳтиёр кўринасан.

— Ростданми? Ундаи бўлса яхши эмас... Бировлар, мутасадди бўлганига боши осмонда, деб ўйлашлари мумкин.— Ғуломали ҳам сандал тафтида исиган кўрпани оёғига тортди.— Аслида, гап бундай, Собир. Ўша Кобулдаги хужрада, сен лойиҳачилар билан қоласан, техникани қабул қилгани ўзим бораман, деб туриб олдинг-а? Мен унамадим, эсингдами? Аслида, ичичимдан Кобулда бир кун бўлса ҳам қолгим келиб турган эди, касаллик баҳона бўлдию жон деб қолдим. Кечир... Сенинг бундай кўргуликларга дучор бўлишингни билганимда...

— Галиравер.

— Аслида ўшандаёқ сен айтгандай баҳтиёр бола ҳолатида эдим. Умрим бино бўлиб ҳеч қачон, ҳеч қандай шароитда бундай иродам сусайган эмас...

Улар аzonгача ухламай, шу хилда шивир-шивир қилиб гаплашиб чиқишиди.

Эртасига Ғуломали ташқарида бодигарларини уй-фотиб, машинада қаёқкадир отланганида Собиржон жанжал кўтарди.

— Қаёқка? Мен-чи?

— Сен тамом соғайгунингча шу ерда ётатурасан, доктор билан келишдик, катнаб даволайди.

— Сиз ўзингиз соппа-соғсиз! Биз касал! Менга қара, баҳтиёр, мени тўшакка михлаб кетадиган пайтингми ҳозир! Мен ишга шўнғисам қайтага отдек бўлиб кетаман, ха!

— Йўқ, доктор кўнмади. Яранг неча кундан бери

қаровсиз, ёмон газак олиб кетибди, деяпти. Ишдан хавотир олма, биратўла тўртта ўлимдан қолган одам жиндак ётишга ҳаққинг бор!

— Сардор шу ёшида улусма-улус юрадио мен ётаман, шундайми?

— Сардорники — ваъз айтиш. Ишга ярамайсан деганим алам қиляпти сенга, биламан, лекин...

— Бўймаса, одам йигиб бер, мен ҳам «ваъз» айтаман: Катта Фарғона канали ҳақида ҳикоя қилиб бераман, ҳов сенга гапирганим.

— Катта Фарғона канали — афсона. Бу ерда унга ҳали ҳеч ким тушунмайди, ёт.

Собир бунга ҳам унамай, шошиб кийина бошлаган эди, Ғуломали уни ўтқазиб, бошлиққа хос босиқлик билан гапирди:

— Энди сенга очигини айтаман: яранг... хавфли экан. Идраб-ириб кетиши мумкин, деб хавотир оляпти доктор. Сени бир марта ўлимга юбордим, бас. Тушунишинг керак.

— Одамларга ғамхўрлик деганда мен...

— Бас, гап тугади.

Бу бош мутасаддининг биринчи буйруғидек янгради.

Шундай қилиб, Собиржон Содик Сардорнинг таниш врачи муолажасида, шу ерда ётиб қолди.

Мен уни биринчи бор лойиҳачилар группаси ишлаттган ертўланинг катта залида кўрдим. Неон чироқлари ёритиб турган чизмакашлик столи ёнида биринчи тўғоннинг вертикал унсурларини оқка кўчираётган экан. Гаплашганимиз йўқ, отини ҳам сўрамадим, кўзларимиз тўқнашди, холос, лекин ўша кечаси ухлаёлмадим. Сира ухлаёлмадим, ажабки, йўталим ҳам қаттиқ тутмай қўйди, туни билан юриб чиқдим. Менга нима бўлди, билмайман, аzonда туриб ҳаммадан олдин борибман яна ўша ерга. Қиз шўндай бўлишини кутгандай, тағин кечаги қараш билан сал жилмайиб

ҳам кўйди. Мен келишмаган ишлар қилдим: юмушим бўлмаса ҳам ўша атрофда айланавердим, кетолмадим. Қизларга хушомад қиласиган турқим йўқлиги, ҳозир бунинг вақти ҳам эмаслигини, бу қиздан ўн-ўн икки ёш катталигимни ҳам билардим, лекин барибир ёнидан кетолмадим.

Гаплашдик. Оти Шоиста экан. Қора, қуюқ сочи қирқилган, ихчам, ўсмир йигитчадай пишиқ гавдали, қарашлари тийрак, эскироқ бўлса ҳам чийдухобадан европача тикилган костюм, пошиали этикча... Кобул университети политехника факультетининг учинчи курсида ўқир экан, бир неча қизлар қатори уни ҳам бу ерга чизмакашлик вазифасига шошилинч сафарбар этишибди. Ешликнинг сехргар жозибаси барқ уриб турган корача юзига кўз соглани журъат этолмай, узун-узун бармоқларига, кучли кўлларига қараб, ёнида ҳаддан ошиқ узок туриб қолдим, кўзларимиз учрашганда сездимки, у мендан норози эмас.

Шунинг учун эртасига яна келдим. Лойиҳачилар ёнига қатнаб туришим табний, лекин ҳадеб бу қиз атрофида айланаверишими... Бунинг ноқулайлигини ўзим ҳам пайқар эдим-у, бошқа ҳеч иложини тополмадим. Ҳаловат йўқ, шунча тикилинч ишлар турибди, лекин ҳаёт гўё факт шу ерда эди. Учинчи куни ҳам келдим. Энди бошқа чорасини тополмай, Шоистага очигини айтдим: шундок-шундок, шу ёшга етиб ҳеч қизларга бундай гапни айтган эмасман, сизни кўриб, ҳаловатим йўқолди... Гапим чиндан ҳам самимий чикдими, қиз хафа бўлмади. Факат:

— Севги ҳам шунаقا бўладими, муаллим...— дея ерга қараб кулиб кўйди холос. Аммо сездимки, шу зумдан юрагига ғулгула тушди. Кўзларимиз учрашганда у ичидаги ўтни яширишга уринар, студент қизларда кам учрайдиган қишлоқи бир ибо билан ерга қарап эди.

У мендан кўзларини яшира бошлади. Лекин якинлашганимда худди бутун вужуди ловиллаб кетар эди.

Менинг аҳволимни айтинг энди. Умримда кечирмаган алғов-далғов ҳислар. Шундай паллада муҳаббатдан гапирганларга киноя билан терс қараб юрган одам гўё ҳамма ишлар жойидадек, кўнглим кўтарилиб, учиб-елиб юрадиган бўлдим, касаллигим унут бўлди, олам гулистон. Баъзан эс-ҳушимни йиғиб, бу қадар енгил бўлиш керак эмаслигини ўйлайман-у, лекин, барибир... Ўзингиз ўйланг, мендек анча ёшга бориб, муҳаббатнинг нималигини ҳали билмаган, кечаю кундуз иш билан банд, ҳаёти доим хавотирда бўлган касалманд бир одам учун кутилмаган бу нафис, дилбар ҳислар, бу мўъжиза — тақдирнинг катта инъоми эмасми!

Қиздан жавоб кутдим, қандайдир бир тарзда билдириш керак-ку. Биламанки, ўз оғзи билан ҳеч нарса айтмайди. Очиккина қиз бўлса ҳам, ички мусаффо бир ҳаё доим сезилиб турарди унда. Кейинги кунларда ўйчанроқ ҳам бўлиб қолди.

— Шоиста...— дейман ёнида узоқ туриб қолсан, бошқа сўз тополмай. Унинг ўзига оддийгина қилиб, ҳадду умид билан исмими айтолганлигимнинг ўзи менга ғалати туйгулар бағишлайди.

— Муаллим...— дейди у ҳам, бошқа гап айтмайди. Кўнглимда кувончли жумбок билан яна кетаман: балки шунинг ўзи унинг жавобидир. Лекин мен унинг оғзидан ҳеч бўлмаса ўз исмими эшитгим келарди. Исмими билади, бу ерда менинг исмими билмаган ходим йўқ. Электр чироқ тортиб, қайта жиҳозланган бу катта ертўлада хоналар, заллар, йўлаклар кўп, ҳаммасида бизнинг лойиха билан банд мутахассислар, мен улар билан кунда мулокотда бўламан, маслаҳат бераман, баҳслашаман, муддатларни эслатиб, қисталанг қиласман. Мен ҳали қурилишга мутасадди қилиб тайинланганим йўқ, лекин кўпчилик буни олдиндан сезгандек, ҳурмат-эътиборимни жойига кўяр эди. Худди шундай пайтда, ўчакишгандек ёшгина бир хоним соҳибнинг ёнидан кетолмай қолсан бўладими!

Бир қарашда, бизнинг муносабатларимиз очик-ойдин, лекин мен яна ҳам аниқлагим, тўғрироғи — у билан холироқ учрашгим, тинмай гаплашгим келар эди. Билмадим, ҳамма севишганлар ҳам шунақа бўлармикин, сабрсиз эдим, дилимда Шоистага аталган гаплар бит-мас-туганмасдай, биз бўлсанк, иш пайти, оёқ устида, факат кўзлар учрашади. Ё энг ширин туйғуларимни изхор этиб, чиройли бир мактуб битиб кўлига тут-қизсаммикин, сал кўнглим ёзилар эди. Ўйлаб қарасам, бу ҳам ёш боланинг ишидай туюлди. Катта, жиддий одам қандай бўлиши кераклигини яхши тушунаман-у, эрталаб яна Шоистанинг ёнида пайдо бўламан.

Бир куни у жуда жиддий ҳолатда юзимга алла-қандай қадрдонларча ишончли бир назар ташлади-да, ўёқ-буёкка аланглаб олиб, енг ичидан чиқариб менга кичкинагина бир қофоз узатди. Хат!

Ичимга сифмай, қаёқкадир кетдим. Қарасам, ташқарида юрибман. Ўзимни каёқка қўйишини билмай, шошилиб уйга жўнадим. Чўнтағимдаги қўлимда Шоистанинг хати терлаган кафтимини худди чўғдай куйдирав эди. Айтишга юраги дов бермай, ҳамма гапини хатга ёзиб солибди-да. Оқилагинам! Яхши. Бу — суҳбатдан ҳам яхши. Уйга бориб, бафуржа, танамга яйратиб ўқийман. Қайта-қайта ўқиш ҳам мумкин. Мен шу ёшга кириб қизлардан биринчи марта хат олишим.

Кеч кириб колган эди. Хужрада чирокни ёқиб, шошмай ечиндим, кейин термосдан эрталабки илимилик кофени пиёлага қуиб олдимга қўйдим-да, бамайлихотир ўтириб, хаяжонни сал босгач, хатни очдим...

Очдиму ўрнимдан сапчиб туриб кетдим. Қоғозни чироққа солиб диққат билан тикилсам, бу Шоистанинг хати эмас! Имзоси ҳам йўқ. Араб алифбосида икки энликини ёзув. Икки такрор ўқиганимдан кейингина миямда маъноси базўр ойдинлашиб, баданим жи-мирлаб кетди. Эшикка отилдим. Ташқарида қора тун, қаёққа ҳам бораман. Қайтиб кириб «хат» ни негадир

яна бир марта ўқидим: кимдир Шоистадан бизнинг қидирув группамизнинг материаллари қаерда сакланишини аниклаб беришни талаб қиляпти! Пўписа, шантаж.

Мана сенга муҳаббатнома! Бошим ғувуллаб, ўтириб қолдим. Бизнинг икки йил дала-даштда юриб тўплаган материалларимиз, уларни қандай бўлмасин йўқ қилиш кимларга кераклиги тахминан маълум. Лекин нимага Шоиста? Нега келиб-келиб уни танлашган?

Ха, бизнинг ўнлаб қалин-қалин папкаларимиз ҳозир лойиҳачилар қўлида. Ертўланинг темир сейфида сакланади. Бинога ўт кўйиб ҳам, портлатиб ҳам уларни йўқ қилиб бўлмайди. Бунинг учун уларнинг қаерда сакланишини аниқ билиш керак, сейфларга йўл топиш керак. Йўлни эса Шоиста билади. Бу тақдирда... унинг ҳаёти ҳозир хавф остида-ку!

Нима қилиш керак? Киз ё ўша шантажчиларнинг талабини кондириши керак, ёки... Шоиста ўз бошига тушган бу хатарни англайди албатта. Шунинг учун менга таяняпти. Унинг безовта, умидвор қарашларини яна бир бор кўз олдимга келтириб, бутун мудҳиш маъносини энди тушундим.

Уни кутқазиш керак. Нима қилиб бўлса ҳам кутқазиш керак.

Тунда туртиниб ўртоқларимнинг олдига бордим. Хизбий созмонлар ҳозир кечалари билан бедор. Ҳовлиқиб вазиятни ҳикоя қилиб бердим. Мен шошиб, масалани торроқ ўйлаган эканман, ўртоқлар ҳушимга келтириб кўйиши: гап чизмакаш қизни кутқазишдагина эмас! Ҳозир шаҳарда кутилмаганда муҳим-муҳим объектлар портлаб харобага айланяпти, энг керак одамларимиз ҳалок бўляпти, кунига неча жойда фожиа! Шаҳарда яширин ишлаётган қўпорувчи тўдалар бор. Лойиҳа материалларининг кетидан тушишган бўлса, шу захоти қатъий эҳтиёт чораларини кўриш керак. Ўртоқлар давлат аҳамиятига эга бўлган бу масала билан астойдил шуғулланадиган бўлишди-ю, Шоистани ҳам эсдан

чиқаришмади. Бир тўхтамга келингач, менинг кўнглим сал таскин топиб, эртасига тонгдаёқ Шоистани чизмакашлик столи ёнида кутдим.

У, ҳеч нима бўлмагандай келдию одатдаги ишига киришди. Менинг нима фикр билан келганлигим уни гўё қизиктирмас, қарашлари сўлғин, сал асабийроқ кўринар, лекин одатдагидек камгап эди.

— Шоиста... Сиз энди бу ерда ишлаёлмайсиз,— дедим унинг ёнига бориб.— Буни ўзингиз тушунсангиз керак...

— Ҳа, энди мен кўча-кўйда ҳам юролмайман. Келишимда бир дўкондор: «Хоним соҳиб, мактубни олдингизми?» деб йўлимни тўсди.

— Ҳамма зарур тадбирлар белгиланди. Дўкондорнинг ҳам чорасини кўрамиз. Сизни эса ҳозирча бехатар жойга...

Киз «йўқ» деб бош чайқади.

— Шоиста, ўжар бўлманг, нима қилмоқчисиз?

— Билмадим... Битта дўкондорни оласиз, йўқотасиз. Хавф-хатар эса ўша-ўшалигича қолади.

— Бошқа илож йўқ. Шоиста. Биз шундай қарорга келдик.

— Йўқ. Мен бўлмасам бошқани топади улар,— деди қиз.— Мен яширинмайман.— Бир оздан кейин енг ичидан янга бир хат олиб менга узатди.— Бунисини пuanтунда¹ ётоғимдан топдим.

Мен ҳайратда конвертни олиб дарҳол очдим. Унда хат йўқ эди. Факат бир фотосурат чиқди. Суратда кексароқ одам, боши қайчӣ билан қирқилган, бош алоҳида, гавда алоҳида...

— Ким бу?

— ...

— Ким бу, Шоиста?

— Дадам. Дадамнинг сурати. У киши у ёқда... Тогда, мужаҳидларга қўшилиб кетган эди.

¹ Университет.

— Хў-ўш...—дедим мен бўлак гап тополмай.
Мана шунинг учун Шоистани танлашган экан-да.
Миямга хеч тузукроқ фикр келмас эди.— Энди нима
қиласиз? Бу очикдан-очик ваҳшиёна таҳдид-ку!

- Ха, уларнинг айтганини қиласам, дадамни...
- Уларнинг айтганини қилиб бўлмайди, Шоиста.
- Биласан.
- Нима қиласиз бўлмаса?
- Мен аввал дадамни кўришим керак.
- Шоиста?!
- Менга аввал дадамнинг ўзини кўрсатишсин.

Тиригини!

— Уларга ўзингизни топширмоқчимисиз! Шоиста,
бу — телбалик!
— Бораман, кўрсатишсин.
— Кейин-чи? Улар ҳамма нарсани айтишга мажбур
қилишади. Биласиз-ку, уларда бунинг учун минг хил
қийноқ усувлари бор. Йўқ, қайтинг бу маънисиз
қарордан!

— Керак бўлса, уларга материалларнинг турган
жойини айтарман. Сиз ҳам унгача чорасини кўрарсиз
ахир.

— Бу тўғри, лекин сизни каллакесарлар ихтиёрига
топширолмайман, юбормайман.

- Бўлмаса нима қиласиз, айтинг.
- Бошка чора топамиз.

— Мен дадамни кўриб, тирик эканлигига ишонгач,
уларга ваъда бериб қайтиб келаман. Кейин сиз топган
чорангизни кўраверамиз.

— Йўқ, улар сизни ҳам, отангизни ҳам нобуд
қилишади. Кейин, сиз уларни қандай топиб борасиз
ахир?

— «Дўкондорим» топиб беради. Уларнинг ини ша-
ҳарда, биламан. Кундузи дўконда илжайиб ўтиради-
лар-у, кечаси мачит, мактаб, касалхоналарни портлатади-
лар, одамни молдай сўяди бу художўйлар!

Шоиста ўз фикрида қаттиқ туриб олди, мен уни ўзга ҳеч кандай режага кўндиrolмадим. Аммо унга ўзимга ишонгандай ишонар эдим. Кўриб турибманки, отаси унинг учун ҳаёт-мамот масаласи, аввало унинг дунёда борми-йўқми эканлигини билмоқчи, агар ҳаёт бўлса ким томонда, нега уни ўлдирамиз деб таҳдид қилишяпти? Шоиста тўккиз ойдан бери отасининг дарагини тополмай, уни ўлдига чиқариб юрган экан. Бирдан мана бу хабар: маслакдошларининг ўзлари унинг ҳаётига таҳдид солишяпти! Шоистада бу, кўркув билан бирга, қандайдир қувончли титрок уйғотди: эҳтимол отаси ўша чиркин эътиқоддан қайтгандир... Ҳар қанақа хавф-хатар бўлса ҳам, Шоиста буни билиши керак, отаси тириклигига буни билиши шарт. Ҳар унинг ҳаёти ҳали олдинда, университетни битиради, мутахассис бўлади. Отаси ким, кимнинг қизи у? Бу унга жуда зарур, умр учун, келажак учун, виждон учун зарур!

Мен унинг бу хатарли аҳдини шундай маънода тушундим. Агар унинг ўрнида бўлганимда мен ҳам худди шундай қилардим.

Шоиста кетди. Қаёкка кетганини биз билмаймиз. Бу ҳаммамиз учун ҳам жуда қалтис таваккал эди, мен учун эса... Мен худди кўр устида оёқяланг юргандек типирчилаб, ҳар зум хабар кутаман. Лойиҳачилар ишлайдиган жойда барча эҳтиёт чораларини кўрдик, лекин бу мен учун ишнинг ярми эди холос.

Икки кечаю кундуз ўзимни кўярга жой тополмай юрдим, кечалари ҳужрам эшигининг орқасида ўтириб чиқаман, кундузлари — ертўлада: қаерда у, тирикми, нималар кечяпти бошидан?

Учинчи куни Шоиста пайдо бўлди. У бирдан озиб кетибди, ҳорғин кўзлари сирли ёнарди, яна ҳам дилбар кўринди кўзимга. Тағин ҳеч гап бўлмагандай, механик жазварларини олиб таҳтага ўрнатди. Мен дарров яқинлашдим, орадаги сирли ва хавфли воқеаларни бу ерда

факат иккаламиз биламиз. Менинг савол назаримни пайқаб, ишдан дикқатини узмай, аста гапирди:

— Менинг зиммамдаги ўша мажбурият ўз кучида қолади.

— Яхши... отангиз?

— Кўришдим. Эшоннинг этагини ушлаб кетган мурид даҳрий бўлиб қайтиби,— деди қиз маъюс жилмайиб.

— Қайтиби?

— Уни ўзингиз тушунган маълум мақсадда олиб келишган.

— Демак... Фотосурат ҳам эскича қолади?

— Ха, ҳамма вазияту шартлар эскича.

— Бу яна боши берк кўча-ку? Энди бизнинг шартимизга кўнасанизми?

— Ўйлаб кўрайлик, акои Гуломали.

Мен унинг оғзидан ўз исимини эшитдиму орзу килганимдай кувонолмадим. Шоистанинг хаёти мен учун ҳамма нарсадан ҳам киммат. У эса буни тушунмаяпти. Унинг бу шаддодлиги ақлимга сифмас эди. Вазиятни таҳлил қилишга уриндим.

Хўш, уни кечаси болопўш дўкони ёнидан ёпик машинада кўзини бойлаб олиб кетишибди. Шоиста қаёқка бориб келганини билмайди. Тахминича, қариб бир соат юришган, айланма йўлларни босиб, пасқам жойда тўхташган. Шоистанинг айтишича, бу жой шаҳарнинг ичиди, чунки машинадан тушгандан кейин уни қандайдир жинкўчалардан олиб ўтишган, сассик ховуз ҳиди, оёқ остида ҳазон шитирлаши — булар факат шаҳарда бўлиши мумкин. Лекин шаҳарнинг қайси қисми, қайси бурчаги — буни аниқлашнинг иложи йўқ.

Шоистанинг отасини ҳам тоғдан шу усулда олиб келишган, у ҳам омборга ўхшаш катта уйда ҳибсда ётган экан, қаердалигини ўзи билмайди. Тоғда у дастлаб жигар касалига дучор бўлиб, уйга қайтиш ҳақида биринчи марта оғиз очганидан кейин бошликларнинг

таважжуҳидан қолади. Уни «жиҳад» га олмайдиган бўладилар. Ишончни йўқотган бундай текинтомоклар одатда зимдан даф қилинارкан, лекин отанинг омади юриб, унга қандайдир эҳтиёж туғилиб қолади. Соҳиб офицернинг бўйруғи билан уни бир кечада шу ерга олиб келиб ташлайдилар.

Ота-боланинг учрашувини тасаввур этолмайман, Шоиста ўз ҳикоясида шахсий туйғуларга доир жойларни ташлаб ўтди. У кўпроқ ўша жой, унинг белгиларига эътибор қилганини гапирди. Шубҳасиз, бу — қўпорувчи гурухнинг яхши никобланган яширин қароргоҳи. Дера-засиз бинонинг омборга ўхшаш катталиги, тўрдаги баландликда кичик чойхона, айғоқчидай шубҳали одамларнинг аланг-жаланг кириб чикиб туриши, бинонинг чор атрофи хуғя қўрикланиши — ҳаммаси шундан дарак беради. Шоистанинг бемор отаси жинчироқ тагида, хашак устида ётиб, қизига яна кўп нарсаларни чала-чулпа шипшиганд, лекин булар тахмин, текшириш керак... «Даҳрий бўлиб қайтиби» деганидан, яна бошқа гаплар ҳам бўлганга ўхшайди-ю, Шоиста уларни изоҳламади.

Иккинчи куни борсам, Шоиста ўзининг чизма столида хитой қофозга нималарнидир чизаётиди. Бу ерда кундузи ҳам чироқлар ҳамиша ёниб турарди, соя томонда Шоистанинг ёноғи йилтиллаброқ кўринди. Разм солиб, қўлидаги қофознинг нима эканини тахминладим-у, кўзларимга ишонмадим.

— Шоиста?!

У бошини кўтариб менга маъюс қаради. Қўл остидаги хитой қофоз — лойиҳачилар ишлаётган шу ертўланинг плани эди: ҳоналар, заллар, зина ва эшиклар... Мураккаб йўлаклар лабиринти билан айланма босқич алоҳида белгиланган...

— Материалларимиз шу ерда-а? — У қалам билан туртиб кўрсатди.

— Дейлик, ҳа... — дедим мен уни танимагандек тикилиб.

— Аниқ бўлиши керак, муаллим, шу ердами?

— Да, шу ерда. Лекин нима бу, ким учун?

Шоиста ички қийнокда бир оз жим ўтиргач, жавоб берди:

— Мана шу план эвазига менга ҳаёт ваъда қилишган. Ердам беринг, план шубҳа солмайдиган бўлиши керак, акс ҳолда...

Мен бу қогозга яна қарадим-у, планга тузатиш кириладиган, Шоистага ёрдам берадиган алпозда эмас эдим, ағрайиб қолдим. Бу қиз бир кун эмас бир кун менинг юрагимни тарс ёради!

— Ҳам... ҳаммаси тўғри, лекин буни...

— Тезроқ бўлинг, уйга бориб ҳали буни камзулимнинг астарига тикишим керак. Эрталаб муддатим тугайди.

— Янами, Шоиста?! Ахир мен... Биласизми, мен сизни ҳозир сарандойларга ушлаб бераман! — дедим қоним қайнаб, ўзимни тутолмай. Қиз индамай, бош эгиб қолганидан кейингина хушимни йиғиб, яна уни тушунишга уриниб кўрдим.

— Сарандойлар ўзингизга керак бўлади, муаллим,— деди қиз. Жаҳли чиқди шекилли, отимни атамади.— Мен буни ваъдамга мувофиқ олиб бориб бераман, улар ваъдаларига мувофиқ мени тинч қўйишади. Сизлар ҳам бу ерда индамай ўтирмаисизлар-ку... Улар бундай операцияга анча одам юборишса керак. Бу — битта дўкондор эмас-ку ҳар ҳолда, тушундингизми? Бордию операциялари барбод бўлса... Бунга мен айборд эмасман.

— Хом гап бу, Шоиста!

— Гап шу. Нима юз берса ҳам, мен дадамнинг ёнида бўламан.

Қиз изтиробда эди, кўзларида дардчил бир таваккалчилик. Назаримда у кўра-била туриб ўзини ўтга ташляяпти. У берган план асосидаги душман операцияси барбод бўлади жаллодлар уни тирик қўядими? Шуни тушуна туриб, уларнинг инига ўз беғи билан кириб бориши...

— Сиз мени ҳам аямаяпсиз, Шоиста...

— Мен сизни яхши кўраман, Ғуломали муаллим.—

Унинг секин айтган шу сўзларидан қулогим тиниб, кейинги гапини эшитмай қолдим. Бу — муҳаббат изҳори эди... Йигитлар бир умр кутадиган шу лаҳза менга келганда татимади. Кўзимга ёш сизиб чиқди. Шоиста давом этди:

— ... Менинг шу ерда, ёткодами, кўчадами бекорга ўлиб кетишими истамайсиз-ку? Улар мени отам илинжида қармокка илинтириб, қабиҳ ишга солишимоқчи. Қани, ўша инларига яна бир борай-чи! Ҳеч бўлмаса... мен курашсиз ўлмайман, амин бўлинг.

Мен унинг олдida тиз чўкишдан ўзимни зўрға тийib қолдим, атрофда одамлар бор эди. Лекин кўксимдан ёлқинланиб келган сўзларимни ичимга ютолмадим, четга караб, ўт пуркагандай шивирладим:

— Менга ҳеч қандай ўлимингиз керак эмас! Менга тирик, тирик Шоиста керак, тушуняпсизми? Топдим деб, олдиндаги бутун умрим ярқ этгандай кувонган эдим, энди уни яна йўқотсан, яшашдан маъно қолмайди. Шоиста, ўз жонингизга шафқатсиз экансиз, менга раҳм қилинг.

— Мен ҳозир орқага қайтсан, худди айтганингиздай, биз бир-биримизни албатта йўқотамиз, Ғуломали муаллим,— деб секин, қиска жавоб қилди у. Қоронги бурчакка тикилиб турган нам қорачикларида шундай бир катъият ёнар эдики, сўзларимнинг давоми бўғзимда қолди. Ўзимда-ку, Шоистани вактинча душман кўзидан яширишдан бошқа бир тадбир ё таклиф йўқ эди, буни эса у катъий рад этган. Ожизлик ичимни бурдалар, вакт эса тамом бўлиб қолаёзган эди. Чорасизликдан имон сусайиб, ўша лаънати папкалар ёнса ёниб кетмайдими, деган густоҳлик ҳам келиб кетди кўнглимга. Кейин ўзимни ўнглаб олиб, атрофга қарасам, стол ёнида Шоиста йўқ! Ўз жонига бундай телбаларча беомонликни қиз болада эмас, ман-ман деган мард йигитларда ҳам кўрган эмасман.

Бу ҳайрат охири мени кўргуликка кўндирид, таваккал деб жон-жаҳд билан ишимга киришдим, хизбий созмонда ўртоқларимнинг жанговар қайфияти бўшашган иродамни тиклади.

Операция осон, лекин уни пухта ўтказиш, иложи бўлса бу ишни ортиқча суронсиз, ими-жимида бажариш, мумкин қадар кўпроқ одамни тириклай кўлга олиш зарур, деган вазифа қўйилди. Ҳозир тунлар узун, қоронғи, кўпорувчилар бундай кулай пайтни қўлдан бермайди, шай бўлиш керак.

Аммо менинг сабру тоқатимни синамокқа ахд қилгандай, улар уч кун кутдиришди, факат учинчи куни ярим тунда шарпадек пайдо бўлишди. Кутганимиздай, қуролли коровул кўйилган катта эшикка яқинлашмай, ховлидаги орқа деразани роми билан олиб, икки эшикнинг кулфини бузиб киришди. Кўлга олиш учун ичкариги тор йўлакни танлаганмиз — эшик-дераза йўқ, бетон пол, бетон девор, шифти баланд, хуллас — бундан ҳам кулай копкон бўлмайди. Тахминимизча, дераза тагида қолдирилган айғоқчини ҳам ҳисоблаганда, улар етти киши эди.

Тор йўлакка ҳаммаси кириб бўлгандан кейин икки томон тақа-тақ тўсилди. Дастрлаб вазиятни тушунмай типирчилаб жангга кирган бир ёшроғи ер тишлади. Лекин колганлари фахмлашдиги, каршилик кўрсатиш фойдасиз, такдирга тан бериб, белдаги гранаталарни, бошқа қуролу портлатиш, ёндириш воситаларини ташлаб, кўл кўтаришди.

Ортиқча шов-шув бўлгани йўқ, олиб чикиб ёпиқ машинага қамагач, уларга шартимизни қатъий қилиб қўйдик: бизни шаҳардаги қароргоҳларингга олиб борасанлар!

Бу улар учун ўлим деган гап эди, чунки биз кечирсак ҳам, ўз одамлари омон кўймайди. Шунинг учун, айниқса биттаси ғилайроқ ғўлабир босмачи «йўқ» деб туриб олди, у ерда нима бор, ким бор — ҳаммасини айтамиз, лекин

бошлаб бормаймиз, деди. Ўзини телбаликка олди, бошини кузов тахтасига урди, сарандойнинг юзига панжа солиб бақира бошлаганидан кейин тинчтишига тўғри келди. У юзида қандайдир беозор, ўзига ярашмаган илжайиш билан шерикларининг оёғи остида юмалаб ётиб, жон берди. Шундан кейин, колган тўрттаси индамай шартимизга кўнди.

Шоистанинг «бир соатча» дегани йигирма минутлик йўл экан, унинг кўзини боғлаб чалғитиш учун роса айлантиришганга ўҳшайди-да. Эски шаҳарнинг пасқам бир маҳалласида толзор ўртасидаги сассик ҳовуз ёнидан ўтиб, жинкўчага бошлаб киришди. Эски тегирмоннинг катта ташландик омборхонасида чирок милтилларди, бироқ одам шарпаси, сас-садо йўқ, очик эшикда коровул ҳам кўринмади. Бунга бизгина эмас, кўли боғлиқ асиrlаримиз ҳам ҳайрон эди, улар ияқ билан имлаб «шу» деб кўрсатишиди-ю, қандайдир умидворлик билан ағрайиб туришди.

Омборнинг пастак эшигига бош сукиб, мен аввало,— ажабо,— Шоистани кўрдим! Ёнида ағдарилган сандик, кўрпалар, полнинг чирик тахтаси... Ўша ерда, пол остида казноқми, ертўлами бор экан шекилли, Шоиста белидан ўшанга тушиб, кўлида фонус кўтариб қотганча турибди, дастлаб, уни... осиб кетишибди, деб ўйлаб, баданимга совуқ тер қалқиб чиқди. Сўнг кўзларимни пирпиратиб, разм солсан — йўқ, у тирик! Сочлари тўзғиган, қонсиз юзи фонус ёруғида локдай йилтиллайди.

Қандайдир мудҳиш жимлик мени караҳт қилиб кўйди, дафъатан ичкарига қадам босишга қўркардим. Шу пайт тўрдаги баландликда, Шоистадан йигирма қадамча нарида бир тўп одамларнинг юмалаб ётганини кўриб, хаёлларим баттарчувалашди. Улар ҳаммаси тирик эди, бурчакдаги катта самовар ёнида эса бир қария ёлғиз ўзитикка турибди, у оёклари остида тартибсиз сочилиб ётган куролларни, автомат, тўппонча, гранаталарни тепар, бир уомга тўплашга уринар эди.

Мен шу ўринда Шоистанинг кейинчалик айтиб берган ҳикоясини эслатмасам, воқеани тушуниб олиш қийин бўлиб коляпти. Гап бундай бўлган экан.

... Ертўладаги операция тугади деган хабар келгунгача Шоистани отасининг катига, мана шу омборхонага олиб кириб ташлайдилар. Ёғоч устун тагига жиндак хашак тўшалган, пастаккина шифтга осигулик тунука фонусдан ота-болага гира-шира ёруғ тушиб турибди. Тўрдаги супага ўхшаш баландликда ҳам чирок бор, у ерда кўкариб кетган кориндор самовар аста буғланади, унинг ёнида доим битта-иккита гиёхванд ивирсийди, чилим тутайди, кўкнор ҳиди анқийди. Кейинчалик уларга яна икки-уч одам келиб кўшилади.

— Яна сасиди... — деди Шоистанинг отаси. Қасалманд қария неча кунлардан бўён бу пасқам омборхонанинг бадбўй ҳавосидан бўғилиб кийналар, ранги заҳил, кимни қарғашини билмай инграби, тез-тез нафас олиб ётар эди. — Мана шу сандик остида бу ярамасларнинг жони... Кўряпсанми, ўша ерда полнинг копкоғи бор.

Шоиста келганидан бери ўша сандик атрофини кўзлайди, чунки отаси ўтган гал ҳам шу ерни кўрсатиб бир нималарни шама қилган эди: «Ҳар замонда, айникса босқинга кетиш олдидан шу копкоқни очишади, бир неча марта кўрдим». Энди бўлса яна: «Жони ўша ерда», деяпти. Кўпорувчиларнинг «жони» нима бўларди... Шоиста қумғондан сув олиб рўмолчасини хўллаш баҳонаси билан ўша ерга яқинлашиб, «копкоқ» ка оёқ босиб ҳам кўрди. Шундан кейин бу жой ҳақидаги ўй унинг хаёлига бир ҳашаротдек чирмашаверди. Бир тўхтамга келгани йўқ, лекин ўйлайвериб, боши ғовлаб, аъзойи бадани ўтдек қизиб кетган эди.

Вакт ўтиб бормоқда. Операцияга кетган калла-кесарлардан дарак йўқ. Супада одам яна кўпайиб, мааст-аласт овозлар, ғовур-ғувур кучая бошлади. Шоистанинг сезишича, булар ўzlари ҳам шерикларининг қайтиш вакти ўтганини ўйлаб, безовта бўлишяпти.

— Менга қаранг, ўтаға! — деди биттаси сассик чилим тутуни ичидә ёнбошлаб ётиб.— Омадингдан ўргилай, бордию булар қайтиб келмаса, бу нарсани ўзимизга бағишлайсиз-а?

«Ўтаға» дегани эшиқдан кириб келаётган эди. Юзи кора чўтири, бир кўзини кир латта билан боғлаган, иштонбог ёнида осиғлик иккита гранатаси сел-киллайди. Ота-бала ёнидан ўтаётиб, Шоистага худди сўким кўзичокка бокқандай бир кўзи билан тикилиб, сўлагини артди.

— Улар келса-келмаса барибир сенларники-да, садағанг кетай, кимники бўларди, ўз оёғи билан келган! — деди.— Илло, соҳиб офицер бир нима демагунча, ўламан обло, кўл теккизмайсанлар, уқдингми?

— Худонинг берган куни ўлимга борамиз, шуни ҳам бизга кўп кўрмас ахир соҳибинг! — деди пўтага ўранган серсоқол банди пиёла тубида дори эзив.

— Менбоп экан-да, нима дединг, ўтаға?

— Ўчир!

— Хов, мусулмонлар, отаси ўтирибди-я! — деди орқада бир кексароғи оғзини карракдай очиб ҳомуза тортаркан.

— Ҳа нима бўпти! Отасининг кўзи лўқ этиб турса яна ҳам ширинроқ бўлади! Қасди маъюл бу! Мусулмон дейсану...— бу ашаддий «мужаҳид» кора доридан кўпроқ ютиб кўйган экан, килич сермагандай бир талпиниб, шерикларининг устига йиқилиб тушди. Кулги кўтарилиди, шармсиз сўкинишлар эшитилди. Кўкнорихўрлик авжига чиқкан эди. Пиёлалар айланган сари, сурон кўпая борди, чилимлар қуриллаб тутун пуркар, самоварнинг ҳовури ҳам шифтдан томчилай бошлаган эди.

Холсиз ота салласини қулогига тортиб, титроқ кўли билан қизининг билагидан маҳкам ушлаб ўтирибди. Шоиста уни силтаб ташлаб ўрнидан турди. Ичидан ўт олгандай тез ва асабий аланглаб олиб, бир сапчидию сандикни устидаги исқирт кўрпалари билан бирга ағдариб

ташлади, шу зумнинг ўзида ертўла копкоғини ҳам пошнаси билан ҳалқасидан илиб бир четга улоқтириди. Буларнинг ҳаммаси бир лаҳзада юз берди. Шоиста шифтдан фонусни шартта олиб пастга сакраганида супадагилар сезиб, анқайганча котиб қолдилар. Шоистанинг белидан юкориси ҳам кўлидаги чироқ ҳаммага кўриниб турар эди. У супадагилардан кўз узмади-ю, оёқ остида қандайдир бочкалар, яшигу қоз қоплар борлигини пайкади, ялт этиб кўз қирини ташлаб у ерда гранаталар, миналар қалашиб ётганини ҳам кўрди, бензин хидини тўйди. Ўзи ўйлаганча, қопларда портловчи моддалар, бочкаларда порох бўлса, хўп-хўп, у ҳолда бу ерда ҳозир ўзи амру фармон, бутун тирикжон эгасига ўзи хўжайин! Лекин бордию бошқача бўлиб чиқса...

Супадагилар ўринларидан туриб кетишган, лекин олдинга одим босишга журъат қилолмай, талвасада ғимирлашар, алланималар деб бақиришар эди. Қуроллар шараклади.

— Ўқ отма! — деб қичқирди ўтаға шерикларига, ёлғиз кўзи олайиб, олдинга чиқди.— Нима қиляпсан, фар! Қайт орқангга!.. Чиқ у ердан, хоним соҳиб, чиқ, қизим...— Бирдан тиз чўкди чўтирлари қорайиб. Шоистани қазнокка билмай тушиб кетган деб ҳам ўйлади шекилли, унинг қайтиб чиқишини кутиб, жим қолиши. Бангилар, бир зумда кайфи тарқаб, даҳшатдан, талвасадан кутлари тамом ўчган эди. Шоиста бу жимликдан фойдаланиб жон-жаҳди билан чинкириб юборди:

— Биттанг қимир этсанг, кулларингни осмонга совураман. Эшитдингми! — деб фонусни баландроқ кўтариб кўрсатди.— Қимирлама!

У энди жаҳаннам устида турганига амин эди. Оёқларини кериб копу яшиклар устига яхшироқ жойлашди. Ҳозир унга ўқ отишолмайди, ўзига эмас, ҳатто чироқка ўқ тегса ҳам, бу атрофда бирон тирик жон қолмаслигини бу ерда ҳамма билади.

— Қуролларни ташла! — деб қичқирди қиз. Унинг

корайиб, тердан йилтиллаб турган ориқ юзида ғазаб ёнар эди. Товуши бу мудхиш жимликада ўзининг ҳам баданини жимирилатиб юборди:— Кимга айтяпман, ташла! Мен ўзимни аямайман, тушунасанлар!

Так этиб бир автомат — машинадори УЗИ — полга тушди.

— Қурол деяпман, номардлар!

Икки парабеллум, пичоқ, уч туфанги-паштуний, гранаталар супадан пастга юмалади.

— Дада! Қани, маслакдошларингизга қарашворинг! Туринг.

Юзи докадай оқарган қария устун орқасидан аланглаб турди-да, бўғинлари қалтираб супа томон юрди. Полга шакир-шукур этиб ҳар томондан қуроллар келиб тушар эди. Чол уларни аввал қўли билан терди, кейин белини ушлаб, оёқлари билан суриб-суриб, бир жойга тўплай бошлади.

— Ёт ҳамманг! — деб қичкирди Шоиста. Унга кўз тикиб, бири тикка, бири тиз чўкканча жонҳолатда олайиб котган мужаҳидлар гапга тушунмагандай имиллашди.— Ёт, кўкка совураман! — деб такрорлadi Шоиста. Супадагилар ҳарбийлардек ерга таппа ташламай, кўкнорию қора дори сочилган супага молдай ағанашди. Лекин пахтаси чиккан кўзлари ҳамон Шоистада эди...

Мен воқеа худди мана шу жойга келганда эшикка бош сукдим. Вазиятни сал тушунгандан кейин омборхонага бостириб кирдик. Йигитлар тўрдагиларни бурчакка сикиб, кўлларини орқага чамбараклаб боғлашди. Мен эса аввал Шоистанинг қўлидан фонусни эҳтиёт билан олиб, кейин ўзининг ертўладан чиқишига ёрдам бермоқчи эдим, чалажон гавдаси шилқ этиб кучогимга тушди. Ўлим таҳликасининг охирги изтиробли бир мадади билан оёқда турган экан, вужуди совуқ, ич-и чидан қалтироқ келиб, менга ҳам ўтган эди.

— Шоиста! Шоиста!..

У сал ўзига келгандай, оёкка босиб, уёқ-буёғини тузатгач, деди:

— Соғ-омонмисиз?

Товушида шундай чексиз меҳр-оқибат сездимки, шу пайт ҳеч нарсага қарамай шартта бағримга тортиб, ёшли кўзларидан босиб-босиб ўпгим келди, йингитлик ори бунга йўл кўймай, зўрға ўзимни тутиб қолдим.

Қиз-йингитлар бир-бирларини узок кузатиб, узок синааб севадилар. Бизники эса бари гўё бир зумда, бирваракай бўлди: кўришдик, севишдик, мудхиш синовлардан ҳам ўтдик... Иккимиз ҳам амин эдик — биз ҳеч қачон ўлмаймиз. Севгимиз абадий, баҳтимиз безавол! Шу ернинг ўзида йўлимдан ярқ этиб чиқсан саодатим номи билан дилимдан қасамёд қилдим: то тирик эканман, Шоистани, унинг баҳти ҳаловатини ўз ҳаётимдан афзал билиб бир умр ардоклайман!

Ўртоқларим кўнглимдаги орзуларни бекам-кўст уқандай, унинг шаҳардаги яширин ишлаётган хавфли банданинг инини, катта ўқ-дори, аслаҳа омборини фош этиш ва йўқ килишдаги жасорати эвазига мукофот тарикасида, ўқишининг сўнгги курсларини Совет Иттифоқида тамомлаши учун йўлланма олишига ёрдам бердилар. Хозир Шоиста Ўзбекистонда.

Отасини эса тайинланган муолажа ерига ўзим кузатиб, жойлаштириб келдим.

Йўлда мен ундан «соҳиб офицер» нинг исмини суриштирдим. Унинг номини оддий мужаҳидлар билишмас экан, «соҳиб, соҳиб», вассалом. Лекин кария унинг қиёфасию бўй-бастини яхши эслади. Чолнинг таърифтавсифига караганда «соҳиб» ўша Лаъл Махдийнинг худди ўзи эди. Тахминим тўғри чиқди. Бўлмаса бизнинг лойиҳамиз материаллари ҳакида бошқа ким ҳам бу қадар «жон чекиши» мумкин. Шўрлик ота-боланинг чигал кисматидан ваҳшиёна фойдаланишга уриниш ҳам худди ўшанинг жосуслик усули эмасми?

Ғуломали кўярда-кўймай ташлаб кетганидан кейин

Собиржон бу ерда юрагим сиқилиб ўзимни қаёкқа кўйишни билмай қолсам керак, деб қўрқкан эди. Аммо докторнинг кетма-кет беомон уколлари, шомларда терга фарқ қиласиган иситмалар зерикишга вакт қолдирмади.

— Ҳечқиси йўқ, чидаш керак, йигит кишига ампутациядан кўра...— деб уни ҳамон қийнар эди бағритош кекса врач. Енгил тортган пайтларида Собиржон бу очиккўнгил қарияни гапга соларди. У, Сардор ва доктор Суҳайл учаласи бир вактлар киёматли дўст бўлган эканлар, афғон зиёлилари ҳақидаги сұхбату баҳслари яrim кечаларгача давом этар экан. Кейин доктор Суҳайлнинг «хоинлиги» ҳақидаги хабардан сўнг, ораларига раҳна тушиб, бу сұхбатлар тўхтаб қолади.

Энди эса, дўстларининг ёзувлари газетада босилиб чиқиб, унинг шуҳратли номи оқлангац, иккала қадрдон яна топишиб, гурунглар мавзуи ҳамиша доктор Суҳайлга келиб тақаларди. Собиржон уларнинг болалардек кувониб кўришишларини, узоқ хотиралар, ўқилган китоблар, мамлакатдаги тарихий воқеалар хусусидаги гоҳ ҳаяжонли, гоҳ кўнгилсиз гурунгларини тинглаб, кекса юзларидаги хиссий жилваларни ҳавас билан томоша қиласиди. Доктор тўладан келган, паст бўйли, сийрак оқ соchlари таровсиз, юзи салқи, оғзи катта, тилла тишли, сермулоҳаза одам. У фикрини ўз-ўзига тушунтираётгандай ғўнгиллаб гапиради, бир кулоги оғирроқ бўлганидан, қия ўтириб олиб, кўпроқ тинглайди. Улар Иқбол достонларининг қарама-қаршиликлари, диний ва дунёвий асослари ҳақидаги чигал гапга киришиб, ундан қандайдир йўллар билан инглиз истибдодининг асрлик даъволари ва янги ҳукумат сиёсати ҳақидаги мавзуларга чиқиб келадилар-да, кутилмаганда, баҳор чиқиши билан доктор Суҳайл қабрини бориб зиёрат қилиш хусусида тўхтамга келиб, ўринларидан кўзғаладилар. Собиржон уларнинг бу тартибсиз, лекин теран фикрларга бой, гоҳо бутун-бутун тарихий даврларни,

яхлит оқим ва катта маънавий зиддиятларни кўз ўнгига келтирадиган сұхбатларига жон-жон деб қулоқ солар, баъзан эҳтиёт билан бир неча сўз қотиб, кайфиятларига шерик бўлар эди.

Ўйлашича, уни уколу дорилар эмас, мана шу нуроний карияларнинг замона ҳақидаги тетик, доно гурунглари оёққа турғизди. Фуломали камдан-кам келар, чол билан бемордан хабар олиб, сахарда, гоҳо ярим кечалари ҳам шошганча яна жўнаб қолар эди. Унинг куни хозир шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ юриб ўтаяпти. Бошкарма бўлимлари, икки карьер, бетон заводи, техника парки, ишчи кучи тўпловчи пунктлар билан телефон алокаси йўқ, марказга ҳам, қишлоқларга ҳам ўзи югуриши керак, ёнилғи, энергия етишмайди, мутахассисларга тураржой топиш зарур, обьектларга ҳали йўл очилмаган, колектив чала, унинг структураси ҳали номаълум.

Лекин Фуломали бу чигал муаммоларни гапирган сари очилар эди. Муаллим Нурмуҳаммад Пайкий ҳамқишлоқларини ҳашарга кўндириб, шай қилиб қўйган-миш. Энди Чорданаҳр ўзанларига яқин қабилалардан хабар олиш, уларнинг кайфиятини билиш керак, баҳор чиқиши билан катта ҳалқ қурилиши бошланади!

Шу орада Фуломали Шокалон тоғанинг «қилиқ» ларини ҳам гапириб ўтди. Тоға ёнғиндан омон қолган пешайвонлик уйини қурилишнинг маҳаллий конторасига жой қилиб берибди.

— Ёлғиз ўзим бу ҳашамни бошимга ураманми, олақолинглар, туфанги берсанглар ўзим қоровуллик қиласман,— дебди.

Тоғанинг уйида қурилишнинг Пайкий участкасини очиб, ўзини коровул қилиб тайнилаб келибди Фуломали. Оғзи қулоғида.

Собиржон дўстининг баҳти ҳақида ўйлади. Зулайҳо билан Шонстани қиёслаб кўради. Икки афғон кизи, бир қарашда, хеч қиёслаб бўлмайдиган икки феълатвор, икки хулқ, икки хаёт йўли, икки қисмат. Лекин

яна бир қарашда, бир-бирининг давомидек, бир яхлит ҳаёт, бир мазмун, бир **такдирдек** туюлади. Тарбия ва муҳитларига кўра, йўллари бошқа-бошқа бўлса ҳам, уларни ватанлари, дил поклиги, мардликлари бирлаштиради. Собиржон шу вақтгача Зулайҳо ҳақида ўйлашдан кўркиб юрди. Шоиста бўлмаганда, Гуломалининг баҳти кулмаганда унга Зулайҳони эслаш бениҳоя оғир бўларди. Бу қиз ҳалок бўлдию Собиржоннинг юрагида унинг ёниқ рамзи бир умрга қолди. Бундай буюк дард билан тепган юрак бачканаликлардан холи бўлади.

Бу йил баҳор жуда эрта, негадир бирдан гуркираб келди. Баъзи нозанинлардек бир кўриниш бериб, шошқалоқ дараҳтларнинг барвакт очилган куртакларини ўртаб қочадиган бемаврид баҳор эмас, ер катламларигача иситиб, тоғ шаршаралари билан шовқинлаб келган чинакам баҳор эди бу. Бодроқ-бодроқ бодом гулларига ёпирилган асаларилар шомгача ғувиллайди, ёнбагирларда пиёзи анзур ниш уради, эски ўзанларга жилғалардан кор суви жилдираб келади.

Бу галги баҳор одатдагидек уч-тўрт ҳафтада қовжираб кетиши учун эмас, мангуга келгандек, чексиз кенгликларни беш-олти кундаёқ то Қорақум этакларигача яхлит кўклам тусига киргизиб, ҳоким бўлиб олди. Энди ҳатто осмонда ҳам, Аму устидан сузиб ўтган шаффоф булувларда ҳам унинг битгусиз оч-тиник ранги акс этиб туар ҳади. Кушларнинг қувонганини айтинг! Кўримсизгина қувоқзорда бултурги дўланани талашиб, дунёни бошига кўтарган галаларни кўрасиз. Сўфитўрғай ҳали осмонга чиқмаган, жуфт-жуфт бўлиб йўргалайдиган ҳилолқакликлар ҳам шу ерда, дўлананинг ерга тўкилганини ўғринча теришади. Эрта баҳорда кушлар тову лига тўлган осмон янгроқ бўлади. Бундай пайтларда тогларга куролсиз, хавотирсиз, гоҳо ёлғиз чикиб, тўйгунча кезгинг келади киши.

Гуломали ёнидаги иккита қўриқчидан безор. Хавф-

сизлик яхши албатта, лекин қадамингга кўз тикиб бир зум қолмай изингдан бирор юраверса, айниқса Ғуломалидай серҳаракат, бетиним одамга жуда қийин бўлар экан. Қимир этсанг — бирор овора, енгилгина бир жойга чиқиб келолмайсан, гўё ихтиёринг ўзингда эмас, шахсий ҳаёт йўқ. Бўлғуси трассанинг пасту баланд сўқмокларидан хам, кўм-кўк воҳаларда кўзга ташланган лолазор, ўру кир ёнбағирларида хам улар тўрт киши бўлиб юрадилар. Қаерга вагонлар ўрнатиш, бетон ташийдиган йўлни қандай қилиб қисқартириш ҳақида гап кетса, майли, бодигар йигитлар ёнларида турса тураверади, аммо икки дўст кир гулларининг атри бурқиган серкапалак бир ўтзорда ёнбошлаб маҳрам мавзууларда ҳасратлашсалару бир чеккада кимдир қулоқ солиб турса нокулай бўларкан. Шундай пайтлардан бирида Ғуломали Собиржонга чўнтагидан бир хат чиқариб узатди.

— Шоистадан...

Собиржонга таниш ўзимизнинг авиаконверт, бурчагида Кремль юлдузи, рангдор ғалаба салюти... Собиржон аввал конвертга узоқ тикилиб, кейин олис-олисларга кўз ташлади. Майсада ўша салют юлдузчалариdek жилваланиб ранг-баранг капалаклар учарди.

— Шоистадан,— деб такрорлади Ғуломали бетоқат.— Ўқи!

Ўз толеи билан очик ғурурланган жуда самимий дўст кишигина шундай дея олади. Шоиста асли Балужистоннинг чораймоқ қабиласидан бўлиб, тилида Ғуломалигина тушунадиган сўзлар кўп эди, Собиржон хатга кўз югуртириб, кўп хам тушуниб етмади, аммо бир жойида тўхталди: Шоиста Политехника институтига бориб тушган кунлари «Афғонликмисиз?» деб бир киз келибди олдига. Гапдан гап чиқиб, Ғуломалилар ишлаттган Чорданаҳр иншооти ҳақида сўз очилибди. Шундан кейин ўша киз Шоистанинг ётогига тез-тез келадиган бўлиб, улар кўп ўтмай қалин дўст тутинишибди.

«дугонам гидроғеолог, Чорданаҳрга жуда қизиқар экан...» дебди Шоиста.

— Отини ёзмабди-да?

— Отини ёзмабди.

Улар «Нима дейсан?» дегандай бир-бирлариға тикилишиб колдилар. Иккаласининг ҳам хаёлида бир ўй чарх уради. Гуломали чараклаган кўзини дўстидан узмади. Собиржон эса ундан енгилгандай, ўйчан, ерга қаради.

— Хат ёзсанг бўларди,— деди Гуломали.

— Кимга? — ялт этиб қаради Собиржон.

— Шоистанинг янги дугонасиға-да.

Улар яна бир-бирлариға тикилдилар, Собиржон яна кўзини ерга олди.

— Бўлмаса мен ёзаман. Ахир Чорданаҳр ўзанларидан фойдаланишга бизни унинг назарий фикрлари рағбатлантириди. Лойихамизининг қариб бир ярим баробар арzon тушишига...— Гуломали негадир ўз гапини бўлиб, бирпастдан кейингина давом этди.— Фалати... ажойиб саҳоватли одамлар яшайди сизларда... бошқа бирор бўлса, ҳақини даъво қиласди.

...Хозир ҳам у бинтланган елкасини ушлаб, ётган жойида деворга қараб узоқ жим қолди.

— Гулом...— деди анчадан кейин.— Мен энди ҳеч кимни севолмасам керак. Зулайҳо кўз ўнгимдан кетмай, оловдай турибди. Мен унинг уволига қолдим...

Гуломалига дўстининг дастлабки йиллардаги ширин туйғулари азиз эди. У Собиржоннинг Манзура ҳақидаги хаёлчан ҳикояларини ҳали-ҳали ёдидан чиқаролмайди. Ўзига катта севги насиб қилмаган Гуломалини ўша вакт бу ҳикоялар кўп тўлқинлантирган, завки дилига ўрнашиб қолган эди. У ҳозир дўстида ўша шавқларни үйғотмоқчи, Собиржон эса Зулайҳонинг ҳалокатидан сўнг ҳушини йиғиб ололгани йўқ.

Сардорникида иситмалаб ётганида Зулайҳонинг боғоси Хайридин бува унинг ёнига тўрт-беш марта келиб-кетди. Бу серҳаракат, жиккак қария эндиликда яна ҳам озиб-тўзиб кетган, чалароқ бўлса ҳам ўзбекча гапиришга уринар, гоҳ бехосдан йиғлаб юборар, гоҳ куюниб Собиржонни юлатган бўлар, кўтариб келган ковунқоки, тутмайиз каби тансик таомларини олдига териб ташлар эди. Дастребки кунлари нуқул «Шокалон куёв» ни ярамасдан олиб ярамасга солди: бу кулфатлар бари ўшанинг касофати! Хонадонда ўзидан бўлак ҳамманинг бошига етди, очкўз! Мол-дунё деб изғидинг кўзингга қон тўлиб. Мана мол-дунё! Диёнатни оёқости қилган ҳамтовокларингга ҳам қирғин келади ҳали!

Лекин кейинги келишларида Хайридин бува бу гапларни кўйди, нафрату қарғишлардан ўзи ҳам чарчаб кетганга ўхшайди. Фуломали уни қурилишга чакирибди, шунга заиф кўзлари нурланиб, ўзининг кимгадир кераклигини сезгач, қадди анча тикланган, ишchan қўринар эди. Шу куни иситмадан андак ариган Собиржон ҳам отага унинг невараиси ҳақида ҳамма билганларини узоқ салмоклаб гапирди.

— Курилишга боришингиз маъқул бўлибди, падари гулин,— деди у ғапининг охирида,— Зулайҳо Амуни яхши кўрар эди, уни кўп гапирав эди, у ҳақда кўшиғи ҳам бор...— У қўшиқ сатрларини эслашга ҳозир журъат қилмади. Лекин:— Зулайҳо энди Амуда... У энди биз учун Амунинг ўзи...— деб ғамгин тугатди сўзини. Чол ҳам нуроний тус олиб, бу гал бошқача, товушсиз йиғлади — ўзи гўё жилмайб турад, лекин кўзидан тиник-тиник томчилар юмалар эди.

Собиржон эса, у кетгач, яна иситмаси авж олиб, кечаси билан қулоғида Зулайҳонинг тоғларни зириллатган аччиқ қарғиш-фарёдлари янграб чиқди. Эрталаб терга ботиб уйғонди-ю, шундан бўён унга иситма қайтиб йўламади. Мана энди Фуломали ва унинг кўрикчилари билан бўлғуси трасса бўйлаб кезиб юрибди. Гоҳ машина

паркида, гоҳ тоф қишлоғининг оташхонасида тунаб коладилар, кечалари елкада яра ўрни ҳали ҳам сал зиркирайди-ю, тоғларда эшитилган яккам-дуккам ўқ овозлари ҳушёр торттиради. «Фронтда хамма оғир дардларни ҳам унугиб юборасан киши,— дегувчи эди раҳматли дадаси,— мана, қайтдиму бикиндаги қўроғишин қимирлаб колди, баччағар!»

Урушнинг ҳар канакаси ҳам шафқатсиз бўлар экан. Курилишга келган одамлар орасида Собиржон ўзидан беш баттар хаста, ярадор, ҳатто майибларни ҳам кўрди. Баъзиларининг ҳали-бери кўлидан иш келмас, лекин Гуломали уларни ҳам хеч канака чеклашсиз кабул қиляпти: «Бунинг мальавий аҳамияти бор!»

Очиғи, ишга ёлланиб келаётган одамларнинг коллектив бўлиб уюшишига Собиржоннинг ҳали акли етмасди — улар орасида иншоотнинг тарихий заруратини тушуниб келган ҳақиқий юртпарвар, ҳалол меҳнаткашлар билан бирга, душман босқинидан қишлоғи ёниб хонавайрон бўлган бошпанасиз, олакуроқ ахоли, тавбасига таянган собиқ «мужаҳид» лар, янги ҳукуматнинг келажагига ишонинқирамаган тури табака вакиллари, бу ерда нима бўлаётганидан бехабар, факат нон деб юрган юпунлар, вактинча ошён қидирувчи нотайин кўчманчилар, ишини қўйса ҳам, беш вақт намозини қўймайдиган художўйлар, касб-кори бетайин қаланғи-қасанғилар... бари бор эди. Дастлабки кунлари Собиржон «Гуломалига кийин бўлади» деб руҳи тўшиб юрди. Кейин бир вактлар қидирув группасида бирга ишлаган танишларининг деярли хаммасини шу ерда кўриб, кайфияти ўзгариб кетди. Уларни кутилмаган жойларда учратиб қоларди: бирини инструментал цех бўладиган очик-сочик майдонда, бирини бетон кориш ускуналари йиғилаётган бостирма... Ҳар бир учрашувда қувончи садолар, кўнгилсиз саргузаштлар, марҳум Булбулшони эслаш... Лекин бу одамларнинг самимий ҳурмати, ишга астойдиллиги Собиржоннинг кўнглини кўтарарди. Бу ерда, мана шу

одамлар кўлида унинг ўз ҳаётини мушкул синовларга дучор қилган катта иш амалга ошади. Кўлимдан келган ёрдамимни бераману қайтаман, деб келган одам, энди шу ерликдай бўлиб қолди, бу воҳадаги ишлар гўё унинг жонажон Сурхонида бўлаётган ишларга туташиб кетди, орада гўё масофа йўқ, чегара ҳам, бегоналик ҳам... Ўртада икки соҳибли туташтириб фақат муқаддас Аму, она дарё, умид дарёси оқади.

Собиржон шафтоли, ўрик гулига ғарқ бўлиб, оппоқ кўпириб, гуркираб ётган Сурхон водийсини кўз ўнгига келтириб, уни қўл узатса етадигандек яқин сезди, илик, хушбўй нафасини туйди — бир ойдан кейин янги Аму кўпригини очиш маросими бўлади!

Бу хабарни олиб қайтган куни Ғуломали кечаси билан бир зум мизғимади, Собиржонни ҳам ухлатмади.

— Кўпrik! Аму устида кўпrik! Бу, биласанми нима дегани? — дерди тор ҳужрада ўёқ-буёққа юриб.

— Нима дегани?

— Бу... Бу... — Ғуломали кўли билан кескин ҳаракатлар қиласар, сўз тополмасди. Фикрлар ҳам, кўксисда нафаси ҳам устма-уст тиқилиб келардию ўз саволига ўзи жавоб беролмасди.

— Ўзинг борасанми тантанага? — деб сўради Собир.

— Албатта-да! Кўп одам боради. Кобулдан, ҳар бир вилоятдан туману бўлис, улусваликлардан энг яхши одамлар катнашади. Мухими — кўпrik бунёдкорларини муборакбод этиш учун мамлакатнинг ишчи синфи вакиллари бориши керак. Бу атрофда энг яқин курувчилар колективи сифатида, бу шарафли иш бизнинг курувчилар делегациямизга топшириляпти! — Ғуломали кафти билан дўстининг елкасига кўпол туртиб кўйди.— Бу Чорданаҳр коллективининг расмий тан олинганидир. Мен тантанага кимларни олиб боришини ҳам ўйлаб қўйганман!

— Менимча, аввало — Содик Сардор.

— Ёнида Хайриддин бува.

— Хайриддин бува?

— Ҳа, икки нуроний қария — олдинда, нон-намак билан!
— Бува буни эшитса юраги ёрилади.

— Ажабмас. Менинг ўзим ҳозирдан ҳовлиқиб кетяпман,— деди Ғуломали кўзлари ёниб,— дунёда энг буюк мамлакат тупроғига қадам қўямиз... Менга қара, балки у ерда... эҳтимол тасодифан...

Собиржон унинг нима демоқчи эканини англаган эди. Лекин ўзининг туйгулари алғов-далғов, бир фикр топиб айттолмади.

— Ҳавога чиқмаймизми?..

— Юр,— деди Ғуломали беихтиёр,— менга қара, эшитяпсанми, эҳтимол у ерда... тасодифан...

Чараклаган юлдузли тун эди. Баҳорнинг ифорли қуюқ ҳавоси сал бошларини айлантириди. Узок дараларда заиф ўқ овозлари эшитилади. Тоғнинг акс садосидан сескангандай кўкда юлдуз учади. Лекин дйлда ғулув йўқ. Содик Сардор айтгандай, бу юртнинг баҳордан омади келган. Қадим Ориёна халқлари ҳар сафар ундан ҳаёт ишончини топадилар. Юлдузли тун кўйнида кезган икки йигит ҳам мана шу сўлим баҳордан ўз толеини кутар, тақдирнинг ҳаяжонли нафасини сезар эди.

Лекин Собиржон дўстининг тез-тез ўйчан ҳолатга тушиб, ёлғиз юришини, камгап, хомуш пайтларини пайқаб қолар эди.

— Ғулом... нимани яширяпсан мендан?

— Ҳеч нарсани яширмайман. Ҳисоблаб кўрсам, шу вақтгача тўплаган одамларим ўз-ўзини муҳофаза қилишга ҳам етмас экан...

— Қурилиш бошлангандан кейин изга тушиб кетар.

— ... Қурилиш бўлмайди, Собир,— деди Ғуломали аллақандай оғир ҳазинлик билан.— Уруш бўлади. Узок, оғир уруш...

Ҳарбий қисмлардан «истеъфо» га чиқарилиб, қурилишга тақдим этилган, устидаги брезенти офтобу кор-

ёмғирларда ўнгиб кетган икки эски юк машинаси бошқарма олдида турарди. Олдиндаги машинада ҳам, бошқарма пештоқида ҳам алвонлар ҳилпирайди. Якында окланган бир қаватли бу узунчоқ бино олди-даги қаровсизликдан ҳали уйғониб улгурмаган доира гулзор атрофи шахарнинг четроғида бўлса ҳам бугун жуда гавжум: одамлар пули Аму тантанасига борадиган қурувчиларни кузатгани чикишган. Нурмуҳаммад муаллим бошлиқ пайқиликлар ҳам от-араваларини такинчоқлар билан безаб шу ерга етиб келишган.

Сал нарида Мозори Шариф мачитининг кўк гумбази, миноралар, атрофидаги боғнинг дарбоза арки ҳам, катта ҳовуз ҳам, ёпирилиб учган сон-саноксиз оқ капитарлар ҳам хозир эрталабки нилий осмон рангида кўринар эди. Машина ёнида эски модадаги кенг-ковул, кулранг шевиёт китель, баланд шерозий кулоҳ кийган, офицерларча тик қоматли Содик Сардор пайдо бўлди. Лабига кумушдай ёпишган кичкинагина, қалин оқ мўйловини кафти билан силаб, осмонга қараб кўйди: тоғлар тепасидан чараклаб чикқан офтоб орқа томонда, шунинг учун кўк гумбазининг шимол уфқлари кўзга майин урилар, денгиздай чексиз, губорсиз эди. Дардан ариб, чеҳраси тиниккан Сардорнинг кайфияти ҳам яхши, афтидан: «Ҳа, бу жойларнинг баҳордан омади келган!» деб, ўзи севган гапини ичидан яна тақрорлади чоғи — кекса кўзлари ёришиб, оппок кошлари чимирилиб кетди. Бошқармадан бошликлар ҳам чикқач, майдон янада жонланганини кўриб, кабинага минди-да, букилмайдиган оёғини олдинга чўзиб ўтири: «Шукр, шу кунларга ҳам етдик!»

Борадиганлар тапир-тупур машиналарга чиқиб, брезент кузовларни тўлдиришди. Доира гулзор атрофида, йўлнинг икки четида ҳалойик, қари-ёш, хотин-халаж кувончили сурон билан талпинди, оқ йўл тилаб, кўл силкишди, чоллар кафтларини очиб фотиха бердилар, бола-чака қийқириб олдинга югорди. Машинаю арава-

лар силжиганда, Сардор йўл четида, шовқину тўзон ичидаги соколларини силаб қолган қариялар орасида Шоқалон билан Маҳбубшохни таниди. «Оlam ҳам, одам ҳам ўзгаряпти...» деб кўйди кўнглида.

Орқада чанг булути кўтарилиб, йўл ёқасидаги манзарни бузар эди, сўнгги кунларини яшаётган чанг-чунг киргуллари нимадандир норозидай бош чайкаб қолади, мотор товушинга узокда туялар янтоқдан бош кўтариб, бўталогини панасига олиб эҳтиётлайди, шудгорда кўтослар сиртидан ҳакка галалари учади.

Йўлда қишлоқ сайин янги-янги, безатилган от-улов, тўда-тўда одамлар кўшилди. Ҳайратон чорраҳасига чиқилганда эса, серкатнов магистралнинг куну тун асабий гувиллаган катта ҳаёти ҳам мана шу олачипор, гул-гул карвоннинг кувноқ маромига бўйсуниб, аста четланди. Азамат КамАЗу БелАЗлар, ўнлаб тиркамали автокарвонлар, юк оқимини кўриклаб борувчи милиция қисмлари йўл четига чиқиб тўхтаган, гул-гул безангандараваю машиналарни, қари-картанг, ёш-яланг, қизил кийган лисачи қизларни, мактаб болаларини олқишлиб кузатишар, кўл силкиб қолишар эди.

Уч соат ўтар-ўтмас, узокдан дарё эспикини келиб, Аму уфқидаги енгил ҳовур ичидаги азим кўприкнинг панжарагулчин кумушранг ёйи энди қалқаётган камалакдай кўзга илинди. «У-у-ув!» деган ҳайрат овози сафларни тебратиб ўтди. Йўл борган сари кийинлашар, тобора тифизланиб кетаётган беҳисоб йўловчиларнинг жонли сурони дарё шовуллашига кўшилиб кучайгандан кучаяр эди. Бу ерга кўпқаватли янги оқ иморатлар тушган, кўприкдан чиқиб бир неча чакиримгина берида узилган темир йўлнинг икки ёнида контейнер омборлари, базалар, очиқ-сочиқ катта бостирмалар, той-той юк, техника, жихоз, коровулхоналар. Баридан ўтиб, дарёнинг ўзи билан юзма-юз бўлганда оломон бир зумга нафаси ичига тушгандай жим бўлиб қолди. Аму бу ерда тиник, корамтири зилол тусда сокин

оқади, чунки у төгтөшлар орасидан энди кутулиб чиқкан, икки соҳили энди мўрт кумлоқ эмас, яхлит харсанг. Қаердадир кўприк остида янграган теплоход гудоги жимликда алланечук сирли эшитилди.

Машиналардан тушиб, аста, тантанали қадамлаб, яна ҳам яқинроқ бордилар: мана Аму! Бор бўйи билан! Икки соҳилда ял-ял алвонларга бурканган қават-қават сафлар, гулдасталар кўтарган ёшлар, ясанган болалар юкори оқимда узокларгача турнакатор бўлиб тизилиб туришибди. Қичқириб, кўл силкишади, талпинишади. Икки жонли соҳил бир-бирига интилиб, бир-бирини тушуниб, овозсиз гаплашаётгандай.

Қуёш ҳам тантанага атай чараклаб бокқандек, хавони тез иситарди. Биринчи марта оппоқ кўйлак кийиб тасма галстук таққан Гуломали Коргар ўз одамларини бир жойга тўплаш учун югуриб-еларкан, адашиб қоладигандай, Собиржонни кўздан кочирмасликка уринар эди. Собиржон елкасидаги танғиб боғланган ярани биллинтирмаслик учун, костюмини ечмади, терлаб, кийналиб кетган бўлса ҳам, хаяжонда шошиб қолган Гуломалига дўстона кўз кисиб, далда бериб кўйди.

Бахмал дастурхонда икки кўллаб нон-намак тутган Содик Сардор ёнида Хайриддин бува билан олдинги қаторга чиқди. Улар кўприкка кираверишда турар эдилар. Олдинрокда партия ва ҳукумат раҳбарлари, пойтахт вакиллари. Тепадан кўприкнинг ваҳимали темир тўсинлари оғир босиб турибди. Бу — кўприккина эмас, йўл ва транспорт иншоатларининг йирик комплекси эди. Унинг салобати курдатли она дарё маҳоватига, узокда қалашиб ётган қадимий төглар ландшафтига, икки соҳилдаги қадрдон ва чексиз кенгликларга жуда мос тушган. Сафлар одим отганда унинг улуғворлиги гўё янграб қулоқларда акс садо берди. Икки ёнда экспресслар ўтадиган ойнабандли енгил тунеллар, уларнинг томидаги равон пиёда йўлкаларига кумушранг темир синчлар орасидан лаҳча-лаҳча шуъла тушиб турибди.

Сафлар ҳозир ўртадаги уч каторли автотрас-садан юриб бормоқда. Бу ерда дарё ва бетон салқини, Коронғи захлик сезилади, аммо сафлар юриши билан орқада ҳам, олдинда ҳам кучли проJECTорлар чараклади. Йўл ёқасидаги катта тувакларда гуллар яшнаб турибди, икки мамлакатнинг давлат байроқлари, Ағфонистоннинг ҳамма тилларида дўстлик, кардошлиқ, ҳамжиҳатлик, аҳил кўшничилик шиорлари кўзга ташланади.

Йўл баландлашиб борарди. Одимлар дарё узра гумбурлаб, янграб эшитилади. Ярим чақиримча юрганларидан кейин кўприк ёйининг энг баланд ери — дарёнинг қоқ ўртасида сафлар бир нафасга қадамларини секинлатиб, жим бўлишди. Йўл-йўл қилиб рангланган кичик коровулхона ёнида иккита ёшгина йигит — ўзбек ва ағфон солдати милтикларини ёнларига олиб, қимир этмай тураг эдилар. Иккиси ҳам корача, бўйлари ҳам тенг, бир-бирларига жуда ўхшаш, қиёфалари жиддий бўлса ҳам, юз-кўзларида кувноқ сামимият, ёшлиқ барқ уриб тураг эди. Икки давлатнинг рамзий чегараси шу ердан ўтади. Сафлар бу муқаддас манзилга ҳурмат билдириб бир зум тўхтагач, чегарачи йигитларнинг честь бериши билан яна шахдам юриб кетди.

Тағин шунчага юргандан кейин юз-кўзларга чараклаган кун тушди, кенгликлар нафаси урилди, мусикий оҳанглар, табрик суронлари эшитилди.

Бу соҳида байрам давом этарди. Одам жуда кўп, ноғора, карнай-сурнай садолари янграйди. Икки давлат раҳбарларига гул такдим этган бир тўда сара қизлар югуриб бориб кенг давра олгач, капалакдай енгил учиб, гир айланга ракс туша кетдилар.

Содик Сардор нон-намакни аввал гул ушлаб қатор турган каскали йигитларга тутди. Курувчилардан қурувчиларга. Қуёшданми, ҳаяжонданми киприклари ёшланиб кўзини кўтаролмай, фақат нон синдираётган бақувват кўлларни кўрар эди Сардор. Табаррук нон-намакни тотувчилар кўпайди, катта-кичик, кучли-нозик, кекса-ёш

кўллар. Кўллар, кўллар, кўллар... Сардорнинг ўз кўллари эса толиб кетди. Кўзларини артай деса, кўллари банд. Шу маҳал катта томчи ёш ўзи чак этиб томиб, киприклари кўтарилиди, нон синдираётган кексароқ қўл эса, буни пайқабми, ушоқни бармоқлари орасига олганича тўхтаб, қимир этмай қолди. Сардор энди сал тиникқан кўзларини кўтариб қараса, бўйи пастроққина қизгиш юзли кекса аёл, чаккасида кумуш соchlари титраб, меҳмоннинг юзига тикилиб турибди. Сардор ҳам тик котиб қолди. Аёл кекса бўлса ҳам, йифнок, соддагина оқ костюмда ихчам, тетик кўринарди. Кўксидা орденлар, Олтин Юлдуз. Улар бир-бирларининг юзларидан бир нима излагандай узок, жуда узоқ тикилишиб турдилар.

Ниҳоят Сардор нон-намакни дастурхонга ўраб, ёнида анқайиб турган Хайриддин бувага тутқазди-да, икки қадам четроққа чиқди, аёл ҳам ундан кўзини ололмайтгандай, у билан бирга жилди, ёлғиз қолдилар.

Улар иккаласи ҳам, афтидан, бошлаб айтадиган ягона сўзни тополмай энтикар эди. Сардор ахири эркакка ярашмайдиган бундай ожизликни енгиб, жимликни бузди:

— Мен... ўша «ҳей киши» ман.

— Ҳей... киши?

— Содик Сардор менинг исмим.

— Содик Сардор...— аёл ундан ҳамон кўзини олмай бу янгрок исмни ўйчан такрорлади.

— Мен сизни биламан, рафиқ академик,— деди Сардор энди анча ўзига келиб.— Сиз Мукри қишлоғидаги отбоқарнинг қизисиз...

Аёл ҳамон тикилар, унинг ҳаяжондан нурланиб кетган кекса кўзларида Сардор ўша шаддод кизалоқнинг унутилган белгиларини тобора кўпроқ топар, эслаган сари юраги гуп-гул урар эди.

— Эсингиздами? Менинг эса мана бу ерим...— учап юзини бармоғи билан туртиб кўрсатди,— мана шу ерим ҳамон ёнади.

— Вой-й-й... Бевафо-о! — деб юборди академик қиз боладек.

Иккалалари ҳам ҳаҳолаб кула бошладилар. Чарчагун-ча кулдилар.

— Энди мен ҳам бир ўпай, ўшанда вакт зиқлиқ қилиб, улгурмай қолган эдим,— деди Сардор, баланд гавдаси билан оқсоқлаб келиб танишини кучди, улар уч бор ўпишдилар. Четроқда фотоаппаратлар чиқиллади. Одамлар бу учрашувнинг нима эканини билишмаса ҳам, завкли бир ҳайратда эдилар. Нарирокда Ғуломали билан Собиржон ҳам илжайиб туришибди.

— Биз қолиб, булар ўпишяпти-ку, Собир...— деди Ғуломали. Кейин иккалалари ҳам ҳар ёнга аланглаб, тирбанд сафларни ёриб қаёққадир кетишиди. Эски танишларнинг сұхбати давом этарди.

— Ҳурматли Сардор, мен билолмадим, ўшанда мактубни етказолдингизми, йўқми? — деб сўради аёл. Чол кулди.

— Етказмасак ҳозир шундоқ юз кўришиб турармидик, ҳурматли Сумбул Садриевна.

— ... Яхши иш қилган экансиз-да ўшанда, ўйлаб қарасам, ҳурматли Сардор.

— Сиз эса... ёмон иш қилгансиз, Сумбул хоним,— дея кулиб Сардор яна юзини ушлади.— Ўшандан кейин мен, биласизми, не аҳволда қолдим? Неча йиллар ўзимга келолмай юрганман, ха.

— Эҳ-ха, эндиликда у ишлар ҳакида фактат ана шундай мутониба билан гапириш мумкин, ҳурматли Сардор, умр ўтди-кетди...

— Бекорга ўтгани йўқ, Сумбул Садриевна. Мана, забардаст шогирдингизни танийман. Менинг ҳам худди шундай бир неварам бор. Биласизми, улар ҳозир нима ишлар килишяпти!

Лекин бу маҳал йигитларнинг иши унча зўр эмас, кутган одамлари келмаган, уёққа бориб аланглашар, буёққа келиб интизор тикилишар, тамом бетоқат эдилар.

Хайриддин бува эса ҳеч нарса кўролмай коламан деб, одамлар орасида ўзини йўкотиб қўйган эди. Тикилинчдан ўзини уёқ-буёкка уриб, ёшланган кўзларини артди-да, очик ер, тупроқ қидириб колди. Тупроқ эса йўқ, оёқ ости нукул асфальт, бетон. Четроқка чикиб юриб келса бўлармикин? У ёлғизлик истаб колган эди. Бир амаллаб очикроқ ерга чиқди. Кўприкдан чиқавериша ёшлар дараҳт, кўчат ўтқазишарди. Чол ўшаларга тикилиб турди. Кўчатлари барг ёзиб, кўкариб колган, лекин илдизини тупроғи билан катта кутига жойлаб, машинада авайлаб олиб келишибди, тутиб кетса шояд.

— Кўшчинор ўтқазишяпти, дўстлик рамзи,— деди кимдир.

Хайриддин бува талпиниб, энтикиб турди-да, чидамади, ўша томон юрди. Махси орқали товонлари билан юмшоқ тупроқни сезгандан кўксидан алланима кўтарилиб келиб, томоғига тикилди, кўзидан ёш сизиб чиқди.

— Тутармикин? — деди ёшлар ёнига бориб.

— Тутиб кетади, бобой, чинор бу!

Ёшлар терлаб-пишганча, бел билан тупроқ ағдариб дараҳт ўтқазишарди. Тупроқ хидидан Хайриддин буванинг бурун катақлари кенгайиб, юраги ўйнаб кетди.

— Мен ҳам бир кетмонгина тупроқ ташласам майлими, йигитлар?

Ёшлар мункайган чолга ҳайрон боқиб, белкурак беришди. Хайриддин бува инқиллаб бир-икки ков қилдию намхуш тупроқни кафтларига олди. Тикилди. Үқалади. Яна тикилди, жони роҳат қилгандай яна үқалади.

Бош кўтарганида унга ҳайрат билан тикилиб турган йигитни кўрди.

— Ўзбекмисиз, бува?

— Ҳа, болам, ўзбакмиз. Сен-чи, буванг ўргилсин?

— Мен ҳам. Факат, отам туркман бўлганлар.

— Ҳа...— деди чол белини ушлаб ўрнидан тураркан.

Кафтидаги тупрокни ташламай, секин юриб дарё ёқасига борди. Чўккалаб ўтириб, салмок билан оқаётган дарёга бокди. Кейин, шошмай, белидаги қийиклардан бирини ечиб, ерга ёйди, кафтидаги тупрокни тугди-да, эҳтиётлаб кўйнига солди.

Майдонда митинг бошланган эди. Тахтадан ясалган баланд минбарда нутклар янгради. Куёш ғарбга оғганидан, солланиб-солланиб оқаётган Амунинг юзасида майда мавжлар ҳам соя ташлар, корайиб кўринар эди. Чол узоқ ўтириб дарёга тикилди. Намланган кўзлари га олисда нимадир кўринди. Қалқиб-қалқиб келаётир. Бешикка ўхшайди... Вооллоҳ, бешик, бешик!..

Чол қалтираб ўрнидан туриб кетди. Лекин бирпасдан сўнг яхшилаб караса, қалқиб келаётган нарса аста ёйилиб, сочилиб кетди. Чол қайта ўтирди. Кўзи ҳамон ўша шарпада. Бир вақт ўша шарпа тараалиб-тўлғаниб, сув юзига ёйилиб оқаётган киз соchlаридай бўлиб кўринди. Соч... толим-толим соchlар! Хайриддин бува яна ўрнидан сапчиб туриб, тикилди, кўзлари оғригунча тикилиб қараб турди.

Яқинроқ келганда разм солса, оқаётган нарса — гулчамбар экан. Қир гулларидан ўрилган гулчамбарлар. Бир нафасдан кейин улар кўпайиб кетди. Дарёning икки ёнида турган болалар ташлаяпти у гулчамбарларни. Ўнлаб гулчамбарлар. Кўприкка яқинроқ тор жойга келганда улар бир-бирлари билан яқинлашиб, аралашиб, кўл олишгандай, кўшилиб кетишли.

— Чиройлими, бува? — Ёнида яна ҳалиги туркман йигит турарди.

— Ҳа...— деди Хайриддин бува. Сўнг ўзига гап уқтираётгандай, қарийб шивирлаб, ўйчан сўзлади:— Менинг болаларим... Менинг болаларимни ютган дарё эмас, адоват эди...

Йигит тушунмади.

Тепада кўприк қанотига суюниб гаплашаётгандарнинг овози эшилди.

— Баҳорги тошқинлар билан қалайсиз, инженер?
Бу Ғуломалининг товуши. У кўприк бўйлаб зир югуриб, унинг авторларидан бирини топиб олган, иншоотдан ҳайратда эканини айтиб тугатолмас, синчковлик билан гапга солар эди.

— Ха, тошқинлардан хушёр бўлишга тўғри келади,— деди инженер ўйчан жилмайиб.

— Икки йилча! — деди Ғуломали.— Кейин эса мен сизга тошқин хавфларидан тўла гарантия бераман!

— Қайси маънода?

Ғуломалининг эътибори бошқа томонга кетиб, саволни эшитмади, у қаёққадир кўзи тушиб, гангиг қолгандай турарди.

— Ўрток Коргар, қайси...

Ғуломали эшитмади. У ҳаяжонда кўзлари жовдираган, афтидан, оломондан четроқда турган қизлар унинг хушини олиб қўйган эди. Бу қизлар кечроқ келишди, бири бўйнига хол-хол дуррача ташлаган, бири...

— Собир! — деб қичқирди Ғуломали. Собиржон эса ҳеч қаерда кўринмас эди.

Пастда кечки қуёш нурини заррин жилваларда акс эттириб буюк дарё мавжланар, узокларда эса зим-зиё теранликлардан кўтарилган баҳайбат тўлқинларнинг қорамтири сиртлари эриган чўяндай эшилиб оқар эди.

ЧОРРАХАДАГИ ТАҚДИРЛАР

Аскад Мухторнинг навбатдаги — «Аму» романнда Афғонистон тупроғида рўй берётган катта хам мураккаб социал-иқтисодий ўзгаришлар, Савр инқилоби ғалабаларини ҳимоя қилиш, мустаҳкамлаш йўлидаги кураш кўтаринки-публицистик руҳда бадиий тадқиқ этилади. Унда Шарқ дехқонининг ер ва сув ҳакидаги асрий орзу-армонлари, интилишлари воқеалар силсиласини бирлаштирувчи ўққа айлантирилган.

Совет мутахассиси Собир Тўхтабоев афғон ерларига Аму сувини чиқариш учун заҳмат чекиб юраркан, мамлакат ижтимоий ҳәтида кескин ўзгариш рўй беради. Сув муаммоси ўз-ўзидан катта ижтимоий характер касб этади. Собир ўз хаммаслаклари билан биргаликда ирригация иншоотлари куриш лойиҳаларида кўзда тутилмаган қинчликларга дуч келади. Асрлар давомида оддий меҳнаткаш халқ онгига зўр бериб сингдирилган зулмбардорлик, ноҳақликка, сиёсий адолатсизликка, мухтоҷликка кўнишиш психологияси юзага қалқиб чиқади. Курилиш ташкилотчилари кўрик ерларни ўзлаштириш баробарида халқ онги, туриш-турмушидаги ана шундай «қўриқ»ларни тутгатиш учун хам кураш олиб борадилар. Ёқубхон каби халқ душманларининг, Лаъл Маҳдий сингари чет эл разведкаси агентларининг аралашуви бу курашни янада мураккаблаштиради.

Романнинг композицион курилиші қатламдор, сюжет линияси сертармокдир. Воқеалар кўлами даврий хам географик жиҳатдан кенг масштабли. Адиб бугунги кун воқелигининг мазмун-моҳияти, келажагини кўрсатиш мақсадида ўрни-ўрни билан яқин хам узок ўтмиш воқеаларига, тарихий фактларга мурожаат киласи. Ўтмиш, бугун, келажак ўргасидаги умумий нуқталарни санъаткорона илғаб, уларга алоҳида ургу беради. Шу жиҳатдан Сардорнинг бутун афғон халқи дил сўзлари битилган мактубни олиб, ёш совет давлатидан, Лениндан мадад сўраб келиши факти ғоятда кимматлидир.

Романда ўз ирода йўналиши, максад ва интилишларига эга, ёши, касб-кори, дунёкараши, биографияси турлича бўлган ўйлаб образлар киёфаси тиник бўёкларда гавдалантирилган. Сардор, Собир, Гуломали, Суҳайл, Аврангзеб, Зулайҳо, Шоиста, Лаъл Маҳдий образлари анча чу-

кур ишланганидан ўқувчи кўз ўнгида яккол гавдаланадилар. Образ тирик инсон каби таассурот қолдиридими, ўқувчи хотирасида муҳрланими, бас, энди у яшай бошлайди, бундай қаҳрамоннинг умри узок бўлади...

Романда детективлик фалсафий-публицистик мушоҳадакорлик билан, романтик кўтарикилик реалистик батафсиллик билан ажиб тарзда коришиб, уйгуналашган. Саргузаштлар баёнидан сезидирмай умумлашма хуласаларга келиш, бафуржа беллетристик деталлаштиришдан кўтарики тантанавор баёнга кийналмай ўтиш — ана шуларнинг барчаси романнинг интонацион картаси сержило ҳам яхлит бўлишини тъяннилаган омиллардан.

Адабнинг бошка романларида бўлгани каби «Аму»да ҳам қаҳрамонларни мураккаб ҳаётй ситуацияларда, воқеликнинг авж нуктагарда, тарихий жараённинг кескин бурилиш моментларида тасвирлашга мойиллик сезилади. Қаҳрамонларнинг ҳаёт йўли сон-саноқсиз чорраҳалардан иборат. Адаб ағоннинг вакиллари, шунингдек, совет олимлари Собир, Манзуралар тақдирини ҳам ана шу чорраҳалар фонида тадқиқ этади. Уларнинг тўғри йўлни танлаш жараёнларини синчков кузатади. Қаҳрамонларга қандайдир йўллар билан тазийқ ўтказиш, улар тақдирини бир ёклама тарзда узил-кесил ҳал килишдан, воқеликни жўнлаштириб, дастлабки ютуклар йўлни силлиқлаштиришдан ўзини тияди. Албатта, бу асар асосида ётган ҳаётй воқеликнинг ҳали узил-кесил тарихга айланмагани, шунингдек, авторнинг бу жараён узлуксизлиги, давомийлигини таъкидлаш нияти билан узвий боғлиқдир. Жумладан, асар бошидаёқ асосий қаҳрамонларни қийнаган муммо — Чорданаҳр, Сангкоса курилиши даврининг нотинчлиги сабаб орқага сурилади. Роман охирида эса иш бошлашга энди тараалдуд кўрилаётгани айтилади, холос. Дўстлик кўпригининг очилиши картинаси режалаштирилган ишларнинг порлок истиқболидан дарак берувчи бадиий воситага айланган. Ҳа, роман қаҳрамонлари ҳамон йўлда, олдинда ҳали не-не чорраҳалар бор, аммо ўқувчи уларнинг тўғри йўлни танлай олишларига ишонган ҳолда романни ўқиб тутгатади.

Собир ўз характеристи, ҳаётй позицияси билан адабнинг аввалги қаҳрамонларидан бири — Аҳмаджон образига якин туради. Албатта, бир ёзувчи ижодида муайян жиҳатлардан ўзаро оҳангдош образлар бўлиши мумкин. Аммо баъзи ўрниларда Собирнинг ўй-кечимлари, фалсафий хуласалари «Давр менинг тақдиримда» романни оркали бизга таниш картиналарни эсга солади.

«Аму» романи прозамизни чет эл ҳаёти тасвирланган янги бир саҳифа билан бойитди. Асарнинг ғоявий-бадиий хусусиятлари шундай хуласа чиқаришга имкон беради.

ИЛХОМ ҲАСАНОВ

На узбекском языке

Аскад Мухтар

АМУ

Р о м а н

Такризчи Фаффор Мұмнинов

Редактор *С. Раҳмонов*

Рассом *Э. Кигай*

Расмлар редактори *А. Мамажонов*

Техн. редактор *Т. Смирнова*

Корректор *Ш. Мухитдинова*

ИБ 3342

Босмахонага берилди. 19.08.85. Босншга руҳсат этилди. 28.01.86. Р — 02022. Формати 70×108 $\frac{1}{3}$ з. Босмахона коғози № 3. Адабий гарнитура. Юкори босма. Шартли тиражи 60000. Заказ № 1824. Баҳоси Йс. 10т. Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат шашришти. 700129. Ташкент, Навоий кӯчаси, 30.

Нашриётлар, полиграфия ва хитоб савдоси ишларни бўйича ЎзССР Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корхонаси. Тошкент — 700129. Навоий кӯчаси, 30.